

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 3 (95), 2019

Мамыр-маусым / Mayıs-Haziran

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Türkistan/Türkistan
2019

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№ 3 (95), 2019

Май-июнь / May-June

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельством о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005.

Туркестан/Turkestan
2019

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР
доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
ф.э.к. Нұрлан Мансұров, PhD Сердар Дағыстан

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Йылдыз Мұса	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Абдрасилов Болатбек	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Челик Юксел	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Беркимбаев Камалбек	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қожаоғлы Тимур	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Екер Суер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Билгин Азми	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Пилтен Пусат	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Абуов Әмірекұл	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	ф.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Илларионов Василий	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Қазан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Дениз Себахат	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Кенжетәев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсүн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Алашбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(А. Ясауи университеті, Түркістан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Cengiz Tomar

EDİTÖR YARDIMCILARI
Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Serdar Dağıstan

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Timur Kocaoğlu	– Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

YAYIN KURULU

Pusat Pilten	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadikov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Vasiliy İllariyonov	– Prof. Dr. (Kuzeydoğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Alaşbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Jiyenbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR
Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Serdar Dağıstan

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi University, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Timur Kozhaoglu	– Prof. Dr. (Michigan University, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Bashkent University, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)

EDITORIAL COUNCIL

Pusat Pilten	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. Dr. (Bashkir State University, Ufa)
Vasiliy Illariyonov	– Prof. Dr. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. Dr. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. Dr. (Institute of Language and Literature Tashkent)
Gulshen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
M. Fatih Andy	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Nagima Koshanova	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erlan Alashbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (A. Yassawi University, Turkestan)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Женгиз Томар

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

к.ф.н. Нурлан Мансуров, PhD Сердар Дагыстан

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Муса Ыылдыз	– док., проф. (Университет Гази, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	– д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Юксел Челик	– док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Камалбек Беркимбаев	– д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Тимур Кожоаглы	– док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)
Суер Екер	– док., проф. (Университет Башкент, Анкара)
Азми Билгин	– док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Хаяти Девели	– док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Пусат Пилтен	– док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Амрекул Абуов	– д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	– д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	– д.ф.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	– д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	– д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	– д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Василий Илларионов	– д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск)
Хатип Миннегулов	– д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	– д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	– д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	– док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Себахат Дениз	– док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
М. Фатих Анды	– док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)
Досай Кенжетаев	– д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Хазретаали Турсун	– д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	– к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Нагима Кошанова	– к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	– к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Алашбаев	– PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	– PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	– (Университет им. А.Ясави, Туркестан)

Құрметті оқырман!

Назарларыңызға Түркия, Қазақстан, Әзербайжан, Украина мен Ресей ғалымдарының мақалалары топтастырылған «Түркология» журналының 2019 жылғы кезекті №3 (95) санын ұсынып отырмыз.

Журналдың бұл санына түркологияның өзекті мәселелерін қамтыған он бір мақала енді. «Тіл тарихы және құрылымы» айдарында Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемге ғылыми сипаттама беріліп, оларды нақтылау, типтерін ашып көрсету арқылы жалпы көне түркі ескерткіштеріндегі жай сөйлемнің синтаксисін жүйелі түрде зерттеу мәселесін көтерген О. Бекжанның мақаласы; адамдардың өзара қарым-қатынасы кезінде тілдік элементтермен қатар бейвербалды элементтердің, яғни ым мен ишараттар семантикасының өзіндік ерекшеліктерін баяндаған С. Мағжанның мақаласы; шығармалары тек Анадолы ғана емес, Орта Азия мұсылмандары арасында да кеңінен танылған XIII ғасырда өмір сүрген сопылық поэзияның өкілі Мәулана Желаледдин Руми мәснәуилерінің XVIII ғасырда өмір сүрген Шал ақынның шығармаларына да әсері мол болғандығын екі ақынның өлеңдеріндегі метафораларды салыстыру арқылы талдаған Е. Петек пен Р. Аралдың мақаласы; 1991 ж. Қазақстанға қоныс аударған қазақ диаспорасы (Тәжікстан) тілінде сақталған өзіндік ерекшеліктерді тілдің фонетикалық деңгейінде қарастырған М.А.Абдулханованың мақаласы берілді.

«Әдебиеттану және фольклор» айдарында құмық халқының балалар поэзиясындағы анималистік бейнелерге талдау жасаған А. Бекеева мен Ф. Мұхамедованың; бүкіл өмірін түркі халқының әдебиеті мен диалектілерін жинауға арнаған түрколог ғалым Игнац Куностың ғылыми еңбектерінің маңыздылығына талдау жасаған Г. Шехриярдың; адам өмірінің ажырамас элементтерінің бірі киім-кешек мәдениеті және сәндік мәдениет терминологиясы, киім және ою-өрнектің тұжырымдамасы мен түрік қоғамындағы орны туралы баяндаған О. Балданенің мақаласы ұсынылды.

«Тарих және этнография» айдарында XIII-XV ғасырлардағы шығыс мадиярлар тарихына қатысты латын, түркі, моңғол және араб-парсы тілдеріндегі еңбектерден алынған деректемелерге шолу жасауға арналған А.К. Кушқумбаевтың мақаласының жалғасы; тарихи деректемелерге сүйене отырып Ясы-Түркістан қаласының XV-XVIII ғасырлардағы тарихын қарастырған М. Қожа мен Ж. Танауованың мақаласы; 1654-1657 жылдардағы Қырым хандығы мен Речь Посполита арасындағы қарым-қатынастың әскери-дипломатиялық аспектілеріне жан-жақты талдау жасаған Я. Пилипчуктің мақаласы берілді.

«Ясауитану» айдарында Шығыс жұртшылығына танымал Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» атты қасиетті кітабына зерттеу жасалып, ғұламаның өмір жолын қоса қарастырған Т.Еңсегенұлы мен С.Тоқболаттың мақаласы ұсынылды.

Түркітанудың өзекті мәселелері бойынша еңбек етіп, сол еңбектерінің нәтижелері жайында ғылыми журналымыздың бетінде ой бөліскен авторларға шынайы алғысымызды айта отырып, шығармашылықтарына табыс тілейміз! Түркі халықтарының тілі, әдебиеті мен фольклоры, тарихы және ясауитану тақырыптарының өзекті мәселелерін қамтыған ғылыми зерттеулерді жинақтап, ғылыми айналымға түсіп отырған журналымыздың жаңа саны Түркология саласына өз үлесін қосады деген үміттеміз.

Редактор

Editörden

Türkoloji dergisinin yeni sayısıyla karşınızdayız.

Dergimizin bu sayısında Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Ukrayna ve Rusya'dan (Mahaçkale/Dağıstan) bilim insanlarının Türkoloji alanının güncel konularına dair on bir makalesi yer almaktadır.

Dergimizin "Dil Tarihi ve Yapısı" bölümünde yer alan O. Bekjan'ın makalesinde Kültigin Abidesindeki basit cümleler tahlil edilerek bilimsel açıdan tipolojisi gösterilmiştir. S. Mağcan'ın makalesinde ise insan iletişiminde dilin katkısıyla birlikte jest ve mimik semantiğinin önemi üzerinde durulmuştur. E. Petek ve R. Aral'ın, eserleri Anadolu'nun yanı sıra Orta Asya Müslümanları arasında tanınan ve XIII. yüzyılda yaşamış olan Mevlana Celâleddin Rumi'nin "nefs" kavramının çağrıştırdığı mecazlar ele alınmış, XVIII. yüzyılda Kazakistan'da yaşayan bir şâir olan Şal Aqın'ın şiirlerindeki mecazlarla karşılaştırılmış Şal Aqın'ın Mevlana'dan etkilendiği öne sürülmüştür. M.A. Abdulhanova'nın makalesinde, Kazakistan'ın 1991 yılında gerçekleşen bağımsızlığını takip eden yıllarda ülkeye geri dönen Tacikistan Kazaklarının dili ele alınmış fonetik özellikleri incelenmiştir.

"Edebiyat ve Folklor" bölümünde yayınlanan A. Bekeyeva ve F. Muhamedova'nın İngilizce makalesinde, Kumuk çocuk şiirlerindeki masal kahramanları ele alınmıştır. G. Şehriyar'ın makalesinde ise hayatı boyunca Türk halklarının edebiyatını ve ağızlarını inceleyen İgnac Kunos'un bilimsel çalışmalarının önemi vurgulanmıştır. O. Baldane'nin makalesinde, insan hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri niteliğindeki halk türküleri ve müziklerinde sıkça sözü edilen giyim kültürü, dekoratif kültür terminolojisi ve Türk toplumundaki yerine değinilmiştir.

"Tarih ve Halk Bilimi" bölümündeki A.K. Kuşkumbayev'in Rusça kaleme aldığı makalenin devamı olarak XII-XV. yüzyıl Doğu Macarları tarihiyle ilgili Latin, Moğol, Arap ve Fars dillerinde yazılan kaynaklardan bahsedilmiştir. Bununla birlikte bu bölümde tarihi belgelere istinaden yazılan Yesi-Türkistan şehrinin XV-XVIII. yüzyıllardaki tarihi anlatılan M. Koja ve J. Tanauova'nın makalesi, Ya. Pilipchuk'un Rusça yazılan 1654-1657 yıllarında Kırım Hanlığı ile Reç Pospolita arasındaki ilişkinin askerî-diplomatik yönünü inceleyen makalesi yer almaktadır.

"Yesevî Bilgisi" bölümünde yer alan T. Ensegenulı ve S. Tokbolat'ın makalesinde, Hoca Ahmet Yesevî'nin "Divan-ı Hikmet" adlı eseri tahlil edilmiş ve hayatından bahsedilmiştir.

Türkoloji'nin güncel konularını ele alarak çalışmalarının neticelerini dergimizde paylaşan yazarlarımıza müteşekkirimiz.

Türk halkının tarihi, dili, edebiyatı, folkloru ve Yesevî bilgisi alanlarının güncel konularını kapsayan bilimsel araştırmaları bir araya getiren dergimizin elinizdeki yeni sayısının Türkoloji'nin gelişimine katkıda bulunacağını umuyoruz.

O. Bekjan

Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
(e-mail: orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

Kül Tigin Abidesindeki Basit Cümle Türleri

Özet

Araştırmada Kül Tigin abidesindeki basit cümleler çağdaş Kazak dilinin gramer kaidelerine göre incelenip türlerine göre tasnif edilmiştir. Türlerine göre basit cümleler calan cümle ve cayılma cümle olarak ikiye ayrılır. Calan cümle sadece özne ve yüklemden ibarettir. Cayılma cümle ise özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümlecinden oluşur. Bu doğrultuda amacımız Kül Tigin abidesindeki basit cümleleri tespit ederek calan ve cayılma cümleleri incelemektir. Cümlelerdeki bazı özneler tek kelimedenden, bazıları ise kelime gruplarından ibarettir. Metinde cayılma cümleler de çok kullanılmıştır. Araştırmamızda bu cümle türleri örneklerle açıklanarak sistematik şekilde sunulmuştur. Kül Tigin abidesindeki basit cümlelerin diğer bir türü mantıksal gramer tiplerine göre değerlendirilip örneklendirilmiştir. Araştırmamızın amacı, Kül Tigin abidesindeki basit cümleleri türlerine göre değerlendirerek (eski Türk abidelerindeki basit cümleleri) sözdizimi bakımından sistematik bir şekilde araştırmaya zemin hazırlamaktır.

Anahtar sözcükler: Kül Tigin, abideler, basit cümle, calan cümle, isim cümlesi

O. Bekzhan

Dr., Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Kazakhstan (e-mail: orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

Types of Simple Sentences of the Written Monument of Kul-Tegin

Abstract

The main object of the research is the scientific description of simple sentences of the written monument to Kul-Tegin by methods and methods of systematizing the grammar of modern Kazakh language, that is, the definition and differentiation of types of simple sentences of the written monument of Kul-Tegin. The article deals with the types of simple sentences depending on their composition. Simple sentences on the composition are divided into unsolved and distributed proposals. If the unspoken proposals consist only of the subject and the predicate, then the prevailing sentences on the contrary consist of the subject, predicate, definition, addition and circumstance. In this connection, simple proposals of the written monument of Kul-Tegin are defined and they are differentiated into non-widespread and widespread proposals. Subjects in certain sentences are presented in the form of simple words, and in some sentences they occur as complex words. In a written memorial, widespread sentences are used in large numbers. Examples are given to them and they are systematically analyzed. The following type of simple sentences of the written monument of Kul-Tegin are grouped into logical-grammatical types, examples of these proposals are differentiated according to their system. The main purpose of the article is to define and clarify the types of simple sentences of the written monument to Kul-Tegin. This is the beginning of a systematic study of the syntax of the general ancient Turkic monuments.

Keywords: Kül-Tegin, a written monument, a simple sentence, an unspoken sentence, a nominal offer

Giriş

Eski Türk abidelerindeki basit cümlelerle ilgili sözdiziminin özel bir araştırmaya konu olmaması abidelerin ayrıntılı olarak araştırılmasına engel teşkil etmektedir. Eski Türk abidelerinin sözdizimi bakımından araştırılıp tanınması tarihi sözdizimi meselelerine katkı sağlamasının yanı sıra Çağdaş Türk lehçelerinin sözdiziminin mukayeseli olarak incelenmesinde kaynak olarak kullanılacaktır. Bu makalenin Türk lehçelerindeki basit cümle kurulumunun gelişmesindeki kuralların anlaşılmasına katkı sağlayarak Eski Türk abideleriyle ilgili yürütülen araştırmalardaki bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Araştırmamızda S.E. Malov'un sistematik olarak tercüme edip cümle kurulumuna göre ayrıntılı incelediği Kül Tiğın abidesinin metni kullanılmıştır [1]. Bununla birlikte basit cümlenin teorik meseleleriyle ilgili tespitler çağdaş Kazak dilinin gramer kurallarına göre belirlenmiştir.

S.E. Malov'un araştırmasında ayırdığı birleşik cümlelerdeki bölünebilen basit cümleleri biz basit cümle olarak ele aldık. Bölünemeyen birleşik cümleler ile sabit (salalas kurmalas) cümleleri ise, özel birleşik cümleler olarak değerlendirdik. Basit cümleleri tahlil ederken birleşik cümlelerdeki basit cümleler de örnek olarak kullanıldı. Biz bu çalışmamızda, S.E. Malov'un yaptığı bazı cümle tespitleri ve onların tahlillerini tematik bir yaklaşımla ele aldık.

Çağdaş Kazak dili sözdizimi araştırmalarında basit cümleler kurulumuna göre **Calan**, **Cayılma**, **Tolımdı** (Tam cümle), **Tolımsız** (Tam olmayan cümle veya öğelerin biri gizlidir), **bir kuramlı** ve **iki kuramlı** olarak tasnif edilmektedir.

Eski Türk abidelerindeki basit cümleleri tasnif ederken de belirlenmiş kurallara dayanırız. Yukarıda verilen tasnife göre ilk iki cümle türüne, yani **Calañ** ve **Cayılma** cümlelere Kül Tigin abidesinde de çok rastlanır. Çağdaş Kazak dilindeki basit cümlenin **Calañ** ve **Cayılma** olarak ayrılması cümle öğelerinin cümledeki kuramına göre belirlenir. **Calañ** cümle sadece özne ve yüklemden oluşur. Yani bu tür cümlelerde nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci gibi cümlenin yardımcı öğeleri bulunmaz. Başka bir ifadeyle **Calañ** cümle, cümlenin iskeletini oluşturur. Özne ve yüklemden oluşan basit cümle, cümlenin iskeleti gibidir.

Cümlenin tarihi gelişimi hakkında bilgi vermek gerekirse, antik gramer kurallarına göre ilk defa **mantıksal düşünce** olarak tahlil edildiğini görmek mümkündür [2]. Burada özne, sübjekt; yüklem ise, yargıyı bildiren kavram (predikat) olarak kullanılmıştır. Rus dilbiliminde ise, önceleri ön planda bulunan mantık kavramı daha sonra geri plana bırakılır.

Bu dönemdeki araştırmalarda tüm cümlelerde özne ile yüklem sordizimi formları aranmıştır. Bunun gibi araştırmaların neticesinde Rus dilbilimindeki cümleye ait çeşitli tiplerle birlikte **fiil** ve **isim** cümlelerinin tanımı açıklanır. Basit cümleleri fiil ve isim cümlesi olarak ikiye ayırıp ele alırsak, **fiil** cümlelerine tek kuramlı ve iki kuramlı cümleler de dâhil olur. Dolayısıyla **cümlenin iç anlamına** ilişkin meseleyi ayrı ele almak isabetli olur. Biz bu tasnifi **mantıksal gramer** veya **fiilli-isimli** tipler olarak adlandırmayı uygun bulmaktayız.

Ana Bölüm

I. Basit Cümlenin Kurulum Tipleri

1. Calan Cümle

Kül Tigin abidesinde geçmiş zamanın I. şahıs çekiminde öznesi – **Ben** şahıs zamiri aracılığıyla kurulan tek cümleye rastlandı: <...> **Men b(āngü taş tokıtdım)** (Ktk(küçük) 11) (G 11) [3] '*Ben bengü taş (mezartaşı) yaptırdım*'. Bu cümle "basit cümle" olarak ele alınabilirdi. Zira cümledeki **bengü taş** ifadesi (Örneğin, Çağdaş Kazak dilindeki **demir yol** gibi) isim kelime grubudur. Ancak abidede **taş** kelimesi tek başına veya **bengü**, **bitig** (yazı) kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu cümleyi *çayılma cümle* olarak ele almayı uygun gördük. Bu cümlenin öznesi **ben** zamiridir; yüklemi ise, **tokıtdım** fiiliyle yapılmıştır. Burada tokıtdım kelimesinin kökü olan **tok** ifadesi üzerinde durmak istiyoruz. Kazak dilinde **t** ve **s** seslerinin birbirinin yerine kullanıldığı bellidir. Örneğin, tonau-sonau (Türkçe karşılığı: ta) (işaret zamiri) . Bizim örneğimizdeki **tok** kelimesi **sok** olarak da algılanabilir. Güney Kazakistan bölgesinde **tam soğu**, **üy soğu** (ev yapmak) gibi ifadeler mevcuttur. Yani *tokıttım* kelimesinin manası *soktırdım* (yaptırdım) ifadesiyle aynıdır. Bunun gibi aynı ifadeler *tokpak* (isim), *sokpak* (sıfat fiil) kelimelerinde de görülmektedir.

Yazıtta II. şahıs gelecek zaman ekiyle yapılmış özel cümleler mevcuttur. Bu cümlelerde özne olarak **sen** zamiri kullanılmamaktadır. Onun yerine çağdaş Kazak dilinde ünlem olarak adlandırılan özel isimler kullanılmıştır. Örneğin: **Түрк будуни, өлесикиң!**

Түрк будуни, өлесикиң! (Ktk 6) / (G 6) '*Türk halkı öleceksin (kaybolursun)!*'. Bunun gibi cümlelerde **sen** zamiri kullanılırsa ölme eyleminin mutlaka gerçekleşeceğini bildiren bir anlam katacağı sezilmektedir. Nitekim bunun gibi cümleler aşağıdaki bölümde tamamlanmamış cümleler başlığı altında ele alınmıştır.

Calan cümleler geçmiş zamanın III. şahıs çekimiyle birkaç yerde geçmektedir. Bunları tahlil ederken tek kelimedenden oluşan yüklem

adlandırılabilir. Düz nesneyle yapılmış cayılma cümledeki nesnelere hem hal ekleriyle hem de iyelik ekleriyle kullanılır. Örneğin, ተጽዕኖ ጎረቤት፡ ተረፈው ጎረቤት ጎረቤት **Oğuz yağı orduğ basdı** (KTb 48/ K 8) 'Oğuz düşman orduyu bastı'. Belirtme hal eki düşürülüp de kullanılabilir: ጎረቤት ጎረቤት ጎረቤት ጎረቤት **Kağan at bunta biz birtimiz** (KTb 20/ D 20) 'Kağan adını burada biz verdik'. Ünlüden sonra ve iyelik ekinden sonra belirtme hal eki eklenerek, nesne olarak kullanılır: ተጽዕኖ ጎረቤት ጎረቤት **Ekisin özi altızdı** (KTb 38/ D 38) 'İkisini kendisi imha etti';

ቲግን ግረብ ግረብ ግረብ ግረብ **Kül Tigin Alp Şalçı akın binip oplayu tegdi** (KTb 43/ K 3) 'Kül Tigin Alp Şalçı akını binerek, gövdesini delercesine saldırdı'. Yan nesnelere aracılığıyla kurulan birleşik cümleler yönelme, belirtme hali ekleriyle yapılır. Yönelme hali eki ile:

ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **Yablak kisi er... alp er biziñe tegmiş erti** (KTb 40/ D 40) 'Yaman kişi er, ... alp erler bize dokunmuştu'. Bulunma hali eki ile: ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **Ötüken yışda yig idi yok ermis** (KTk 4/ G 4) 'O devirlere kadar Ötüken dağının bizden başka sahibi yokmuş'; ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **İlte buñ yok** (KTk 3/ G 3) 'Ülkede keder yok'. Yan nesne ayrılma ve vasita hali ekleri aracılığıyla cümlenin uzamasında etkili olur. Örneğin,

ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **Tabğaç kağanta İsiyi Likeñ kelti** (KTb 52/ K 12) 'Tabğaç kağanlığından İsiyi Likeñ geldi'. Bu örnekte **-ta, -te** ekinin bulunma hali olmakla birlikte ayrılma eki olarak da kullanıldığını görmek mümkündür. Bize göre, bu ekin ayrılma anlamı daha sonra ortaya çıkmış olabilir. Bu durumda yukarıda verilen cümle 'Tabğaç kağanlığındaki İsiyi Likeñ geldi' olarak yazılırdı. Yani eskiden bulunma halinde yazılan kelimenin ismin sıfatı olarak verildiği söylenebilir. Bu durumu Kazakça aktarmasındaki ayrılma hali ekiyle yapılan kelime grubunun ismin önüne gelmesinden fark edebiliriz. Abidede ayrılma hali – **dan** ekini alan kelimeye sadece bir kere rastlanabilir [5]. Vasita hali aracılığıyla:

ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **Uluğ İrkin az kiña erin tezip bardı** (KTb 34/ D 34) 'Ulu İrkin az eriyle kaçarak gitti'.

Eski abidedeki cayılma cümlelerin kuruluşunda zarf tümlecinin öğelerinin aktif katıldığını görmek mümkündür, Örneğin,

ጎረብ ጎረብ ጎረብ ጎረብ **Anta kisire kara türgis budumı yağı bolmış keñeres tapa bardı** (KTb 39/ D 39) 'Ondan sonra Kara Türkeş halkı düşman olan keñerese doğru gitti'

cümlesinde **anta kisire** (**ondan sonra**) kelime grubu aracılığıyla mevsim anlamlı zarf tümleci oluşturulmuş ise, **keñeres tapa** (**keñerese doğru**) kelime grubunda mekân unsuru belirgindir. Bu kelime grubundaki **tapa** bağlacının Kazak Türkçesindeki değişmiş şekli **-taman** bağlacıdır. –Taman bağlacı bir şeye yaklaşmayı bildirir. Bu bağlamda **keñeres tapa bardı** kelime grubunu Kazakça *'keñereske taman bardı* (keñerese doğru gitti)' şeklinde aktarmak isabetli olacaktır. Zira **keñereske karay** ifadesi Eski Türkçede **keñeresgerü** olarak kurulurdu. Zaman ve mekân unsuru olarak kullanılan ayrı cümlelere de örnekler gösterilebilir: **↓DƳƳ:Ƴ Ƴ Ƴ ↓** **Ol amtı aňğ yok** (KTk 3/ G 3) *'Onların artık kötü niyeti, yaramazlığı yok'*;

↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓ **Biriye tabğaç budunu yağı ermis** (KTb 14/ D 14) *'Beride (sağında) Tabğaş halkı düşman olmuş'*.

Cayılma cümle sebep anlamlı zarf tümlecinin aracılığıyla da yapılır. Örneğin, **↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓** **< ... >** (**Bilmedükün**) **üçün, biziñe yañlukın üçün kağanı ölti** (KTb 19/ D 19) *'Bilmediğinden, bize yanlış yazdığından kağanı öldü'*. Calan cümlelerin cayılma cümleye dönüşmesi maksat anlamlı zarf tümlecinin etkisiyle gerçekleşir. Bunun gibi zarf tümleçleri **tiyin(dep)** zarf fiili aracılığıyla yapılır. Örneğin,

~:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓
Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓

↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓ <...> (↓) Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓
Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓ **Türük budunıñ atı-küsi yok bolmazun tiyin, kañım kağanıñ, ögim katunıñ kötürmiş täñri, il birigme täñri, türük budunu atı-küsi yok bol(mazun tiyin, özimin ol täñri) kağan olurtdı erinç** (KTb 25/ D 25) *'Türk halkının derece şanı yok olmasın diye babam kağanı, anam kadını yükselten Tanrı, ülke veren Türk halkının derece şanı yok ol(masın diye kendimi o Tanrı) kağan oturtmuştu'*.

Cümle kurulumunun genişlemesine etki eden zarf tümlecinin sık kullanılan türü – hareketi tasvir eden zarf fiil aracılığıyla yapılan çare zarf tümlecidir. Örneğin, **-ip, -ip** zarf fiili ekiyle yapılır: **↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓**
Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓ **Kül Tigin Başğu boz at binip tegdi** (KTb 37/ D 37) *'Kül Tigin Başğu boz atı binerek saldırdı'*. **-Ipan, -ipen** zarf fiili ekiyle yapılır:

↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓
Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓

↓Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓
Ƴ Ƴ Ƴ ↓:Ƴ Ƴ Ƴ ↓ **Yoğcı, sığıtçı öñre kün toğsıkda Bökli çöl(l)ig il, tabğaç, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunça budun kelipen sığtamıs, yoğlamıs** (KTb 4/ D 4) *'Yoklayan, ağlayan önden*

1. İsimden Oluşan Basit Cümle

Kül Tigin abidesinde tam isim cümlesi diyebileceğimiz tek cümle mevcuttur. Bu cümlenin yazılış şekli şöyledir: **𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 · 𐰺𐰴𐰖𐰜𐰽𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿** **𐰺𐰴𐰖𐰜𐰽𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿** **Bu bitig bitigme atısı Yollğ t(egin)** (K Tk 13/ G 13) 'Bu yazıyı yazan torunu Yollğ Tigin'. Bu aktarmaya göre özne **bitigme** sıfat fiili olur. Yüklemi – **torunu Yollğ tegin** kelime grubudur. Tabii, bu örnekteki öznenin tam isim olmadığı ortadadır. Ancak Çağdaş Kazak dilinde zamirlerin isim olarak değerlendirildiği bellidir. Bu durumda, sıfat fiilin yerini isimden yapılan kelime alabilir. Eski Türk abidelerindeki cümleleri tahlil etmenin kendine has özellikleri vardır. Bu özellikler abidedeki bazı ifadelerin o devirdeki anlamının tam bulunup bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Yani günümüzdeki tahminen yapılan aktarmasından kaynaklanır. Bazen ele alınan kelimelerin anlamının açık olmaması ya da eklerin fonksiyonunun tam olarak belirlenmemesi Çağdaş Kazak dilindeki cümlenin doğru şekilde kurulamamasına etki eder. Örneğin, **-iğma, -igme** eki (Malov'un eserinde bu ek ayrı gösterilmemiştir) ile yapılan sıfat fiillerin yalın halindeki şeklinden başka hal eki aldığı örneklerle rastlanmaz. Diğer bir sıfat fiil eki olarak **-tuk, -tük, -duk, -dük** ekleri hal eklerini alabilir. Eski Türk abideleri dilinin uzmanı Ğ. Aydarov, **-iğma, -igme** yapım eklerini hareket isimi olarak adlandırır [9]. Bu Kazakçada sıfat fiile tekabül etmektedir. Orhun abidelerindeki isimlerin bazıları yalın halinde bulunmasına rağmen başka bir halin görevini üstlendiği görülmektedir. Örneğin, **Kağan süsi böri teg ermis** (KTb 12/ D 12) 'Kağan'ın askeri kurt gibi olmuş' cümlesindeki **kağan süsi** kelime grubunda ilgi hali eki düşmüştür. Bunun gibi örnekler Kazak dilinde de vardır [10]. Ele aldığımız cümledeki **bitigme** ve **atısı** kelimelerinin tam ve doğru olarak aktarıldığını söylemek zordur. Örneğin, **bitigme** kelimesinin tam olarak aktarılamaması Kazak dilindeki **elikpe** (taklitçi), **silikpe** (helmelenmek) gibi gövdelerin kurulumuna benzer olmasından ortaya çıkmış olabilir. Kazak dilindeki bunun gibi gövdelerin **elik-, silik-** fiiline eklendiği gibi ismin **-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe** yapım ekleri ile yapıldığı da bellidir. Tam bu benzerlikten bitigme kelimesinin anlamı Kazak dilindeki **cazılma, sızılma** (yazılma, çizilme) gibi kelimelerin anlamıyla aynı görülebilir. Kelime grubunun ikinci unsuru olan **atısı** ifadesinin aktarmasını S. E. Malov emin olmayarak **torun (?), yeğen (?)** diye vermiştir [11]. Bu karşı anlamı ileri süren dil araştırmacısı Ğ. Aydarov, kendisinin çalışmasında bu ifadeyi **tuisı** (akrabası) şeklinde aktarmıştır [12]. Biz bu kelimenin anlamı üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda verilen aktarma varyantlarının ikisi de tür olarak isimdir. Buna rağmen kelimelerin anlamları yanındaki birleşen

kelimelerin anlamıyla mantıksal olarak uyması lazımdır. Burada tespit edilmesi gereken mesele, bitigme kelimesinin gramer özelliğini belirlemektir. Eğer bu kelimenin aktarması **yazdıran** veya Malov'un belirttiği gibi **yazar** ise, o halde özne **bitigme** olur, **atısı Yollğ Tegin** kelime grubu ise yüklemdir. Çünkü **yazar (bitigme)** sıfat fiil eki almış bir fiilin önünde belirtme hali eki almış bir isim bulunacağı bellidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir mesele bu cümledeki **pisavşiy** kelimesini Ğ. Aydarov Kazakçaya **cazdırğan** (yazdıran) diye tercüme etmiştir. Gerçi **yazıyı yazanın Yollğ Tegin** olduğu Bilge Kağan abidesinde açık olarak belirtilmiştir [12, s. 91].

Yukarıda belirttiğimiz gibi **bitigme** kelimesinin anlamı **yazı; atısı** kelimesinin aktarması ise, **sahibi** olarak verilirse, burada özne **atısı (sahibi)**, yüklem **Yollğ Tiğın** kelimeleri olur. Bu aktarmaya göre cümlenin anlamı: **Bu yazı sahibi, Yollğ Tiğın** şeklinde gösterilebilir. Bunun gibi çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına neden olan durumun **bitigme** kelimesinin değil, bilhassa, **atısı** ifadesinin aktarılmasından kaynaklanan tutarsızlıklar olduğu söylenebilir. Burada bu özelliklerin üzerinde durmamızın sebebi ise, yukarıdaki iki aktarmaya göre tahlil yapmaya teşebbüs etmekten kaynaklanmaktadır. Hem de kelimelerin cümle öğelerine göre nasıl ayrıldığı belli olur.

Nitekim yukarıda verilen görüşleri pekiştirecek olursak, **-iğma, -igme** eki anlamına göre sıfat fiil olarak gösterilebilir. Abidedeki **körigme** (KTk 11/ G 11), **yaratığma** (KTb 53/ K 13) kelimeleri hep ismin önünde gelerek yer tamlayıcısı görevini üstlenir. Bu bağlamda **atısı** kelimesinin anlamı bize göre **torun** ifadesiyle eşittir. Zira bu kelime Orhun yazıtlarında da bu anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, **Yeginimin, atımın körtim 'Yeğenimi, torunumu gördüm'** [11, s. 84]. Bu cümlede de S.E.Malov **atı** kelimesini **torun** diye aktarmıştır. Bu şekilde aktarması metindeki cümlenin anlamına uygundur. Bu bağlamda biz de **torun** kelimesini doğru buluyoruz. Burada söylenen görüşleri sonuç olarak ifade edecek olursak, ele aldığımız cümlenin şu aktarması üzerinde duracağız: **Bu bitig bitigme atısı Yollğ tegin 'Bu yazıyı yazan, torunu Yollğ Tiğın'**. Sorularına göre, - **Yazan kim? – Atısı Yollğ Tiğın. – Atısı Yollğ Tiğın kimdir? – yazar** şeklinde tahlil edilebilir. Örnek olarak aldığımız cümlelerin arasından şu kelime grubunu ayrı tahlil edersek, **Atısı – Yollğ tegin 'Torunu – Yollğ Tiğın'** gibi isim cümlesinin mevcut olduğuna şahit oluruz. Bu cümlede özne iyelik ekiyle oluşturulmuş **atısı** kelimesidir. Yüklemi ise, **Yollğ Tiğın** özel isim olarak belirlenir.

Burada abideden sunduğumuz örneklere istinaden görüşümüzü bildirmek gerekirse, Çağdaş Kazak dilindeki **Öğretmen /Savle/ Säule, Şoför Bolat** gibi kelime gruplarının eski yazıtlarda da bulunduğu söylenebilir.

R.Amirov'un çalışmasında cümleyi mantıksal gramer özelliğine göre yediye ayırdığı bellidir. Bu bağlamda biz ilk önce yüklemi isim olan cümlelere değinmek istiyoruz. Cümle kurulumunda sık kullanılan fiilden oluşan yüklem türleri isim yükleminden sonra tahlil edilecektir. Yukarıda tahlil edilen cümle, Çağdaş Kazak dilindeki basit cümle bilgisini araştıran bilim adamı R. Amirov'un çalışmasında [8, s. 56], hareket ile mantıksal sübjeye şahıs hareketini bildiren cümle olarak değerlendirilmiştir.

Eski Türk abidelerinde yazılan runik metinlerden Çağdaş Kazak dilindeki şahıs eklerinin oluşmaya başladığı süreci görmek mümkündür. Yani birçok Türkologun I - II. şahıs eklerinin şahıs zamirinden ortaya çıktığı görüşünün isabetli olduğunu fark edebiliriz. Bu dönüşüm ikinci şahıs zahirinin (sen) kelimenin kalın veya ince ünlü olduğuna bakmaksızın tümüne ince şekilde sen olarak eklenmesinden görülmektedir. Örneğin, **olurtaçisen** (KTK 8/ G 8) '*oturmakçısın*', **ölteçisen** (KTK 8/ G 8) '*öldürmekçısın*'. Bize göre bu kelimelerin şekli aktarması burada belirgindir. Bunun gibi ifadelerin Çağdaş Kazak dili sisteminde özel mantıksal vurguyla söylendiği bellidir. Örneğin, **Sen oraya gitsen ölmekçisin**. Ancak bunun gibi oluşumlar (kurulum) Çağdaş Kazak dilinde seyrek kullanılır. Bunun gibi eklerin (**-taçı, -teçi, -daçı, -deçi**) bildirdiği anlam araştırmacıların görüşlerine göre [5, s. 153] gelecek zamanı göstermektedir.

Çağdaş Kazak dilinde şahıs ekinin isimlere de eklendiği bellidir. Bu özellik runik yazılı abide dilinde de bulunur. Örneğin, **Arık – aksen** (KTK 8/ G 8) S.E.Malov'un tercümesine göre şöyledir: **Arık ok sen (Sen arık veya aç olduğun zaman)** [1, s. 28]. Bizim aktarmamız ise şu şekildedir: **(Sen) arık-aksın**, yani, eski abidede kullanılan **ok(ak)** kelimeleri Kazak dilindeki **-ak** pekiştirme edatının eski formu olarak gösterilebilir. Tabii, bu kelimenin o devirlerdeki anlamı bugünkü anlamıyla aynı olmayabilir. Burada cümle başında **sen** zamiri yazılmamıştır. Eski zamanlarda şahıs kategorileri olmamıştır. Bu eksikliğin yerini doldurmak için "**sübjeye olan şahıs ile onun hareket bağlantısını bildiren**" kurulumlara ihtiyaç duyulacağı kesindir. Dolayısıyla **Arık-aksen** şeklindeki cümlelerin günlük iletişimde aktif olarak yer aldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra bu cümle **Arık sen** '*(Sen) arıksın*' modelinde söylendiği de şüphe getirmez. Bu:

ᠲᠦᠷᠦᠬᠤ ᠪᠤᠳᠤᠨᠢ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ (KTk 8/ G 8) 'Türk halkı, ölmekçisin (öleceksin)' cümlesinde de belirgindir.

Eski abidede yüklemi **yok** aracılığıyla kurulan cümleler mevcuttur. Bunun gibi cümleleri R. Amirov, "Sübje şahıs ile onun sıfatı, sayısı ve durumunu bildiren cümleler" grubuna ekler. Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Ol amtı aňğ yok** (KTk 3/ G 3) 'Onun şu anda kötülüğü yoktur'. Bu cümledeki **aňğ** 'kötülük' – özne. Bunun aktarması iyelik ekiyle yazılır. Abidede ise, çekim eki eklenmeden yazılır.

Yok 'yok' kelimesiyle kurulan ve kurulumu bakımından Çağdaş Kazak dilindeki şeklinden çok farkı olmayan, sadece birkaç fonetik farkı bulunan cümle türüne şu örnek verilebilir: ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **İlte buñ yok** (KTk 3/ G 3) 'Ülkede keder yok'.

Yüklemi **ermis** 'imiş, iken' yardımcı fiiliyle yapılan cümlelerin çok kullanıldığını görmek mümkündür. Çağdaş Kazak dilinde yardımcı fiillerin isimlerle birlikte kullanılmasıyla oluşturulan yüklemeler çok kullanılmaktadır. Bu tarz yüklemeleri Prof. T.Sayrambayev "esimdi tulğa (isimli yapım eki)" [13] diye adlandırmıştır. Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Antağ külig kağan ermis** (KTb 4/ D 4) 'Bu kadar şanlı kağan olmuş'. Bu cümledeki gizli özne, "O" zamiridir. Aynı cümledeki **ermis** 'olmuş' yardımcı fiilini kaldırırsak **(Ol) antağ külig kağan (ermis)** '(O) bu kadar şanlı kağan' cümlesi ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu tipteki cümleler, sübje şahıs ile onun hareket bağlantısını bildiren cümle olarak tanımlanmıştı. Bu bağlamda öznesi gizli olmayan cümleler de vardır:

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Yıraya Baz kağan – tokuz oğuz budunu yağı ermis** (KTb 14/ D 14) 'Solunda Baz Kağan, dokuz oğuz halkı düşman olmuş'. Bu tipteki cümlelere de çok rastlanabilir.

Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Alp kağan ermis** (KTb 3/ D 3) 'Yüce kağan olmuş'; ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Bilge kağan ermis** (KTb 3/ D 3) 'Bilgin kağan olmuş'. Bununla birlikte **erinç** 'iken' yardımcı fiili **-mis, -mis** yapım ekiyle yapılan fiille birleşerek kullanılan cümleler de mevcuttur. Örneğin,

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Oğlı ta kağan bolmis erinç** (KTb 5/ D 5) 'Oğlu da kağan olmuş iken'. Bunun gibi **ermis** sıfat fiiliyle birlikte kullanılan şekli de vardır:

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermis erinç** (KTb 5/ D 5) 'Emirleri de beceriksiz imiş, kötü olmuş imiş'. Yukarıda yüklem olarak kullanılan **yok** 'yok' kelimesinden bahsedildi. Bu bağlamda **yok** kelimesinin **ermis** yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasına örnek gösterilebilir:

cümle dışında, cümlenin öznesi gizlidir ve fiil çekiminden anlaşılır. Onların öznesi şahıs ekine göre belirlenir.

I. teklik şahısta verilen cümlenin yüklemi Çağdaş Kazak dilinde olduğu gibi görülen geçmiş zaman ve şahıs ekiyle kurulur: :#XkT:1>↓)##> <...> (Ança) budun kop itdim (KTk 2/ G 2) 'Bunca halkın hepsini biriktirdim, il ettim, yükselttim';

:#&H>:J@>J:)H&#>#YF:1^ <...> R^Nk Türük (budunıg ti)rip il tutsıkıñın bunta urtim (KTk 10/ G 10) 'Türk halkını toplayıp il ettiğini burada söyledim';

:##k^T&:F>D>>↓:#Y^Tl Siñlim kunçuyuğ birtimiz (KTb 20/ D 20) 'Kız kardeşim büyük kızı (prensesi) (da) verdik'.

Dönüşlü fiil aracılığıyla yapılan cümle, birleşik cümlenin içinde tamlanan şart kipiyle çekimlenerek yapılmıştır. Bu tipteki cümlelerin temel fiil kipinde (aşık ray) oluştuğunu anlamak mümkündür. Örneğin, :^Tl#^Yk: ^T^F&Y Asra yir telinmeser (KTb 22/ D 22) 'Altta yer delinmedikçe'. **Telin** kelimesine görülen geçmiş zaman eki eklenerek **telinti** şeklinde türediği ortadadır.

Edilgen fiilli cümleyi R.Amirov, *madde ile onun hareketini bildiren cümleler* olarak tanımlamıştır [8, s. 54]. Bu tipteki cümlelere abidede rastlanır:

:#kY#Nk:JY^T&:)##>J:lF&#>:1HJ>:JX^T^F>J Bu yirde olurıp, tabğaç budunı birle tüzeltim (KTk 4/ G 4) 'Burada oturup, Tabğaç halkıyla düzeltildim'.

Bu tipteki cümleler II. şahıs olarak da kullanılır. Teklik şahıs olarak -/ı/ğ, -/i/g ekiyle yazıldığı görülmektedir. Bu ek **-dı**, **-di**, **-tı**, **-ti**, görülen geçmiş zaman ekinde sonra eklenir. Burada söz konusu olan yapım eki hakkında bilim adamı Ğ.Aydarov **-dığ**, **-dig**, **-tig** şeklinde geçmiş zamana bağlı olarak kısaca bahsetmiştir [5, s. 150]. Anlamı Çağdaş Kazak dilindeki **-iñ**, **-iñ** II. şahıs ekinin anlamıyla aynı olduğu belirgindir. Örneğin, :F#HJ:J #F&J:>H^T^H>↓:F#HJ <...> (İlgeri barıgma) bardıg, kırıgaru barıgma bardıg (KTb 24/ D 24) Buradaki **barıgma** kelimesinin aktarmasına yukarıda belirtildiği gibi isimle birleşerek sıfat fiil olduğuna dair tanım verilmeyecektir. Bunun nedeni ise, bu kelime şeklin fiille birleşmesinden ortaya çıkmaktadır. Bu cümlenin tercümesi S.E.Malov'un (KTb 24/ D 24) ve Ğ.Aydarov'un eserlerinde verilmiştir. S.E.Malov: "Sen hem ileri yürüdüñ (doğuya), hem de geri (batıya) şeklinde tercüme etmiştir. Ğ.Aydarov ise, **Bazen ileri koşturdun, bazen de geri koşturdun, gittiğin yerden ne rahat gördün** [12, s. 63] şeklinde aktarmıştır. Bize göre, bu

Altı yigirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı (KTb 31/ D 31) *On altı yaşında ağam kağan ülkesini, idaresini bunca kurdu*; Kırkız kağanta tarduş Inançu Çor kelti (KTb 53/ K 13) *Kırkız Kağanından Tarduş Inançu Çor geldi*; Kül Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı (KTb 53/ K 13) *Kültiğın koyun yılında on yedisinde uçtu (öldü)*;

Kül Tigin Başğu boz at binip tegdi (KTb 37/ D 37) *Kül Tiğın Başğu boz atını binip saldırdı*.

Sonuç

Kültiğın abidesinin dilini ilk defa araştıran ve Eski Türk yazıtlarındaki yazıyı ilk okuyan W.Thomsendir. Bugüne kadar çeşitli bilim adamları tarafından incelenen bu konu, daha da araştırılmaya devam edilecektir. Bu bağlamda yazıtları ilk defa bularak yayınlayan N.M.Yadrıntsev başta olmak üzere, W.Radloff ve S.E.Malov'tan itibaren Ğ.Aydarov'a kadar abidelerin diliyle ilgili araştırmaları bulunan bilim adamlarının çalışmaları dikkate değerdir. Bu çalışmamızda kullanılan Kül Tigin abidesindeki metinlerin okunuşu ve aktarması S.E.Malov'un eserine istinaden hazırlanmıştır. Kazakça aktarması da onun eserine dayanılarak hazırlanmıştır.

Kül Tigin yazıtlarındaki basit cümle bilgisini araştırma süreci, Çağdaş Kazak dili cümle bilgisinin sistemine göre tasvir etmekle sınırlı değildir. Bunun için öncelikle genel dil bilimindeki cümle bilgisiyle ilgili araştırmalar incelenmeli ve bilimsel bakımdan değerlendirilmelidir. İsabetli kuralların doğrultusunda eksik olan yerlerin tespit edilmesi ve bilimsel bakımdan çözümü bulunmalıdır. Basit cümle bilgisinde “cümleyi cümle yapan nedir?” sualine henüz net bir nihai çözüm bulunarak tanımı yapılmamıştır. Bu bağlamda Rus bilim adamı ve dil biliminin büyük teorisyeni W.Vinogradov'un görüşünün, basit cümle bilgisiyle ilgili bilimsel tespit oluşturmaya yaklaştığı söylenebilir. Dil araştırmacıları çeşitli kurallara istinaden basit cümleyi tiplere ayırmaktadır. Dil bilimindeki basit cümleleri kurulumuna göre tiplere ayırma işinin sabitleştiği de söylenebilir. Kül Tigin yazıtlarındaki basit cümleler de kurulumuna göre çeşitli kuramda bulunmaktadır. Bu oluşumda calan ve birleşik cümleler de mevcuttur.

Kül Tigin abidesindeki basit cümlelerin mantıksal-gramer tiplere ayrılması da genel dil bilimindeki geleneksel kaideye göre düzenlenmiştir.

O. Bekjan. Kül Tigin Abidesindeki Basit Cümle Türleri.

Bu tip birkaç çeşide ayrılmaktadır. Onlardan birinin “*Sübje şahıs ile onun şahsi görünümünün ilgisini bildiren cümleler*” olduğu bellidir. Bu tespitimize Kül Tigin abidesindeki **Bu bitig bitigme – atısı Yollıg t(egin)** cümlesi örnek teşkil edebilir.

Genel cümle sayısı dolaysız anlatım ile dolaylı anlatım dâhil olmak üzere 242’dir. Metinde bir basit cümle [***Ol süg anta yokkışdımız*** (KTb 32, 34/ D 32, 34)] iki defa tekrarlanır. Sözlükteki basit cümle sayısı ise 141’dir. Bunların arasında yüklemine göre isimler 4; isim-fiiller 30; fiiller 107; onun içinde basit fiiller 95; birleşik fiiller 12; onun içinde tam birleşmiş fiil 2; yarı birleşmiş fiil 10’dur.

Bu çalışmada hem teorik hem de pratik yönden Eski Türk abidelerinin diliyle ilgili yapılan araştırmaların bir parçası olarak basit cümle bilgisi ele alınmıştır. Eski Türk abidelerindeki basit cümle bilgisinin araştırılması Türk kökenli dillerdeki, onun içinde Kazak dilindeki cümle bilgisi meselesinin çözülmesine etki edecektir. Bunun yanı sıra dilin gelişmesine ve kapsamlı olarak ele aldığımızda genel dil biliminin kaidelerini tespit etme çalışmalarına yararlı olacağı kesindir.

KAYNAKLAR

1. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Moskva-Leningrad, 1951, s. 19.
2. Vinogradov V. V. İssledovaniya po russkoy grammatike. Moskva, 1975, s. 255.
3. Tekin T. Orhon Yazıtları. İstanbul, 1998, s. 34.
4. Boduen de Kurtene İ.A. İzbrannie trudi po obşşemu yazıkoznaniyu. Moskva, 1963, s. 224.
5. Aydarov G. Yazık pamyatnika Kyul'-Teginu. Almatı, 1993, s. 110.
6. Balakaev M. Kazirgi kazak tili. Almatı, 1992, s. 239-346.
7. Sovremenniy russkiy yazık. Moskva, 1989, s. 626.
8. Amirov R. Cay söylem sintaksisi. Almatı, 1983, s. 55.
9. Aydarov Ğ. Kültegin eskertkişi. Almatı, 1995, s. 205.
10. Ağmanov E. Kazak tiliniñ tarihi sintaksisi. Almatı, 1980.
11. Malov S. E. Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Moskva-Leningrad, 1962, s. 84.
12. Aydarov Ğ. Orhon eskertkişteriniñ teksi. Almatı, 1990, s. 56.
13. Sayrambaev T. Söylemniñ turlaulı müşeleri. Almatı, 1991, s. 104.
14. Amirov R. Osobennosti kazahskoy razgovornoy reçi. Alma-Ata, 1972, s. 22, 23.
15. Serebrennikov B. A. ve Gadcieva N. Z. Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Moskva, 1986, s. 174, 180.

Аңдатпа

Зерттеудің негізгі объектісі – Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемді қазіргі қазақ тілінің грамматикасын жүйелеу әдіс-тәсілдері арқылы ғылыми сипаттау, яғни, Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің айқындалуы және типтерге ажыратылып саралануы. Жұмыста жай сөйлемдер құрамына қарай типтерге бөлініп қарастырылады. Құрамына қарай жай сөйлем жалаң сөйлем және жайылма сөйлем болып бөлінеді. Жалаң сөйлем тек қана бастауыш пен баяндауыштан құралса, жайылма сөйлем оған қарама-қарсы түрде жайылмаланып бастауыштан, анықтауыштан, толықтауыштан, баяндауыштан және пысықтауыштан құрылады. Осы мақсатқа сай Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемдер анықталып, жалаң және жайылма сөйлемдерге сараланады. Сөйлемдердегі бастауыштардың кейбірі жеке сөздерден жасалса, ендігі бірсыпырасы күрделі сөздерден жасалған. Ескерткіште жайылма сөйлемдер де көп қолданылған. Оларға мысалдар келтіріліп жүйелі талданады. Күлтегін ескерткіштеріндегі жай сөйлемнің келесі түрі логикалық-грамматикалық типтерге топталып, мысалдары өз жүйесіне сәйкес сараланады. Мақаланың негізгі мақсаты – Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің өзін нақтылау, типтерін ашып көрсету. Сол арқылы жалпы көне түркі ескерткіштеріндегі жай сөйлемнің синтаксисін жүйелі түрде зерттеуге жол ашу болып табылады.

Кілт сөздер: Күлтегін, жазба ескерткіш, жай сөйлем, жалаң сөйлем, есімді сөйлем.

(О. Бекжан. Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің типтері)

Аннотация

Основным объектом исследования является научное описание простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина приемами и методами систематизации грамматики современного казахского языка, то есть определение и дифференциация типов простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина. В статье рассматриваются типы простых предложений в зависимости от их состава. Простые предложения по составу подразделяются на нераспространенные и распространенные предложения. Если нераспространенные предложения состоят только из подлежащего и сказуемого, то распространенные предложения напротив состоят из подлежащего, сказуемого, определения, дополнения и обстоятельства. В связи с этим определены простые предложения письменного памятника Кюль-Тегина и они дифференцированы на нераспространенные и распространенные предложения. Подлежащие в определенных предложениях представлены в виде простых слов, а в некоторых предложениях они встречаются в виде сложных слов. В письменном памятнике распространенные предложения использованы в большом количестве. Приведены примеры распространенных предложений, которые анализируются в определенной системе. Следующий тип простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина сгруппированы в логико-грамматические типы, примеры данных предложений дифференцированы в соответствии со своей системой. Основной целью статьи является определение и уточнение типов простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина. Это и является началом систематического исследования синтаксиса всеобщих древнетюркских памятников.

Ключевые слова: Кюль-Тегин, письменный памятник, простое предложение, нераспространенное предложение, именное предложение.

(О. Бекжан. Типы простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина)

С. Мағжан

ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан (e-mail: saule.magzhan@ayu.edu.kz)

Ым мен ишараттар семантикасы

Андатпа

Мақалада ресми стиль тұрғысынан бейвербалды элементтердің іскерлік кездесудің ажырамас бөлшегі екендігі, белгілі бір кинетикалық ишаратты таңдап алу сөйлеушінің тыңдаушыға деген көзқарасын сездіріп, байқатумен бірге сөйлеушінің қоғамдық жүйемен, салт-дәстүрмен таныстығын көрсететіндігі сөз болады. Соған орай тіл-тілде ым мен ишарат семантикасын қарастыру мәселесі, ым мен ишараттардың семантикасының халықаралық қатынастар кезінде өте актуальдана түсетіндігі туралы мәселелер қозғалады. Бейвербалды элементтердің сапасына, сипатына, әр ұлттың мінез-құлқына сай спецификалық ерекшеліктері қарастырылып, семантика туралы ғылымда қалыптасқан түсініктерге сілтеме беріледі.

Адамның дауыс ырғағы мен қарқыны әңгіменің барысы мен мазмұнына, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасына өзгеріс кіргізіп, әсер береді. Тілдік мағына грамматикалық және лексикалық мағына болып екіге бөлінеді. Оның ішінде ең маңыздысы – лексикалық мағына. Лексикалық мағынаны анықтаудың ғалымдар ұсынған бағыттары мен жолдары көп. Алайда, қазақ тіл білімінде бұл мәселе арнайы зерттелген емес. Сондықтан лексикалық мағынаны әр зерттеуші өзінше түсінеді. Осы тұрғыдан мақалада ғалымдар көзқарастары ұсынылды.

Кілт сөздер: Мағына, ұғым, семантика, ым, ишарат, проксемика, коммуникация.

S.Magzhan

Dr., Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Kazakhstan (e-mail: saule.magzhan@ayu.edu.kz)

Semantics of Mimic and Gesture

Abstract

The article deals with the official style of non-verbal elements which is an integral part of a business meeting and the choice of a specific kinetic attribute is that the speaker's attitude to the listener reflects the speaker's familiarity with the social system, familiarity with tradition. In this regard, the question of the semantics of the gesture and sign language in different languages will be raised, the question of the semantics of gestures and signs during international negotiations will also be analyzed. The article deals with the quality, the nature of non-verbal elements in the specific features of each nation. There are also references by scholars from different countries to scientifically proven about word meaning and concepts about semantics.

The rhythm and tempo of a person's voice tells us about the effect and content of a conversation, about changes in the meaning of individual words and phrases. Linguistic meaning is divided into two as grammatical and lexical meaning. The most important thing is the lexical meaning. The lexical meaning of the word has many directions and ways proposed by scientists. However, this question is not specifically studied in the Kazakh language. That is why every scientist understands the lexical meaning in his own way. From this point of view, the article presents the views of scientists.

Key words: Significant, concept, semantic, expression, gesture, proxemics, communication

Кіріспе

Қазақтың жетілген, стильдік тармақтары қалыптасқан, дамыған әдеби тілі бар екені белгілі. Осы әдеби тілдің функционалдық стиль түрлеріндегі коммуникацияның бейвербалды элементтерінің үлес-салмағы, мөлшері, қолданыс жиілігі туралы мәселе де қызықты. Көркем әдеби стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, ресми іс-қағаздар стилі, эпистолярлық стиль түрлерінде параамалдар қолданыла ма, жоқ па деген мәселе көтерген еңбекті қазақ тіл білімінде кездестірмедік. Бірақ өз тарапымыздан кейбір бақылаулар жүргізіп байқадық.

Енді соған аздап тоқталып көрелік. Ғылыми стильдің жазба түрінде ишараттарға орын жоқ. Ал лекция оқыған кезде, сабақты түсіндіруде ым мен ишараттың тілдік қатынаста қолданылмауы мүмкін емес. Біздің бақылауымызға сай нұсқау ишараттары (иек қағу, көзбен нұсқау, қолмен көрсету) өте жиі қолданылады.

Ресми стиль тұрғысынан алғанда бейвербалды элементтер – іскерлік кездесудің ажырамас бөлшегі. Кездесу кезінде *қол алып амандасу* еуропалықтардың дәстүріне айналған болса, Жапонияда *иіліп құрмет көрсету қол алысудың орнына* жүреді. Яғни Жапонияда тәрбиеліліктің, дұрыс дәстүрге сай тәрбие көрген адамның белгісі – иіліп құрмет көрсету. Кездесуге келген жапондық тривиалды түрдегі құрмет белгісі ретінде бар болғаны 15 рет иілсе, адамның жақсы көзқарасын қалыптастыру үшін 45 рет иіледі, ал адамды ерекше құрметтейтінін 70 рет иілумен білдірсе, аса құрметті тұлғаны 90 рет иіліп қарсы алу дәстүрі бар. Бұл – жапондықтар үшін этикет, этикеттік норма.

Коммуникация кезіндегі тыйымдардың жиынтығы деп есептеліп кеткен этикет пен ишараттар жүйесін өзгелерден айырып тұратын айырым-белгілері туралы Т.М. Николаева: “Членит совокупность неречевых элементов по определенным образом на речь “членит совокупность неречевых элементов по новому основанию – допустимости/недопустимости употребления”, – деп көрсетеді [1, с.78-79].

Белгілі бір кинетикалық ишаратты таңдап алу сөйлеушінің тыңдаушыға деген көзқарасын сездіріп, байқатумен бірге сөйлеушінің қоғамдық жүйемен таныстығын, салт-дәстүрмен таныстығын көрсетеді. Мұндай жағдайда ым мен ишараттың семантикасы бірінші кезектегі орынға қойылып, ойдан шығарылмағаны жөн. Ал ым мен

ишараттардың семантикасы халықаралық қатынастар кезінде өте актуальдана түседі.

Көбінесе ым мен ишараттың семантикасына байланысты интерпретациялау кезіндегі қателіктер ым мен ишараттардың формальды ұқсастықтарынан туындайды. Өйткені, өз мәдени ортасында белгілі бір ымға, ишаратқа қандай мән таңылса, өзге ортада, жат жерде, басқа қоғамда да сол мағына сол бір ым мен ишаратқа тән болады деп есептеуден формальды қателіктер жіберіледі. Мұндай формальды ұқсастықтар үнемі кездесіп қалады. Осы жөнінде және универсалды параамалдардың болатындығы туралы зерттеуші М. Ешимов өз жұмысында аса бір қызықты факторларды мысалға келтіреді. Оның айтуынша, қуаныштың беттегі көрінісі универсалды және оны барлық халық бірдей қабылдайды. Қуану кезінде *езу тартылып, көздің айналасында әжімдер пайда болады*. Қуаныш әлеуметтік байланыстарды, қатынастарды жеңілдетіп, оларды нығайта түседі. Бір адамның күлкісі екінші бір адамның бет жүзінде күлкінің пайда болуына себепші болады [2, 46 б.]. *Бас изеу* қазақ халқында, өзге біраз ұлттарда құптауды білдіргенмен, қайсыбір ұлттар құптауды *бас шайқау* арқылы жеткізеді.

Керісінше, семантикасы жағынан ұқсас ым мен ишараттар болумен қатар, мүлде қарама-қарсы мағынада жұмсалып, әрі қарама-қарсы мағынада ұғылатын кинесикалық құралдар әр ұлтта бар, кездесіп қалады. Бұл жөнінде С. Бейсембаева: “Даже такие универсальные по значению жесты, как приветствие, прощание и другие, имеют массу вариантов выражения не только в разных национальных культурах, но и в пределах одной этнической культуры”, – деп атап өтеді [3, с. 9].

Этикеттік ситуацияларда аса маңызды рөл атқаратын бейвербалды құрал *ым мен ымдау* екені белгілі. Американдықтар мен еуропалықтар кездесу кезінде, іскерлік келісімдер кезінде қарсы тараптың өкілінің бетіне, ымына қарап көптеген қосымша ақпараттар ала алады. Өйткені ым түрлерінің де кәдімгі тілдік бірліктер секілді әртүрлі мәдени ортада қалыптасқан, белгілі бір ситуацияларға орай жұмсалатын өзіндік стандартты түрлері бар. Айталық, ағылшындар кездесу кезінде ешқандай ым мен ишараттың қолданысына жол берілмей, я болмаса бейвербалды амалдардың қолданысының тоқтатылғанын сезсе, онда қарсы жақтың әңгімені әрі қарай жалғастыруға мүлде құлқы жоқ, іскерлік әңгімені әрі қарай жалғастыруға қызықпайды деген қорытынды жасайтын көрінеді.

Коммуниканттардың дене қалыбы (позасы) этикет бойынша үлкен маңызға ие. Өзге ұлттардың тілдерінде ым, ишарат, дене қалыбының түрлі ситуациялардағы маңызы мен мәні, этикеттік жүйедегі алатын орнын зерттеу қолға алынуда. Бұл, біздіңше, аса құптарлық мәселе, осындай ізденістер қазақ тілінде де жалғасын табады деп ойлаймыз. Дене қалыбының семантикасы, коммуникативтік акт кезіндегі атқаратын функциясы бейвербалды амалдарға байланысты жазылған жұмыстарда қаралып та жүр. Бірақ негізінен көркем әдебиет тіліндегі байқалатын тілдік қолданысы, тілдік сипаты жөнінде көбірек айтылып жүргені белгілі. Іскерлік кездесу, күнделікті өмір ағымындағы функциясын қарастыру кенжелеу қалып барады. Айталық, іскерлік кездесу кезіндегі қолданылатын бейвербалды элементтерді арнайы қарастырған Е. Аллан өзінің жинаған ақпарат-мәліметтерін мынадай кесте арқылы ұсынады.

Кесте 1 – Таңба-ишараттар мағынасының әртүрлі мәдени ортадағы салыстырмалы сипаты

Таңбалар	Таңба-ишараттарды өзге (бөтен) мәдениет адамдарының түсінуі
Визуальды контакт (көз арқылы)	Адамның бетіне тік қарау кара түсті американдықтар мен испан тілінде сөйлейтін жастар үшін сыйламаудың белгісі болғандықтан тура қарамайды.
Дене тілі	Африка елдерінде бетпе-бет контакт жасау тым агрессивті болып есептеледі. Керісінше, Таяу Шығыс елдерінде әңгіме кезінде аралық қашықтықтың жақын болуы бетпе-бет әңгіме үшін қалыпты жағдай болып, бойлары үйренген. Ал еуропалықтар кездесу кезінде белгілі бір қашықтықты сақтауды әдетке айналдырған.
Дауыс тоны мен сөйленіс жылдамдығы	Испандықтар мен италияндықтар өзгелерге қарағанда тым тез сөйлейді. Американдықтар дауыстап, қатты сөйлеседі, өйткені ақырын сөйлесу сөйлесуші адамды сезіктендіреді, қауіп ойлайды.
Әңгіме тақырыбына қатыстылығы, байлаулылығы	Американдықтар мен немістер негізгі мәселеге бірден көшеді, негізгі мәселеден бастайды. Жапония мен басқа да азиялық мәдениеттің өкілдері мәселеге тікесінен көшуді дұрыс санамайды, кездесудің ең соңғы минутына дейін келісімшартқа (контрактіге) қол қоймайды.

Қазақ халқының түсінігінде адамның *бетіне тік қарау* әңгімеге қатысып тұрған адамның адалдығын, шыншылдығын, өтірік емес,

шынын айтып тұрғанын білдіреді. Адамның бетіне тік қарамайтын кісі туралы қоғамдық пікір жақсы емес. Тік қарамау ол адамның жасықтығымен бірге, кісінің өтірік айтып тұрғанын аңғартады, ішіне әлденені бүгіп қалды-ау деп ойлауға итермелейді. Ал сөйлесіп отырған адамдар бір-біріне бас түйістіре отырып әңгімелесуі олардың бір-біріне өте жақындықтарын, сырлас адамдар екенін дәлелдейтін позалар. Бірақ тым қатты ашуланғанда да бетпе-бет келіп, бір-біріне жақындаса түсіп, қашықтық сақталмай, мүлде ескерілмей, айқайласа беретіндігі бұл позаның басқа бір қырын көрсетеді.

Қазақ параамалдарында іскерлік кездесу кезінде белгілі бір қашықтықты сақтау үрдісі енді орнығып келе жатқан сыңайлы. Іскерлік әңгіменің көбінесе ресми түрде өтетіндігі мен мәселенің үстел басында шешілетіндігі арақашықтықтың маңызын күшейтіп, белгілі бір этикеттік нормалардың сақтала бастағандығының белгісіне айналуда деп білеміз.

Адам дауысының ырғағы мен қарқыны әңгіменің барысы мен мазмұнына, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасына өзгеріс кіргізіп, әсер беретінін айтсақ, қазақтардың арасындағы әңгіме ауаны проксемикалық элементтерге тығыз байланысты болып келеді. Жалпы қазақтар сабырлы да салмақты сөйлейтін адамдарды сыйлайды, олардың сөзіне көңіл қояды. Тым тез сөйлейтін адамдар тым қызба, ұр да жық болып есептеледі. Дауыс тембрінің қатты шығуы, екпінмен сөйлеу де тым жақсы пікір тудыра бермейді, ондайда сол адамға деген көзқараста негативті оттенкілер басым түсіп жатады.

Ал әңгімеге тікелей көшу, турасын айту жағына келгенде барлық азиялық мәдениеттің өкілдері сияқты қазақтар да нақты әңгімеге бірден көшпей, сипақтатуға, уақытты созып жіберуге бейім келетіні рас.

А.И. Галичев проксемикалық компоненттерді орындаушылардың қатысына қарай бір жақты және екі жақты деп ажыратады. Бір кинемалар коммуникацияға қатысушы бір ғана тарап арқылы, ал екі жақты кинемалар екі тараптың қатысымен орындалады [4, 22 б.].

Екі жақтың қатысуымен орындалатын қимылдарға:

- қол алысу;
- құшақтасу;
- сүйісу;
- бір-бірінің арқасынан қағу;
- бір-бірінің арқасынан сипаласу;
- бірінің бірі иығынан қағып (түйіп) жіберу;

- жастардың кездескенде жұдырықтарын түйістіруі;
- бір-бірінің кеуделерін үш рет тигізуі;
- алақандарын түйістіруі;
- қыз балалардың беттерінен сүйісуі, сүйісудің ырымын (белгісін) жасауы;
- бір-бірін кездескенде ақырын ғана алақанмен жұмсақ қағуы;
- көптен көріспеген адамдардың, туыстардың бірін-бірі құшақтап, құшақтасқан сәтте бірінің кеудесіне екіншісінің басын қоюы, т.б. жатады.

Осындай екі жақтың қатысуымен орындалатын қимылдар кезінде қоса-қабат айтылатын қошемет мәнді есім қаратпалар (жаным, қарағым, батырым, сабазым, даңғылым, т.б.) тәуелді тұлғада тұрғанмен меншікті мағына емес, интимдік мәнді білдірудің тәсілі ретінде жұмсалады. Мұндай тәсіл адресаттар мен адресанттардың арасындағы қарым-қатынас, сыйластықты (дистанцияны) жақындата түседі [4, 73 б.].

Тіл-тілдегі проксемикалық элементтердің әлденеше түрін Р. Соммер [5, 120-135 бб.], М. Хайдест [6, 75] қарастырып, олардың ерекшеліктерін зерттесе, А.И. Галичев орыс және неміс тілдерінде кездесетін кинемалар мен проксемалардың 440-қа жуық түрі болатындығын атайды [4, 15 б.].

Бейвербалды элементтердің сапасына, сипатына қарап отырып, әр ұлттың мінез-құлқына сай спецификалық ерекшеліктерін анықтауға болады екен. Мысалы, американдықтар даңғаза, британдықтар мұрын шүйіруге дайын (чванливые), жапондықтар тайғанақ, немістер агрессивті ұлт болып саналады, дүние жүзінде осы ұлттар туралы осындай стереотип бағалар қалыптасып кеткен. Ал қазақтарды іскерлік қасиеттеріне қарай, іскерлік кездесулердегі ым мен ишараттарды пайдалануына қарай қандай ұлт екенін бағалауға, ол жөнінде нақты пікір айтуға әзірше дайындық жоқ (қалыптасқан көзқарас, пікір жоқ) деп білеміз.

Бейвербалды элементтердің психологиялық, әлеуметтік-психологиялық маңызы зор. Коммуникация кезінде адамның нені айтқандығы ғана маңызды емес, адамның ым мен ишараттар арқылы эмоциясын жеткізуі де айтуға тұратын ерекшелік.

Тілдік мағына грамматикалық және лексикалық мағына болып екіге бөлінеді. Оның ішінде біз үшін маңыздысы лексикалық мағына. Лексикалық мағынаны анықтаудың ғалымдар ұсынған бағыттары мен жолдары көп. Алайда, қазақ тіл білімінде бұл мәселе арнайы

зерттелген емес. Сондықтан лексикалық мағынаны әр зерттеуші өзінше түсінеді. Мысалы, В.А. Звегинцев былай дейді: “Сөздің лексикалық мағынасы – бұл оның лексика-семантикалық варианттарының жиынтығы”. Сөздің лексикалық мағынасын анықтаушы фактор деп В.А. Звегинцев мыналарды көрсетеді:

1. Сөз деп аталатын заттардың жиынтығы;
2. Ұғыммен байланысы болса немесе бірдей болса;
3. Заттардың басқа класынан бір класты бөлетін сөздегі ерекше белгілерінің болуы [7, 321 б.].

Лексикалық мағына сөздің өзіне сәйкес ұғымға деген қатынасы мен тілдің лексикалық жүйесіндегі орнымен анықталады. М.И. Фомина: “Сөздің лексикалық мағынасы тек қана оның тікелей бейнеленетін нақты не абстрактылы затқа деген қатынасы ғана емес. Сөз мағынасында жалпы затты-логикалық байланыстар және берілген лексикалық парадигмадағы басқа сөздердің мағыналарымен қатынас, сондай-ақ лексикалық тіркесудің шекарасы бейнеленген” [8, 30 б.]. Профессор А.М. Ходжиев: “Сөздің объектив дүниедегі заттар мен құбылыстар, әрекет пен белгі сияқтылардан хабар беретін мазмұны лексикалық мағына болып саналады”, – дейді. Азербайжан тілшісі Ә. Фэрәчев: “Лексикалық мағына сөздің жеке тұрғандағы мағынасы”, – десе, қарақалпақ тілшісі Е. Бердимуратов: “Сөздің лексикалық мағынасы ол не бұл тілдің грамматикалық заңдылықтары бойынша қалыптасқан заттық-предметтік мағынадан құралады”, – дейді [9, 45 б.]. Түрік ғалымы Ахмет Бижан Эрджиласун сөз мағынасы туралы: «Anlam deęişmelerinde inanış, kültür, yaşayış ve teknoloji önemli bir etkindir. Bu açıdan toplum dil bilimi ile anlam bilimi iç içedir» дейді [10, 150 б.].

Өз зерттеуінде М. Оразов мағынаны анықтаудың басқа түрлерін талдайды. Мағынаны қатынас арқылы анықтауға тырысушыларды ол үш топқа бөледі. Бірінші топқа сөз мағынасын объектив дүниедегі заттардың түйсік арқылы қабылданған бейнесі мен дыбысталу арасынан шығарушыларды ендірсек, екінші топқа сөз мағынасын өздері мүше болған жүйе құрамындағы сөздермен арақатынасынан шығарушылар енеді. Ал, үшінші топқа сөз мағынасын олардың сөйлем құрамына еніп, басқа сөздермен байланысынан ғана туады деушілерді енгізуге болады [11, 38 б.].

Сондай-ақ, ғалым мағынаны сөздердің системадағы орны арқылы анықтауды, көп мағыналылықтың құбылысы ретінде анықтауды, сөйлеу кезіндегі информация беру мен анықтауды кеңінен қолдайды.

Ол сөздің белгілі өзіне тән мағынасы бар деуші қазақ ғалымдарының ойларына қосылады. Ә. Болғанбаев былай дейді: “Сөз біткеннің барлығында белгілі мағына болады” [12, 14 б.]. Ғ. Мұсабаев: “Сөз болған жерде мағына болу – табиғи нәрсе” [9, 15 б.]. Ғалымның өзі мағынаға мынадай анықтама береді: “Лексикалық мағына дегеніміз белгілі бір дыбыс не дыбыстар тізбегі мен шартты, тарихи және әлеуметтік байланысқа түскен объектив дүниедегі заттардың, амал-әрекеттердің, түрлі құбылыстардың адам санасындағы жалпыланған, дерексізденген бейнесі” [9, 45 б.].

А. Салқынбайдың бұл мәселедегі пікірі мынадай: “Семантика – понятие сложное, состоящее из нескольких наименьших сем и связанная с другими категориями. Без лексического значения нет и грамматического значения. Грамматическое значение не может существовать в отрыве от лексического” [13, 8-9 бб.].

Б. Сағындықұлы сөз мағыналарына тоқтала кетіп, оны іштей екіге бөледі. Біріншісі – лексикалық мағына, екіншісі – лексика-грамматикалық мағына. Екеуіне толықтай тоқтала отырып, мынадай анықтама береді: “Сөздің өзге сөздермен қарым-қатынасқа, байланысқа түспей, жеке-дара тұрғанда тікелей түсінілетін халық таныған логикалық заттық ұғымы, лексика-семантикалық түсінігі лексикалық мағына деп аталады. Сөздің лексикалық мағынасы адам санасында зат, құбылыс, әрекет жайында ұғым, түсінік пайда болғаннан кейін ғана қалыптасады. Екінші сөзбен айтқанда, лексикалық мағына дегеніміз – әр сөздің бір тілде сөйлейтін ұлт таныған, жалпыға түсінікті, меншікті мағынасы. Лексикалық мағына – сөздерді бір-бірінен ажыратып танудағы ең негізгі мағына. Сондықтан да ол сөздің басқа мағыналарының тууына негіз болады. Сөз лексикалық мағына арқылы ғана жеке-даралық сипатқа ие болады. Шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеттері де, қарым-қатынастары да сан алуан. Әртүрлі сапа-қасиеттер, қарым-қатынастар сөздің лексикалық мағынасының құрамына еніп, бір сөздің екінші бір сөзбен ажыратылып жатуына, не байланысып жатуына себепші болады.

Түбір арқылы берілетін, арнаулы грамматикалық формасы болмайтын, лексикалық мағынамен жарыса қолданылатын, жалпыланған, дерексізденген мағынаны лексика-грамматикалық мағына деп атаймыз. Сөздің бойында лексикалық мағына мен лексика-грамматикалық мағына жеке-жеке өмір сүрмейді, бірімен екіншісі жалғанып, араласып, біте қайнасып жатады. Лексика-грамматикалық

мағына өзге де грамматикалық мағыналар сияқты лексикалық мағынаның жетегінде болады, соның негізінде анықталады. Сөз әрі лексикалық, әрі лексика-грамматикалық мағыналардың жиынтығынан құралып, біртұтас мағынаны білдіріп, сөйлемнің кірпіші бола алады” [14, 9-10 бб.].

Сөз мағынасындағы түрлі өзгерістердің өту жағдайына тоқтала келіп проф. Б. Момынова газет тіліндегі сөздердің туынды мағынасы мен көп мағыналылықты білдіруіне байланысты мынадай пікір айтады: “Жаңа мағыналық құрылыммен атау ретінде туынды мағынаның пайда болуы бұрыннан бар тілдік единицалар негізінде іске асады. Басқаша айтсақ, тілде бар таңбаларға жаңа мағыналар үстемеленіп қолданылады. Сондықтан да тілдегі жаңа құбылыстарды атау үшін үнемі жаңа сөз ойлап табу жалған мотивті сөздер қатарын көбейтуді, оларды еселей беруді тоқтатуға мүмкіндік береді. Ал газет тілінде жаңа құбылыстарды атау қажеттілігі үнемі туындап отырады. Ондай қажеттілік жалпы тіл үшін ірі қоғамдық дүмпулер мен өзгерістер кезінде аса маңызды түрде сезілсе, ал қоғам өмірінің жаршысы ретінде газет мұндай қоғамдық- әлеуметтік реакцияларға іле-шала жауап беруі тиіс.

Сол тұста субстантивтерді атау қажеттілігі көбірек болады. Аса оңтайлы тәсіл ретінде осы сөз мағыналарын өзгертіп пайдалану арқылы біраз қажеттілікті өтеу мүмкіндігі шешіледі” [15, 166 б.].

Қорытынды

Тіл – жанды құбылыс. Оның лексикалық құрамындағы сөздер үнемі қозғалыста болып, сөз топтары қатарында ауысу процестері жүріп отырады. Осы ауысу нәтижелері ретінде субстантивация, адъективация, прономинализация, нумерализация, адвербаллизация, вербаллизациялық құбылыстарын атар едік. Қажеттіліктен туатын мұндай құбылыстар шектен шыққан қайшылық ретінде емес, лингвистикалық даму заңдылықтары нәтижесі деп танылады, соған байланысты тілдегі өзекті проблемалар қатарынан саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Николаева Т.М. Интерференция языковых и неязыковых коммуникативных средств в человеческом общении. – М.: Высшая школа, 1973. – 79 с.
2. Ешимов М.П. Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 127 б.
3. Бейсембаева С.Б. Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: Дис. канд. филол. наук: 10.02.02. – Алматы: КазНУ, 2003. – 119 с.

4. Галичев А.И. Кинесический и проксемический компоненты речевого общения. – М.: Наука, 1987. – 122 с.
5. Хайдемets М. Пространственный фактор в межличностных отношениях // Человек, среда, пространство. – Тарту: Изд. Тартусского унив., 1979. – С. 120-135.
6. Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии адыгов. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – 229 с.
7. Звегинцев М. Семасиология. М.: Изд-во МГУ, 1957. – 321 с.
8. Фомина К. Современный русский язык // Лексикология. – Москва: Наука, 1984. – 167 с.
9. Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі // Лексикология. – Алматы: Ғылым, 1973. – 362 б.
10. Эрсиласун, Ахмет Б. (2009), «Современное состояние и проблемы изучения турецкого языка», Журнал тюркских исследований Гази, Специальный выпуск Нечмеддина Хачиеминоглу, выпуск 5, (с.149), с. 143-156.
11. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
12. Болғанбаев Ә. Қазақ тілі лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 147 б.
13. Салкинбаева А. Семантика и функция имени действия на –у в современном казахском языке: Дис. канд. филол. наук: 10.02.02. – КазНУ, 1991. – 116 с.
14. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі // Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 192 б.
15. Момынова Б. Газет лексикасы: Жүйесі мен құрылымы. – Алматы: Арыс, 1999. – 224 б.

REFERENCES

1. Nikolaeva T.M. Interferensiya yazykovykh I neyazykovykh kommunikativnykh sredstv v chelovecheskom obshenii. – М.: Vysshaya shkola, 1973. -79 s.
2. Echimov M.P. Ym semantikasy: universalды jane ulıtyk tabıgaty: Filol.gyl.kand.dis.: 10.02.02. – Almaty, 2004. – 127 b.
3. Beisembaeva S.B. Neverbalnye kompanenty komunikasii v kazahskom yazyke: Dis.kand.filol.nauk: 10.02.02. – Almaty: KazNU, 2003. – 119 s.
4. Galishev A.I. Kinesicheskii I proksemieskii komponenty rechevogo obcheniya. – М.: Nauka, 1987. -122 s.
5. Haidemets M. Prostranstvennyi factor v mejlichnostnykh otnocheniyah // Chelovek, sreda, prostranstvo. – Tartu: Izd. Tartusskogo univ., 1979. – s.120-135.
6. Bgazhnokov B.H. Ocherki etnografi adygov. – Nalchik: Elbrus, 1983. -229 s.
7. Zvegisev M. Semasiologiya. М.: Izd-vo MGU, 1957. – 321 s.
8. Fomina K. Sovremenniy russkii iyazyk //Leksikologiya. Moskva: Nauka, 1984. -167 s.
9. Musabaev G. Kazirgi kazak tili // Leksikologia. – Almaty: Gylım, 1973. -362 b.
- 10.10 Ercilasun, Ahmet B. (2009), “Türk Dili Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunlar”, Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Necmeddin Hacıeminoğlu Özel Sayısı, Sayı: 5, (bk. 149. s), s. 143-156.
11. Orazov M. Kazak tilinin semantikasy. – Almaty: Rauan, 1991. -213 b.
12. Bolganbaev A. Kazak tili leksikologiyasy. – Almaty: Mektep, 1988. – 147 b.
13. Salkinbaeva A. Semantika I funksia imeni deistviya na –u v sovremennom kazakskom yazyke: Dis. kand. Filol. Nauk: 10.02.02. – KazNU, 1991. -116 s.
14. Sagyndykuly B. Kazirgi kazak tili // Leksikologiya. – Almaty: Kazak universiteti, 2004. -192 b.
15. Momynova B. Gazet leksikasy: Juiesi men kurylymy. – Almaty: Arys, 1999. -224 s.

Özet

Makalede resmi yazı stili açısından sözsüz iletişim öğelerinin iş buluşmalarının ayrılmaz bir parçası olduğu, belli bir kinetik jesti seçmek konuşmacının dinleyiciye olan bakış açısını hissettirmekle beraber konuşmacının toplumsal sistemle, geleneklerle tanış olduğunu göstermesinden söz edilecektir. Buna göre dilde jest ve mimiklerin semantiğini ele alma meselesi, jest ve mimiklerin semantiğinin uluslararası ilişkilerde oldukça güncel olduğu konusunda bilgi verilecektir. Makalede sözsüz iletişim öğelerinin kalitesine, farklı milletlerin karakterlerine uygun özellikler ele alınacaktır. Çeşitli memleketlerin bilim adamlarının anlambilimi hakkındaki kalıplaşmış düşüncelerine yer verilecektir.

Dilsel anlam, gramerlik ve sözcüksel anlam olarak ikiye ayrılır. Bunların en önemlisi sözcüksel anlamdır. Sözcük anlamının belirlenmesinde bilim adamlarının önerdikleri yön ve yollar çoktur. Ancak Kazak dilbiliminde bu mesele özel olarak araştırılmamıştır. Bu yüzden sözcük anlamını her araştırmacı kendine göre yorumlar. Makalede bilim adamlarının bu yöndeki düşüncelerine yer verilecektir.

Anahtar kelime: Anlam, kavram, semantik (anlambilimi), jest, mimik, proksemik, iletişim

(S. Мағжан. Jest ve Mimik Semantiği)

Резюме

В статье рассматривается формальный стиль невербальных элементов коммуникации, которые являются неотъемлемой частью деловой встречи, выбор конкретного кинетического элемента зависит от отношения говорящего к слушателю, отражает особенности поведения говорящего в определенной социальной среде, его знакомство с традициями и обычаями народа. В связи с этим, в статье рассматривается вопрос о семантике кинетического знака и языка жестов, а также вопрос о семантике жестов и сигналов в межкультурной коммуникации. В статье рассматриваются особенности невербальных элементов, характеристика кинетических знаков в зависимости от национальной культуры. Кроме того приводятся результаты исследований ученых разных стран, посвященных семантике невербальных знаков коммуникации, дается ссылка на сформулированные в науке представления о семантике.

Ритм и интенсивность голоса человека влияют на ход и результат общения, смысл отдельных слов и словосочетаний. Языковые значения подразделяются на грамматические и лексические значения, среди которых особо важное значение имеет лексическое значение. В данной статье автор рассматривает новейшие научные и философские концепции проблемы сознания и общения. Однако в казахском языкознании данный вопрос малоизучен. В статье представлены взгляды ученых, где каждый исследователь по-своему понимает лексическое значение слов и невербальных компонентов коммуникации.

Ключевые слова: Значение, понятие, семантика, мимика, жест, проксемика, коммуникация.

(С. Мағжан. Семантика мимики и жестов)

E. Petek¹, R. Aral²

¹ Dr. (e-mail: ercan.petek@ayu.edu.kz)

² Okutman (e-mail: recep.aral@ayu.edu.kz)

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

Mevlânâ ve Şal Akın'ın Eserlerinde “Nefs” Kavramı İçin Kullanılan Metaforların Karşılaştırılması

Özet

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 13. yy.da yaşadığı düşünülen şair, mutasavvıf ve düşünce adamıdır. Mevlânâ'nın eserleri sadece Anadolu'da okunmakla kalmamış, farklı kıtalardaki farklı milletleri de etkisi altına almıştır. Eserleri Orta Asya müslümanları tarafından da benimsenmiştir. Mevlânâ eserlerini çoğunlukla Farsça kaleme almıştır ancak nadiren Türkçe, Arapça ve Rumca kullanmayı tercih ettiği de bilinmektedir. En önemli eserlerinden birisi hiç şüphesiz Fars dilinde yazılan ve 25.632 beyitten oluşan Mesnevî'dir. Mevlânâ, Kur'an-ı Kerim'in bizlere anlatmak istediğini hikayeler, kıssalar ve deyimler aracılığıyla anlatmıştır. Bu anlatılar içinde “nefs” konusu da önemli bir yere sahiptir ve çeşitli metaforlarla nefis kavramı üzerinde durulmuştur.

Tasavvuf düşüncesinin özünü teşkil ettiğine inanılan “nefs” kavramı, Kur'an'da yaklaşık olarak 300 yerde geçmektedir ve Allah'a ulaşmada insanın önündeki en büyük engel olarak kabul edilmekte; menfi bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram, Klasik Türk Edebiyatında da üzerinde durulan ve manzumelerde yer alan bir kavramdır. 18. yy.da yaşayan Kazak akınlarından Şal Akın'ın şiirlerinde de çeşitli metaforlar aracılığıyla nefis, iman, akıl gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Şal Akın'ın bu metaforları kullanması tesadüfi değildir. Eserleri Orta Asya müslümanları tarafından da benimsenen Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eseri bizim Şal Akın'ı da etkilemiştir diyebiliriz. Biz bu makalemizde metafor ve nefis kavramlarına açıklık getirdikten sonra Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden ve Şal Akın'ın şiirlerinden örneklerle nefis kavramı için kullanılan metaforları karşılaştıracamız.

Anahtar Kelimeler: Nefs, şiir, Mevlânâ, Mesnevî, Şal Akın

E. Petek¹, R. Aral²

¹ Dr. (e-mail: ercan.petek@ayu.edu.kz)

² lecturer (e-mail: recep.aral@ayu.edu.kz)

Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Comparison of the Metaphors Used for the Concept of “Nafs” in the Works of Rumi and Shal Akyn

Abstract

Mevlana Jalaluddin Rumi is a poet and sufi philosopher who is believed to have lived in the 13th century. Rumi's works were not only read in Anatolia. These works also influenced different nations from different continents. His works have been adopted by Muslims of Central Asia, as well. In his work Masnavi, Rumi expresses the ideas that Koran means to say through stories, parables, and idioms. Within these narratives, the subject of “nafs” has an important place and the concept of nafs is emphasized through various metaphors.

In the poems of Shal Akyn, who lived in the 18th century, the concepts such as nafs, faith and reason were emphasized through various metaphors. It is not accidental that Shal Akyn uses these metaphors. We can say that Masnavi by Rumi, whose works were adopted by the Muslims of Central Asia, also influenced our Shal Akyn.

After clarifying the concepts of metaphor and nafs in this article, we will compare the metaphors used for the concept of nafs with examples from the poems by Rumi and Shal Akyn.

Keywords: Nafs, poem, Rumi, Masnavi, Shal Akyn

Giriş

Metafor sözcüğü, Grekçe metapherein (aktarmak) kelimesinden türetilmiş olup meta (arasında) ve pherein (taşımak, nakletmek) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Metafor, anlamın bir şeyden bir diğerine aktarılmasıdır [1, s. 194].

Metaforlar, insanların hayatı, çevreyi, olayları ve nesnelere nasıl gördükleri; farklı benzetmeler kullanarak açıklamaya çalışmada kullandıkları bir araç olarak düşünülmektedir [2, s. 694]. Metaforlar, insanların belli bir olguyu başka bir olguya görmesine imkân tanıyan zihinsel modellerdir [3, s. 424]. Metaforlar insanın doğayı ve çevresini anlamasının, anlamsız gibi görünen nesnel gerçeklikten belirli yorumlar yoluyla anlamlar çıkarmasının, yaşantı ve deneyime anlam kazandırmanın araçları olarak ‘bilmeye’ de olanak sağlar [4, s. 207-208].

Tasavvufî düşüncenin en etkin isimlerinden biri olan Mevlânâ da Mesnevî adlı eserinde metaforik anlatım metodunu çokça kullanmıştır. Mesnevî'nin temel anlatım biçimi metaforiktir [5, s. 6].

O düşüncelerini açıklarken meta-forlardan yararlanmayı bir sanat hâline getirmiştir. Bir dil üstadı olan Mevlânâ'nın eşsiz eseri Mesnevî'de metaforik anlatıma sıkça başvurmasının nede-ni, ifadeye üslup güzelliği vermek, anlaşılmasında güçlük çekilen konuları biraz daha anlaşılır kılmaya çalışmaktır. Mesnevî'de konuların metaforlarla dile getirilmesi anlatıma bir zenginlik ve canlılık katmıştır. Bu suretle konuya adeta yaşanılmış hissi verilerek gerçeğe uygunluk yakalanmaya çalışılmıştır [6, s. 296].

Arapça'da müennes bir kelime olan nefis sözcüğünün Arapça ve Arapça'dan çeviri niteliği taşıyan Türkçe literatürde üç ayrı anlama geldiğini görüyoruz:

1. Sözlük anlamıyla günlük dilde kullanılışı
2. Metafizik anlamda kullanılışı
3. Psikolojik anlamda kullanılışı [7, s. 940].

Sözlükte bir şeyin nefsi demek, o şeyin “varlığı” ve “kendisi” demektir [8, s. 86]. Eski Arap şiirinde nefis, dönüşlü zamir olarak kullanılır ve “kendisi”ne ya da “şahıs”a delâlet ederdi [9, s. 178].

Nefis, “kişi” ve “can” anlamlarına gelir. “Nüfus”, nefis'in çoğuludur. Nitekim, “şurada şu kadar nüfus var” dediğimiz zaman, “şu kadar kişi veya şu kadar can var” demek olur [10, s. 16].

Beden ve ruh toplamına nefis dendiği gibi, yalnızca ruha da nefis denir. Aslında nefis, nefes alan canlı anlamına gelir. Her canlı şeyde ruh vardır. Organizma içinde bulunan can (ruh), nefis'tir. Çünkü onun hayatı

nefes (solunum) ileidir. Temelde esinti, rüzgâr anlamına gelen ruh da hayat soluğu demektir. Bu soluk, maddeye girince “nefs” adını alıyor. Ruh denince maddeden soyutlanmış can anlaşılır. Ne bedene, ne de bedenli bir cana ruh denmez. Ruh, canlının bedensiz varlığıdır. Bedene hayat veren ruhtur. Zaten hayat kendisiyle ortaya çıktığı için ruha, rîh (esinti, rüzgâr) da denmiştir. Teneffüs ettiğinden, yahut nefis(enfes)liğinden dolayı ruha nefes de denmiştir [11, s. 2]. Ancak Yahudi dilindeki “naphes” kelimesine uygun düşen, Arapça’da çok daha sonraları “soluk alma” anlamına gelen nefes kalıbına Kur’ân’da rastlanmaz [12, s. 13].

Tasavvuf düşüncesinin tarihsel gelişim süreci içerisinde sistemleşmeye ve felsefe ile etkileşime girmeye başlamasıyla birlikte, diğer kavramlardaki değişimle doğru orantılı olarak nefes anlayışında da maddîlikten, cismânî ve somut oluştan; soyutluğa ve gatr-i cismanîliğe doğru bir kayma olduğu gözlenmektedir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, somutluktan soyutluğa doğru kayan bu gidişin tohumlarının, ilk defa Gazzâlî’nin de hocası sayılmakta olan Hâris b. Esed Muhâsibî (V. 243 H./857 M.) ile birlikte atıldığı, Gazzâlî (V. 505 H./1111 M.) ile geliştiği, İbn Arabî (V. 638 H./1240 M.) ile doruk noktasına ulaştığı ve tamamen felsefîleşerek metafizik bir yapıya büründüğü görülmektedir [11, s. 20].

Nefes kavramının Kur’ân öncesi cahiliye şiirlerinde “can, ruh, kalp/gönül, cesed, kan, nifas/doğum kanı, değerli ve kıymetli, tadı kötü olma/bozulma, çok istemek/arzulamak, kendi/kendi kendine” gibi anlamlarda kullanıldığı görülür [13, s. 193-197].

Arapça sözlüklerde nefes kavramı için “ruh, can, bedene hayat veren şey, kişi, kimse, herkes, bir şeyin özü, cevheri, kendisi, insan bedeni, cesed, nefes, nefes almak, dinlenmek, mola vermek, mühlet vermek ve ertelemek, yudum, nefeslenerek içmek, genişlik, bolluk, zenginlik, rüzgar, esinti, kalp, sudur, göğüs, akıl, zihin, kan, arzu, dilek” vb. anlamlar verilmiştir [13, s. 205-222].

Kur’an’da Nefes Kavramı

1. Nefsin Allah (cc) hakkında kullanılması [12, s. 14].

Tâhâ suresinde: *لِنَفْسِي وَاصْطَنَعْتُكَ*

“Seni kendim (nefsim) için ayırdım” (Tâhâ 20/41).

Âl-i İmrân Suresinde: *أَلَمْ يَجْعَلْ لَكُمْ نُفُوسَهُ الَّلَّ رُكْمًا يُحْدِ*

“Allah sizi kendisinden (nefsinden) sakındırır” (Âl-i İmrân 3/28)

2. Nefsin insan bedeni anlamında kullanılması [12, s. 16].

Yûsuf kıssasında: *نَفْسِي عَنْ رَاوَدْتَنِي هِيَ قَالَ*

“(Yûsuf dedi:) O, benim nefsimden murâd almak istedi” (Yûsuf 12/26)

İsrâ Suresi’nde: *قِ بِالْحِ إِلَّا الَّلَّ حَرَّمَ الَّتِي النَّفْسَ نَقْتُلُوا وَلَا*

“Allah’ın haram kıldığı nefse (cana) haksız yere kıymayın” (İsrâ 17/33)

3. Nefsin cins, tür anlamında kullanımı [12, s. 18].

Tevbe Suresi’nde:

رَجِيمٌ رُوْفٌ بِالْمُؤْمِنِينَ عَلَيْكُمْ حَرِيصٌ عَنَّا مَا عَلَيْهِ عَزِيزٌ أَنْفُسِكُمْ مِنْ رَسُولٍ جَاءَكُمْ لَقَدْ

“Andolsun, içinizden (kendi nefsinizden) size öyle bir peygamber geldi ki; sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün mü’minlere şefkatli ve merhametlidir.” (Tevbe 9/128).

A’râf Suresi’nde: س نَفَّ مِنْ خَلْقِكُمُ الَّذِي هُوَ

“O’dur ki; sizi bir tek Nefs’ten yarattı...” (A’râf 7/189)

4. Nefsin ruh anlamında kullanımı [12, s. 21].

Şems Suresi’nde: دَسَاهَا مِنْ حَابٍ وَقَدْ رَزَّاهَا مِنْ أَلْفَحٍ قَدْ

“Nefsini temizleyen kurtuluşa ermiştir. Onu kirletip örten ziyana uğratmıştır.” (Şems 91/9-10)

5. Nefsin kalp, sadr ve buna benzer anlamalarda kullanılması [12, s. 23].

Bakara Suresi’nde: أَنْفُسِكُمْ فِي مَا يَعْلَمُ اللَّهُ أَنْ

“İyi biliniz ki Allah içinizden geçenleri bilir.” (Bakara 2/235)

Bunlardan başka “nefs” kavramı insanın zatı anlamında ve putlar hakkında da kullanılmıştır.

Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde Nefs

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 13. yy.da yaşadığı düşünülen şair, mutasavvıf ve düşünce adamıdır. Mevlânâ’nın eserleri sadece Anadolu’da okunmakla kalmamış, farklı kıtalardaki farklı milletleri de etkisi altına almıştır. Eserleri Orta Asya müslümanları tarafından da benimsenmiştir. Mevlânâ eserlerini çoğunlukla Farsça kaleme almıştır ancak nadiren Türkçe, Arapça ve Rumca kullanmayı tercih ettiği de bilinmektedir. En önemli eserlerinden birisi hiç şüphesiz Fars dilinde yazılan ve 25.632 beyitten oluşan Mesnevî’dir. Mevlânâ, Kur’an-ı Kerim’in bizlere anlatmak istediğini hikayeler; kıssalar ve deyimler aracılığıyla anlatmıştır. Bu anlatılar içinde “nefs” konusu da önemli bir yere sahiptir ve çeşitli metaforlarla nefis kavramı üzerinde durulmuştur.

Adem Çatak tarafından yapılan çalışmada Mevlânâ’nın nefis kavramını açıklamak üzere kullandığı metaforlar insan tipleri, tarihî şahsiyetler, hayvan figürleri, eşya ve diğer motifler olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmıştır [14, s. 71-102]. Biz bu bölümde Mevlânâ’nın nefis kavramını açıklamak üzere kullandığı hayvan figürleri üzerinde duracağız. Çünkü Şal Akın’ın nefis için kullandığı metaforlar da hayvan figürleridir.

1. Aslan

Mevlânâ nefsin gücünü ifade etmek için “aslan” metaforunu kullanır. Aslan, yırtıcılıkta ve diğer hayvanlara üstünlükte bir sembol hâline gelmiştir. [15, s. 116]. Mevlânâ nefsin gücünün basite alınmaması gerektiğini salık verir [16, s. 416]. Ona göre zahiri düşman karşısında üstün gelmek, insanın içindeki düşman karşısında üstün gelmesinden kolaydır [14, s. 81]:

“Ey padişahlar! Dışarıdaki düşmanı öldürdük; içimizde ondan beter bir hasım var. Bunu öldürmek, aklın fikrin işi değil. İçerideki aslan, öyle tavşan maskarası olmaz.” (Mevlânâ 1965: I, 1374-1375)

Görüldüğü üzere nefsi aslana benzeten Mevlânâ, insanın içindeki düşmana galip gelmesinin, aslanla savaşarak onu öldürmek kadar zor bir durum olduğunu ifade eder [14, s. 81].

2. Öküz

Mevlânâ nefsin kanaatsizliğini ve Allah’a itimadının azlığını izah etmek için “öküz” metaforunu kullanır [14, s. 81].

“İşte nefis, o öküzdür, yazı (ada) da dünya. Nefis, ekme korkusu ile daima zayıflar durur. ‘Gelecek zamanlarda ne yiyeceğim? Yarının rızkını nasıl ve nerede elde edeceğim?’ kaydına düşer. Yıllardır yedin, yiyeceğin eksilmedi... Yediğin rızıkları hatırına getir, geleceğe bakma da az sızlan!’ (Mevlânâ 1965: V, 2866-2869)

Anlaşılabacağı üzere Mevlânâ, insanın tensel kaygılarının merkezi konumunda olan nefsi, hayatı boyunca rızık verildiği ve hiçbir gün aç bırakılmadığı hâlde yine de rızık endişesine düşen öküze benzetir [17, s. 13]. Bu noktada o aslında tüm mahlukatın rızkının Allah Teâlâ tarafından teminat altına alınmış olmasına (Hûd, 11:6) rağmen Allah’a itimat edemeyen insanı eleştirmektedir [18, s. 244].

3. Köpek

Mevlânâ nefsi bir av köpeğine benzetir [14, s. 82].

“Acıkınca kızgın, geçimsiz, aslı kötü bir köpek oluyorsun. Karnın doyunca murdarlaşıyor, ayak üstünde duran ve hiçbir şeyden haberi olmayan bir duvar kesiliyorsun. Şu hâlde sen bir zaman pis ve murdar bir hâlde geliyor, bir zaman köpeklaşıyorsun. Sana yarayan köpek, ancak avlanmakta kullanacağın köpektir. Bunu böyle bil de köpeğe daha az miktarda kemik at. Çünkü köpeğin karnı doyarsa daha ziyade serkeşleşir. Bu serkeşlikle o köpek istediğin gibi ava gider mi?” (Mevlânâ 1965: I, 2873-2876)

Görülebacağı üzere Mevlânâ, nefsi bir köpeğe benzeterek terbiye edilse bile tabiatı icabı her an tekrar kötülüğe dönme huyuna sahip olduğundan

daima kontrol edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre nefse değer verilmemeli ve nefis aşağılanmalıdır [14, s. 83].

Bunlar dışında Mevlânâ'nın eserinde nefis için eşek, ejderha, sivrisinek, atmaca, kurtçuk, yarasa, fare, tavşan, fil, karga, deve, katır, at gibi metaforların da kullanıldığı görülür.

Şal Akın'ın Şiirlerinde Nefs

18. yy.da yaşayan Kazak akınlarından Şal Akın'ın şiirlerinde de çeşitli metaforlar aracılığıyla nefis, iman, akıl gibi kavramlar üzerinde durulmuştur.

Aşağıda örneklerini vereceğimiz Şal Akın'ın şiirlerinde nefis kavramı için böri “kurt” metaforu kullanılmıştır.

1. Kökjal böri “bozkurt”

“...
Näpsiñ bir kökjal böridey,
İymaniñ bağlan qozıday,
Eger tıyuw salmasañ
İymaniñdı jep keter.
El eldeter, eldeter,
Aşılğan tuman jeldeter,
Jaqsılardıñ aldında
Birazıraq söylesem,
Onan da meniñ nem keter.
...” [19, s. 113]

“...
Nefsin bir bozkurt gibi
İmanın semiz bir kuzu gibi,
Eğer engellemezsen
İmanını yiyip gider.
Halk, birlik olur, birlik olur,
Önündeki sisi yok eder,
İyilerin önünde
Birazcık konuşsam
Bununla benim neyim gider.
...” [20, s. 494]

2. Böri “kurt”

İyman - qoy, akıl - qoyşı, napsi - böri,
Böriğe qoy aldırmas erdiñ eri,
Tayaqtı qattı ustap qoyşı tursa,
Jolamas eşbir päle şaytan-peri.
Aram bolsa qaşadı suw kisiden,
Estimegen söz şıgar sum kisiden,
Kitap - quran aytqanı ras bolsa,
Ujmaq körer bir jan joq bul kisiden.

İman - koyun, akıl - çoban, nefis - kurt,
Kurda koyun kaptırmaz yiğidin yiğidi,
Dayağı sağlam tutup çoban beklerse,
Yaklaşmaz hiçbir bela şeytan-peri.
Kötü niyetli olursa kaçır su kişiden,
Duyulmamış söz çıkar uğursuzdan,
Kitap - Kur'anın dediği doğruysa,
Cenneti görececek bir can yok bunlar
içinden.

Jarlıgı eki bolmas xaq qudayım,
Janında serigi joq daq qudayım,
Janımdı alsañ, qudaya, iymanmen al,
Şaytanniñ qazasınan qaq, qudayım.
[19, s. 136]

Emri iki olmaz Hak Allah'ım,
Yanında yoldaşı yok tek Allah'ım,
Canımı alırsan, ey Allah'ım, iman ile al,
Şeytanın kazasından koru, Allah'ım.
[20, s. 526]

Sonuç

Tasavvuf düşüncesinin özünü teşkil ettiğine inanılan “nefs” kavramının Kur’an’da yaklaşık olarak 300 yerde geçtiğini ve Allah’a ulaşmada insanın önündeki en büyük engel olarak kabul edildiğini; menfi bir unsur olarak karşımıza çıktığını belirtmiştik. Mevlânâ nefis kavramı için Mesnevî’de aslan, öküz, köpek gibi hayvan figürlerini metafor olarak kullanırken Şal Akın’ın nefis için kurt figürünü metafor olarak kullandığı görülmektedir. İman kavramı içinse her iki şiirde de koyun/kuzu figürleri metafor olarak kullanılmıştır. Şal Akın’ın bu metaforları kullanması tesadüfi değildir. Eserleri Orta Asya müslümanları tarafından da benimsenen Mevlânâ’nın Mesnevî adlı eseri bizim Şal Akın’ı da etkilemiştir diyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Nikitina, L., Furuoka F. A Language Teacher is Like... Examining Malaysian Students’ Perceptions of Language Teachers through Metaphor Analysis. *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*. 2008.
2. Cerit, Y. “Öğretmen Kavramı İle İlgili Metaforlara İlişkin Öğrenci, Öğretmen ve Yöneticilerin Görüşleri”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 6 (4), 693-712. 2008.
3. Saban, A. “Okula İlişkin Metaforlar. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi” *Yaz* 55, 459-496. 2008.
4. Yıldırım, A., Şimşek, H. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık. 2006.
5. Nesterova, S. Mevlânâ’nın “Mesnevî” İsimli Eserinde Metaforik Anlatımın Metafizik Boyutu. *Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara. 2011.
6. Çiçek, H. “Kadim Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde Metaforik Anlatım”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c. XLIV. 1, 296. 2003.
7. Mustafa, İ., Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdülkâdir, Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mu’cemü’l-Vasit. s. 940. İstanbul: Çağrı Yay. 1992.
8. Ebu’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, er-Risâletü’l-Kuşeyriyye fî İlmi’t-Tasavvuf. s. 86. II. baskı. Th.: Ma’rûf Zerîk-Ali Abdülhamîd Baltacı. Dâru’l-Ceyl. Beyrut. 1990.
9. Calverley, E. E. *İslam Ansiklopedisi*. “Nefis” Maddesi. c. IX. s. 178. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. 1964.
10. Yazır, E. M. H. *Hak Dini Kur’an Dili*. c. IX. s. 16. İstanbul: Azim Dağıtım. 1992.
11. Ögke A. *Kur’an’da Nefs Kavramı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya. 1994.
12. İsmailoğlu, M. *İmam-ı Gazali’de Nefsin Mertebeleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara. 2016.
13. Topyay, Y. *Kutsal Kitap’ta ve Kur’an-ı Kerim’de “Nefs” ve “Ruh” Sözcüklerinin Artsüremli (Diachronic) Semantik İncelemesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı. *Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara. 2016.
14. Çatak, A. “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin Nefs Kavramına Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 48, 71-102. *Erzurum*.

E. Petek, R. Aral. Mevlânâ ve Şal Akın'ın Eserlerinde “Nefs” Kavramı İçin

15. Yaylagül, Ö. “Divânu Lugâti’t-Türk’de Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar”. Milli Folklor 85, 112-121. 2010.
16. Konuk, A. Avni. Mesnevî-i Şerîf Şerhi. Kitapevi. c. I. İstanbul 2009a.
17. Ögke, A. “İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu”. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi cilt: IX, 23, 75-89. (“İbnü'l-Arabî” Özel Sayısı – II), 2009.
18. Konuk, A. Avni. Mesnevî-i Şerîf Şerhi. Kitapevi. c. X. İstanbul. 2008c.
19. Magavin, M. Bes Gasır Jırlaydı, c. I, Almatı: Jazuwşı. 1989.
20. Petek, E., 15-18. yy. Nogay-Kazak Jırav ve Akınlarının Dili (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. İzmir. 2018.

Аңдатпа

Мәулана Желаледдин Руми – шамамен XIII ғасырда өмір сүрген ақын, сопы және философ. Мәулана туындылары тек Анадолы халқына ғана емес, Орта Азия мұсылмандары арасында да танымал. Мәулана негізінен парсы тілінде жазған, сонымен бірге түрік, араб және грек тілдерінде жазылған шығармалары да бар. Парсы тілінде жазылған 25 632 бәйіттен тұратын мәснәуилерінде Мәулана құрандағы хикаяларды қисса мен тұрақты тіркестер арқылы баяндайды. Бұл шығармаларда нәпсі ұғымы әртүрлі метафоралар арқылы түсіндірілген.

«Сопылық ойдың мәні» деп есептелетін «нәпсі» ұғымы құранда шамамен 300 рет қайталанған. Құдай мен адам арасындағы ең үлкен кедергі болып саналатын нәпсі теріс элемент ретінде сипатталған. Бұл тұжырым классикалық түрік әдебиетіне де тән. XVIII ғасырда өмір сүрген Шал ақын өлеңдерінде метафоралар арқылы сенім мен ақыл сияқты ұғымдар ерекше аталған. Шал ақынның бұл метафораларды қолдануы кездейсоқ емес. Орта Азия мұсылмандарына танымал Мәулананың Шал ақынға әсері мол. Мақалада нәпсі түсініктеріне қатысты Мәулананың Мәснәуи және Шал ақынның өлеңдеріндегі метафоралар салыстырылған.

Кілт сөздер: Нәпсі, поэзия, Мәулана, Месневи, Шал ақын.

(Е.Петек, Р.Арал. Мәулана мен Шал ақын шығармаларындағы нәпсі тұжырымдамасы үшін қолданылған метафоралар)

Резюме

Мевлана Джалалиддин Руми - поэт и суфийский философ, который, по мнению исследователей, жил в XIII веке. Работы Руми изучались не только в Анатолии. Они представляли интерес для ученых всего мира и повлияли на развитие литературы и философии народов разных стран и континентов. Его произведения также были приняты мусульманами Центральной Азии. В своей работе «Маснави» Руми выражает идеи священного писания мусульман Корана в текстах рассказов, притч и идиом. В этих повествованиях тема «nafs» занимает важное место, и концепция «nafs» объясняется посредством различных метафор.

В стихах Шал ақына, жившего в XVIII веке, такие понятия, как «nafs», вера и разум также объясняются различными метафорами. Не случайно Шал Ақын использует данные метафоры. Можно сказать, что творчество Маснави Руми, чьи работы были приняты мусульманами Центральной Азии, оказало огромное влияние на развитие творчества Шала ақына. В статье после разъяснения понятий метафора и нафс проводится сравнительный анализ метафор из стихов Руми и Шал ақына, использованных для понятия нафс.

Ключевые слова: Нафс, поэзия, Руми, Маснави, Шал ақын.

(Е.Петек, Р.Арал. Сравнение метафор, использованных в понятии «нафс» в работах Руми и Шал ақына)

М.А.Абдулханова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (e-mail: madina.abdulkhanova@ayu.edu.kz)

**Жақын шетелден қоныс аударған қазақтар тіліндегі дауыссыз
дыбыстардың алмасуы**

Андатпа

1991 жылы ел Тәуелсіздігін алған тұста Қазақстанға қоныс аударғандардың бірі - Тәжікстандағы қазақ диаспорасы болды. Қанша уақыт сырт жерде өмір сүрген қазақтардың тілінде ерекшеліктер байқалып тұрады. Халық не ұлт тілінің құрамды бөлігі болып табылатын диалект, әсіресе, дыбыс жүйесіне байланысты біршама байқалады. Өзара алмасып отыратын дыбыстардың жүйесі бар. Тәжікстаннан қоныс аударған қазақтар тіліндегі аталған сөздердің анлауындағы қатаң дыбыстардың алмасуы өзбек тілінің мәліметімен сәйкес келуі, әрі ол сөздердің анлауының басқа қазақ сөйленістерінде ұяң айтылуы анық байқалады. Бұл оңтүстік сөйленісіне де тән қасиет сияқты. Келтірілген мысалдар арқылы фонетикалық өзгешеліктердің өзбек тілінің әсері нәтижесінде пайда болған құбылыс екенін аңғаруға болады. Сондай-ақ мақалада тәжік қазақтары тіліндегі дауыссыз дыбыстардың алмасуы өзбек, қарақалпақ, қырғыз қазақтарының сөйленісімен салыстыра зерттелді.

Кілт сөздер: Дауыссыз дыбыстардың алмасуы, дыбыстық құрам, оңтүстік сөйленіс, тілдік ықпал, бас позиция, ауызекі тіл.

M.A.Abdulhanova

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(e-mail: madina.abdulkhanova@ayu.edu.kz)

**The Alternation of Consonants in the Language of the Kazakhs who
Moved from Abroad**

Abstract

In 1991, when Kazakhstan gained independence, one of the settlers in Kazakhstan was the Kazakh diaspora of Tajikistan. In the language of the Kazakhs, who have long been in a foreign land, features are noticeable. Dialect is an integral part of a nation or national language. The dialect, in particular, is noticeable in the sound system. There is a system of alternating sounds. It is clearly expressed that the alternation of deaf consonant sounds in initial part of words in the language of Kazakhs who migrated from Tajikistan, coincides with the Uzbek language. Initial part of these words in other Kazakh words is expressed in a ringing sound. This is a typical feature of the southern dialect. This article discusses the alternation of vowel sounds in the language of the Tajik Kazakhs, and also compares with the conversation of the Kazakhs from Uzbekistan, Karakalpakstan and Kyrgyzstan.

Key words: Alternation of consonants, sound composition, southern speech, language influence, main position, colloquial speech

Қазіргі түркологияның өзекті мәселесінің бірі – тәуелсіздік алған кезеңнің алғашқы жылдарынан бастап атамекенге қоныс аударған этникалық қазақтардың тіліндегі өзіндік ерекшеліктерін фонетикалық деңгейде қарастыру. Зерттеу нысаны - Тәжікстандағы қазақ диаспорасының тілі, ерекшелігі. Ата-бабасының еліне келген оралман қазақтардан жинаған далалық экспедиция материалдарының негізінде алынған нәтижелерге талдау жүргізу алдында репатриант қазақтардың тарихына шолу жүргізгеніміз маңызды болмақ. Қарға тамырлы қазақ қоғамы өзара шартты түрде үш жүзге бөлінген. Қазақ халқы қожа, төре, сунақ, төлеңгіт және т.б. сол сияқты шағын этникалық топтарды құрылымына кіргізгенмен, өзінің этникалық келбетін ХХІ ғасырға дейін бірыңғай күйде сақтап келгені белгілі. Кезінде түрлі экстралингвистикалық себептермен тәжік жеріне қоныс аударғандардың, негізінен, Кіші жүз қазақтары болғандығы белгілі. Дәстүрлік, тілдік, антропологиялық, мәдени өзара алшақтық онша көп байқалмайды. Қытай мен Моңғолиядағы, кейін Үндістан, Ауғанстан, Иран, Түркия, содан кейін Еуропаға ауысқан қазақтар негізінен «Найман», «Керей» руларынан болса, Өзбекстан, Ресей, Түркіменстан, Тәжікстандағы қазақтар Кіші жүздің «Тама», «Табын», «Адай», «Алшын», «Керейт» және т.б. руларының өкілдерін құрайды. Сондықтан қазақ диаспорасының Қазақстан Республикасындағы қандастарымен генетикалық байланыс, ұқсастық өте тереңде жатыр. Тәжікстаннан келген қазақтардың тұрған жері – Колхозабад. Қазақтардың көпшілігі өзбек мектептерінде оқығанмен, мемлекеттік қызметке тұру үшін тәжік тілін білуі керек.

Тәуелсіздік таңы атқанда Тәжік қазақтары атажұртқа орала бастады. Осы бір жерде қиындық болды. Оңтүстік Қазақстанда өмір сүруге бейімделген оралмандарды Солтүстік өңірге механикалық түрде нұсқаумен көшіре салуға болмайды. Ал, теріс жағы көшіп келген қандастарымызға қиындықтар моральдік нұқсан келтіріп, жандарына қаяу түсіруі мүмкін. Міне, осындай құбылыстың көрінісі – Моңғолиядан келген қазақ диаспорасының бір бөлігі қайта Баян-Өлгей жаққа көшіп кеткен. Тәжік қазақтары Оңтүстік өлкеге Қазығұрт ауданына қоныстана бастады. Қандастарымыз жер жағдайын жақсы барлап, таудың қыраттарына қоныстанды. Сол жерде егіншілікпен айналысып, көп істерге мұрындық болып жүр. Айта кетерлігі - салт-дәстүрді қатаң сақтайды. Ауылдың телі мен тентегін ауыл биі жөнге салады. Келелі мәселелерді шешіп отырады [1, 18 б.].

Тіл білімінің диалектілер мен говарларды зерттейтін саласы – диалектология (диалектос – сөйлеу, говор, логос – ілім деген грек сөздерінен құралған) деп аталады. Диалектологияның міндеті – жергілікті тіл ерекшеліктерін тексеру. Қазақ диалектологиясы қазақ тіліндегі говорлар мен диалектілерді зерттейді. Диалект деген термин жалпы халықтық сипат алмаған, өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктері бар жекелеген аймаққа, территорияға ғана тән сөйлеу тілінде қолданылатын сөздер. Бұл мағынада диалект халық не ұлт тілінің құрамды бөлігі болып табылады. Говор – жергілікті диалектілердің шағын аймақты қамтитын бөлігі. Мәселен, Қазақстан жағдайында диалект екі-үш облыс көлеміндей жерді қамтыса, говор бір облыс немесе екі-үш аудан көлеміндей жерді ғана қамтуы мүмкін. Оның қанша аймаққа таралуы говорлардың қалыптасу тарихына, ондағы нақты жағдайларға байланысты. Негізгі тілдік белгілері бірыңғай говорлар ғана диалект ұғымын тудырады. Бір диалектінің ішіне оның басқа диалектілерден айырмасын көрсететін негізгі ерекшеліктерін және өздеріне ғана тән неғұрлым ұсақ ерекшеліктерін сақтай отырып, бірнеше говор енуі мүмкін.

Тәжік қазақтарының тіліне келсек, жоғарыда айтып өткендей, Кіші жүз қазақтары, яғни батыс диалектісінің ерекшелігінен көрі Оңтүстік диалектісінің ерекшеліктері басым. Оған себеп, қоныстанып отырған жерде өзбек тілінің әсері молдығынан деуіміздің бірі, осы өңірді ең алғаш зерттеп, экспедицияға барған Тіл білімі институтының қызметкерлері Р. Бисенбаева мен О. Нақысбеков болды [2, 39 б.].

Дауыссыз дыбыстардың алмасуы. Қазақ тілі мен оның говорларына тән өзіндік тума элементтер. Бұл топтың ішінде ескі, көне тайпа тілдерінің қалдығы да, кейінірек, әсіресе Ұлы Қазан төңкерісінен кейін пайда болған диалектілік ерекшеліктер де бар. Мысалы: пал-бал сөздеріндегі п/б алмасуы, барғын, келгін (бар, кел), барғым бар (барғым келеді), барғым жоқ (барғым келмейді) сияқты грамматикалық ерекшеліктер көне заманнан келе жатқан байырғы құбылыстар қатарына жатады [3, 9 б.].

п/б дауыссыздарының алмасуы. Тәжік қазақтары тілінде көбірек көзге түсетін, жиірек қолданылатын дыбыстық ерекшеліктердің бірі – **п-б** дауыссыздарының алмасуына байланысты. Жергілікті тұрғындар тілінен жиналған материалдарға қарағанда, осы өңірді мекендейтін қазақтардың тілінде әдеби тілде және қазақ тілінің басқа сөйленістерінде ұяң **б** айтылатын сөздерде қатаң **п** дауыссыз дыбысы қолданылады. Мысалы: **пайлау** – байлау, **пақыт** – бақыт, **пал**

ашты – бал ашты, *палуан* – балуан, *пата* – бата, *патыр* – батыр, *пәкі* – бәкі, *пәле* – бәле, *песін* – бесін, *полат* – болат, *пұты* – бұты, *питу* – біту, *пипіру* – бітіру.

Енді мына төмендегі мысал ретінде берілген Тәжікстан қазақтарының сөйленісіндегі мақалдарға назар аударыңыз: *Палуан жауға, батыр дауға жарамайды* (мақал). *Питкен іске сынчы көп, піскен асқа жеуші көп* (мақал). *Оттың басы ала болса, пәре сайын пәле болады* (мақал).

Алмасудың осы түріне байланысты жазылып алынған материалдарға қарағанда, бұл өңірде тұратын қазақтардың тілінде сөздің бас позициясында көбіне-көп көпшілік қазақ сөйленістеріндегі ұяң *б* орнына қатаң дауыссыз *п* қолданылатыны көрініп тұр. Сөз басында *п* дауыссызына байланысты қатаң айтылуы – қазақ сөйленістерінде көптен байқалып келе жатқан құбылыс. *П*-ның қазақпен салыстырғанда өзбек тілінде анағұрлым жиі қолданылатын дыбыс екенін көреміз. Олармен салыстырғанда, қазақ тілінде *п* дауыссызының сөз басында жұмсалуды сиректеу. Бұл құбылысты өзге тілдік ықпал нәтижесінде қалыптасқан құбылыс деп айтуымызға дәлел боларлық тағы бір жағдай бар. Ол осы оңтүстіктен жазылып алынған барлық сөздердің басында да қазақ жерінің өзге өңірінде (Қазақстанның батысы, солтүстігі, шығысы) *п*-ның орнына үнемі ұяң *б* дауыссызының айтылуы. Оның үстіне осындағы бас позициясында *п* қолданылатын осындай қатаң дауыссыздан басталатын вариантты жаңағы көршілес тілдерден табуымыз. Біздің дерегіміз Тәжікстандағы өзбек арасындағы қазақтардан жиналғандықтан, біз осы деректердің бір тобын өзбек тілінің, соның ішінде өзбек халық диалектілерінің дерегімен салыстырып көрелік (1-кесте).

Кесте 1 – *п/б* дауыссыздарының алмасуы

Тәжік сөйленісінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінің өзге сөйленістерінде
полат	пулат	болат
пал аш	фол ач	бал аш
пәтия // пата	фотиха	бата
палуан	пахлавон	балуан
пешене	пешана	бешене

Бұл ерекшелік қазақ тілінің Шу (*полат* – болат, *пал* – бал, *пейнет* – бейнет, *пәле* – бәле, *пұл* – бұл) сөйленістерінде [4, 49 б.],

қарақалпақ тұрғындары тілінде (*nətir* – бәтір, *жінек* – жібек, пыршу – быршу, *пақыр* – бақыр т.б.) [2, 39 б.], Тамды сөйленісінде (*нүктеу* – бүктеу, *пұта* – бұта, *жайпарақат* – жайбарақат) [5, 6 б.] т.б. кейбір сөздерде кездесіп қалады.

Қағаз бетіне түсірілген, жиналған материалдарға сүйенсек, бұл секілді фонетикалық құбылыстың жиірек байқалатын жері – қазақ халқы тарап мекендеген өңірдің оңтүстігі. Кейбір зерттеушілердің пікіріне қарағанда, сөздің басында дауыссыз *n*-ның қолданылуы көршілес халықтардың тілдік ықпалына байланысты. Бұлай дейтіні түркі тектес тілдердің жалпы дыбыстық жүйесі тұрғысынан алып қарайтын болсақ, қазақ тілі сөз басында ұяң *б* дыбысы молырақ қолданылатын тілдер қатарында екені белгілі. Ал оңтүстік өлкеде тұратын қазақтардың ежелден бірге өсіп, біте қайнасқан көршілері туысқан өзбек, қарақалпақ, түрікмен халықтарының тілін алатын болсақ, олардың тілінде сөз басындағы қатаң *n* дыбысының қолданылуы қазақ тіліне қарағанда анағұрлым басым.

Жоғарыда келтірілген салыстырма мысалдардан аңғаратынымыз – Тәжікстан жерінде тұратын қазақтардың тіліндегі аталған сөздердің анлауындағы (сөз басындағы) қатаңдықтың өзбек тілінің мәліметімен сәйкес келуі, әрі ол сөздердің анлауының басқа қазақ сөйленістерінде ұяң айтылуы. Демек, бұл оңтүстік сөйленісіне де тән қасиет сияқты. Жоғарыда көрсетілген деректер бойынша батыс, солтүстік-шығыс өлке тұрғындарының бұл сөздердің құрамында *б* қолданылатыны бұрыннан айтылып келе жатыр. Оңтүстік-шығыста *Палуан шолақ* десе, солтүстік батыста *Балуан шолақ* дейді. Мысалы: *Біржан Сал, Ақан, Әсет, Палуан Шолақ, Солардың жолын құдың әнін салып* (Шашубай ақын). *Бір сөзге тиянақты болмай – палуан, имендің бе ізденген өнерпаздан* (К. Әзірбаев). *Жауырыны қақпақтай, балуан жігіт Бұланбай* (Ғ. Мүсірепов). *Пейілі жаман адамның іздегені дау болар* (Қарақалпақ қазақтары).

Жоғарыда аталған фонетикалық өзгешеліктердің өзбек тілінің әсері нәтижесінде пайда болған құбылыс екенін аңғаруға осы мысалдар жеткілікті сияқты. Түркі тектес тілдердің жалпы фонетикалық жүйесінде сөз басындағы *n, б* дауыссыздарының бірінің орнына бірі қолданылатын дыбыстар екені бұрыннан мәлім. Сөз басында қатаң *n*-ны қолдану түркі тілдері ішінде көбінесе чуваш, хакас, алтай, шор, тува тілдеріне тән. Ал қазақ, қырғыз тілдері болса, бұлар сөз басында ұяң *б* дыбысын қолданатын тілдер қатарында. Осы дыбыстық құбылысты аралас қолданатын түркі тілдері де бар. Соның

бірі – өзбек, қарақалпақ, түрікмен тілдері. Бұл құбылысты сөздің басында біз зерттеген өлке қазағының тілінен кездестіруімізді өзбек тілінің ықпалы деп топшылауымызда осындай мән бар.

с/ш дауыссыздарының алмасуы. Зерттеліп отырған өңірге кең тараған фонетикалық құбылыстардың бірі деп *с* мен *ш* дыбыстарының алмасуын айтуға болады. Түркі тілдерінің дыбыс құрылысында кең тараған фонетикалық белгілердің біреуі осы құбылысқа байланысты. Осы дыбыстардың алмасуына қарай барша түркі тілдерін екі фонетикалық жүйеге ажыратуға болады. Олардың біреуін *с* дыбысын қолданатын тілдер, екіншісін *ш* дыбыстарын қолданатын деп те атайды. Орта Азиялық лингвистикалық региондағы тілдерді алатын болсақ, қазақ тілі мен қарақалпақ тілінен басқа тілдердің бәрі де *ш*-ны көбірек қолданатын тілдер қатарына жатады. Мәселен, қырғыз, өзбек, түрікмен тілдері. Қазақ тіліндегі *бас, тас* тәрізді формада айтылатынын білеміз. Ал қарақалпақ тілі болса, бұл сөздердің қазақтағыдай *бас, тас* болып *с*-мен айтылатыны және белгілі. Демек, Тәжікстанның ішкі қоныстарындағы қазақ сөйленісінде *с* орнына *ш*-ның қолданылуы өзбек тілінің әсерімен байланысты туған құбылыс деп тануға болады. Оның бір жағында біздің қолымыздағы дыбыс алмасуының осы түріне байланысты деректердің бәрі өзбек тілінің материалымен үйлесіп жатады: **апақ-шапақ** – апақ-сапақ. Мысалы, *Мен апақ-шапақта пададан келдім. Ашпаз* – аспаз. Өзбекше – *ошпаз*. **Ашхана** – асхана. Мысалы, *Біз бәріміз ошхонаға келдік. Аш* – ас. **Ашны тегешке сал. Беш** – бес. Мысалы, **Беш-алты чібішім бар. Бош** – бос. Мысалы, **Бош жерді айдауға әкімшіліктен рұқсат сұрау керек. Қышлақ** – қыстақ, қыстау. Мысалы, *Жаңбырдан соң қышлағымызда кәуек көп болады. Ошы* – осы. Мысалы, **Ошы күні қышлағымыздағы хұрметлі харияларға ярдамдашуымыз керак. Шерік** – серік. Өзбекше – *шерик*. **Шамал** – самал, жел. Мысалы, *Кешке қарай шамал соқты. Шорпа – сорпа. Мысалы, *Еттен соң шорпа іштік*. Өзбекше – *шурба*. **Иш** – іс, жұмыс. Мысалы, **Ишіме түстен кейін бардым. Бу ішің түзік екен**. Өзбекше – *иш*. **Піш** – піс. Өзбекше – *пишир*. **Тышқары** – тысқары, өзбекше – *ташқари*.*

С мен *ш* дыбысының алмасуы басқа да түркі тілдерінде бар құбылыс. Мысалы, Қарақалпақстандағы қазақ тілінің сөйленісінде Н. Жүнісов мынандай сөздердің алмасуына мысалдар келтіреді. *Кәуіш* – кебіс, *мәші* – мәсі, *мошы* – мосы, *мәштен* – мәстен, *бишембі* – бейсембі, *тұрмыш* – тұрмыс, *мошқал* – мысқал т.б.

Бұл дыбыстардың алмасуы жөнінде деректер қазақ ғылымдарының назарынан тыс қалған емес. Профессор С. Аманжолов қазақ тілінің оңтүстік диалектісінде *с* орнына *ш*-ның басымырақ қолданылуын Жетісу өлкесін ерте кезден мекендеген Үйсін, Жалайыр, Дулат тайпаларының тарихымен байланыстырады [6, 237-238 б.]. Ж. Досқараевтың пікірінше, бұл өзгешелік басқа көрші тілдердің әсерімен батыс облыстарына ауысқан [7, 23 б.], Ә. Құрышжанов та бұл құбылысты көрші тілдердің әсерінен болған деп түсіндіреді [8, 161 б.].

с–ш дыбыстары дауыссыздардың бірінің орнына бірі қолданылатын басқа да түркі тілдерінде ұшырайтын тілдік құбылыстардың бірінен саналады. Мысалы, бұл дыбыстардың алмасуы қайсыбір сөйленістерде де кездесіп отырғанымен ондағы қамтитын сөздері өзгеше болып келеді.

Ташкент сөйленісінде айтылатын айтылатын, ерекшеленіп *с* орнына *ш* қолданылатын сөздер болғанымен, бұл өңірде басқа сөйленістерде айтыла бермейтін сөздер ұшырайды. Ташкент сөйленісі бойынша керекті мына сөздер: *машқара* (масқара), *мышық* (мысық), *ешек* (есек), *кәртәміш* (қартамыс), *қоштау* (қостау), *текшеру* (тексеру), *ұқшау* (ұқсау), *шүйінші* (сүйінші), *шорпа* (сорпа), *шамал* (самал), *пешоқа* (бесақа), *пейшенбі* (бейсенбі) *ш* дауыссызы арқылы айтылады [4, 29 б.].

к/г дауыссыздарының алмасуы Тәжікстандағы қазақтар тілінде көзге түсер дыбыстық ерекшеліктердің бірі ретінде саналады. Қазақ тіл мамандарының айтуынша, *г*-ден басталатын қазақ сөздері некен-саяқ болғандықтан, олардың көпшілігін басқа тілдерден енген деп есептейді [9, 256 б.]. Осы типтес өзге тілдерден ауысқан сөздер қазақ тілінің жергілікті сөйленістерінде де ұшырайды. Демек, бұл құбылыс Тәжікстан қазақтары тіліне де тән деп тануымыз керек. Мысалы: *гөң* – көң (өзбекше – *гунг*). *Гөңді* *галбырдан өткізіп алу керек*. *Гүріш* – күріш (өзбекше – *гурунч*). *Гурунч аттың тісіндей ірі екен*. *Гүман* – күмән (өзбекше – *гумон*). *Менің ертең келу-келмеуім гүмән деді ол*. *Гілем* – кілем (өзбекше – *гилам*). *Герең* – керен (өзбекше – *гараң*). *Гереңнің қолына түспе*. *Гуә* – куәлік (өзбекше – *гувох, гувохлик, гувохнома*). *Сот гүаларын шақырып сұрай бастады*. *Гүнә // гүнәкәр* – күнә // күнәкәр (өзбекше – *гунохқор*). *Гүнәмді жуамын деп отымен кіріп күлімен шығамын*.

Түрколог А.М. Щербактың зерттеулеріне қарағанда көне түркі тілінде ұяң *д, г, з* дыбыстарының сөз басында қолданылмайтын

көрінеді. Демек, сөз басындағы *г* дыбысынан басталатын сөздердің дені басқа араб-парсы тілдерінен енген сөздерде айтылады.

қ/г дауыссыздарының алмасуы. Қазақ тілі фонетикасының жоғарыда айтылған заңдылығына байланысты өзге тілдерден ауысқан сөздердің анлауындағы *г* дыбысы да қазақ әдеби тілінің орфографиялық нормасы бойынша *қ* дыбысымен алмасады (салыстырыңыз: *гам* – қам, *ғайрат* – қайрат). Зерттеліп отырған сөйленісте өзбек тілінің әсерінен түпнұсқадағы анлаут *г*-ның өзі айтыла береді. Осы себептерге байланысты араб-иран тілдерінен ауысқан сөздердің басында әдеби тілден кейін пайда болған *қ* сөйленістегі *г* дыбысымен алмасады. Мысалы: *ғайрат* – қайрат (өзбекше – *ғайрат*). Әлі *ғайраты* қашқан жоқ. *Ғапыл* – қапыл. *Ғапыл қалма*. *Ғам* – қам (өзбекше – *гам*, *гамхур*, тәжікше – *гамхур*). *Ғам жеме*, *жарты нанды кем жеме*. *Ғұмай* – кұмай. *Көпжылдық арамшөптер* – *ғұмай*. *Ғалбыр* – қалбыр (өзбекше – *галбыр*). *Тышқан сыймас ініне*, *галбыр байлар дүміне*. *Ғаз* – қаз (өзбекше – *гоз*). *Құс фермасында газдар да бар*. *Ғайрат* – қайрат (өзбекше – *ғайрат*). *Қарын ашты*, *ғайрат қашты*. *Ғоза* – қоза. *Мақта жиналған соң гоза-паяларды жылдам орып алу керек*.

г, г, к, қ дыбыстарының бір-бірімен алмасып келуі қазақ тілінің басқа сөйленістері үшін жат құбылыс емес. Қазақ тілінің Шу сөйленісінде *г/к* дыбыс сәйкестігі мынандай сөздердің құрамында ұшырасады: *күл* – гүл, *үкіттеу* – үгіттеу, *ілкері* – ілгері, *ақылкөп* – ақылгөп.

г/қ, г/к дыбыстарының алмасуын Ж.Досқараевтың көрсетуі бойынша, Ақтөбе облысының Байғанин ауданы тұрғындарының тілінде, Ж.Болатовтың мәлімдеуінше, Семей облысының Көкпекті, Ақсуат аудандарындағы қазақтар тілінде кездесіп отырса, Батыс Қазақстан қазақтарының ауызекі тілінде бірлі-жарым сөздерде ұшырайтынын көруге болады. *К/г, к/г* дауыссыздарының алмасуы қазақ тілінің басқа да сөйленістерінде – қарақалпақстан, тәжікстан [10, 36 б.], ауған-иран қазақтары тілінде де қолданылады [11].

т/д дауыссыздарының алмасуы. Халықтың сөйлеу тіліндегі дыбыс алмасуындағы қазақ сөзінің басына тән фонетикалық ерекшеліктердің бірі – *т/д* дауыссыздарының жұмсалуына байланысты. Дауыссыз жұптың бұл түрінің екеуі де сөз басында қолданылғанымен, олардың әрқайсының сөздің осы шебіне деген талғамы бірдей емес. Мұның қатаң сыңарымен салыстырғанда ұяң сыңарының қолданылуы әлдеқайда сирек. Тілші мамандардың он

томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» және «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігіне» енген осы екі дыбыстан басталатын сөздердің санын есептегенде **д**-дан басталатын сөздерге қарағанда **т**-дан басталатын сөздердің сан жағынан үш есе мол екенін анықтаған.

Орта Азияның ішкі қонысындағы қазақтар тілінде кей сөздердің басындағы **д** өзге өңірдегі қазақтардың тілінде **т** орнына қолданылған. Сондай-ақ Қарақалпақстанның оңтүстік аудандары мен Өзбекстанның Хорезм, Бұхара облыстары мен Түркіменстанның Ташауыз облысындағы тұрғындар тілінде сөз басында **д** дыбысы мол қолданылатын болған. Осындай сөз басындағы **т, д** дауыссыздарының бір жерде ұяң, ал басқа жерде қатаң дыбыспен айтылуы тарихи жағдайларға байланысты қалыптасқан деп түсіндіреді.

Ғалым Ж. Досқараев қазақ сахарасында ертеректе IX-XI ғғ. өмір кешкен оғыз тайпаларының арасындағы тілдік қарым-қатынас нәтижесінен болған деп есептейді [12, 11 б.]. Сыр бойы, Каспий, Арал маңы, Жетісу алқабының көп жерлерінде түрікмен рулары аттарының сақталуы және басқы дыбысы **д**-мен басталатын Деңіз, Қара Дермен, Сары Дермен т.б. жер атауының байқалуы оғыз халқымен қазақтар арасындағы байланыстың дәлелі [13, 86 б.].

Зерттеліп отырған өңірдегі тұрғындар тілінде ұяң **д** дыбысының орнына қатаң **т** дыбысы қолданылады. Мысалы: *тайын* – дайын (өзбекше – *тайин*). *Ол сабаққа тайын еді. Таяр* – даяр (өзбекше – *тайер*, қарақалпақша – *таяр*). *Мақта мамандарын таярлады. Пішен шабуға барлық жабдықтар таярланды. Тоға* – доға. *Тартпасының тоғасы* күмістен жасалған. *Әтейі* – әдейі (өзбекше *атайин* – *әтейин*). *Саған әтейі* келдім.

Ал мына сөздерде керісінше **т** дыбысы **д**-мен алмасады. *Деңіз* – теңіз (өзбекше – *денгиз*). *Деңізде жүзген кемедей мақта теретін машиналар. Диірмен* – диірмен (өзбекше – *тегирмен*). *Диірменнің астыңғы тасы ауыр* болады.

Жергілікті халық тіліне әдеби тілдің әсері неғұрлым күшті болса, соғұрлым ондағы диалектілік ерекшеліктер тез жойылатыны белгілі. Халық ағарту ісінің дамуы, түрліше мәдени орындардың көбеюі, баспасөздің, радионың кең тарауы жергілікті диалектілерге әдеби тілдің әсерін күшейте түсті. Бұрын жергілікті диалектіде сөйлеген адамдардың әдеби тілді бірден меңгеріп кетуі, әрине, оңай емес, бұл – ұзақ уақытты керек ететін процесс, дегенмен қазіргі кезде оның қарқыны күн санап үдей түсуде. Осы күні тек таза диалектімен сөйлейтін ауданды, ауылды табу қиын. Қазіргі ауылда әрі әдеби тілдің,

әрі жергілікті диалектінің нормасын қатар қолданушылық жиі кездеседі. Мәселен, қарттар жағының тілінде жергілікті ерекшеліктер басым болса, жастардың, тіпті орта буынның тілінде әдеби тілдің нормасы басым [3, 13 б.]. Кейде бір адамның әрі жергілікті тілдің, әрі әдеби тілдің элементтерін қатарластырып пайдаланатынын байқауға болады. Тілдегі диалектілік ерекшеліктердің қазіргі кезде осылайша бірте-бірте жойыла бастауы, өзгеріске ұшырауы – қазақтың ұлт тілінің жалпы даму процесімен тікелей байланысты, одан бөліп қарауға болмайтын құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байманов К. Тәжікстандық босқын қазақтар. – Сарыағаш, 1997. -156 б.
2. Сағындықова Ф., Бисембаева Ж. Тәжікстан қазақтарының тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер // Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1990.
3. Ниязғалиева А.Ә., Тұрғаналиева Г.Г. Қазақ диалектологиясы: оқу-әдістемелік құрал. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2013. -232 б.
4. Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоры (Шу бойындағы қазақтар тілінен жиналған материалдар бойынша). Жауап. ред.: Ш.Сарыбаев. Алматы, 1972. 176 б.
5. Айдаров Т. Языковые особенности казахов Тамдинского района Узбекской ССР. – Ташкент-Алма-Ата, 1967.
6. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка / Спец. редакторы: Х.Х. Махмудов, Г.Г. Мусабаев. – Часть I. – Алма-Ата, 1959. 452 с.
7. Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы, 1951.
8. Құрышжанов Ә. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. – 5-шығуы. 1963.
9. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1965.
10. Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы, 1951.
11. Өтебеков Б. Қазақ диаспорасының тілі. – Алматы: Білім, 2000. –181 б.
12. Досқараев Ж. Байғанин ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер//Қазақ тілінің диалектологиялық мәселелері. 2-шығуы. –Алматы, 1960.
13. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. Алматы, 1985.

REFERENCES

1. Baımanov K. Tájikstandıyq bosqyn qazaqtar. – Saryagash, 1997.-156 bet
2. Saǵyndıqova F., Bısembaeva J. Tájikstan qazaqtarynyń tilindegi keibir leksikalıyq erekshelikter//Qazaq tilindegi aimaqtyq erekshelikter. Maqalalar jınaǵy. –Almaty, 1990.
3. Nuazǵalievá A.Á., Turǵanalievá G.G.Qazaq dialektologıasy: oqy-ádistemelik qural. – Oral: M.Ótemisov atyndaǵy BQMÚ , 2013. -232 bet.
4. Naqysbekov O. Qazaq tiliniń aǵyospaly govory (Shý boyndaǵy qazaqtar tilinen jinalǵan materialdar boıynsha). Jaǵapty redaktor Sh.Sarybaev. Almaty, 1972. 176 bet.
5. Aıdarov T. Iazykovye osobennosti kazahov Tamdinskogo raiona Ýzbekskoi SSR. – Tashkent-Alma-Ata, 1967.

6. Amanjолоv S. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo iazyka / Spets. redaktory: H.H. Mahmýdov, G.G. Mýsabaev. – Chast pervaya. – Alma-ata, 1959. 452 s.
7. Dosqaraev J., Musabaev Ğ. Qazaq tiliniń jergilikti erekshelikteri. – Almaty, 1951
8. Quryshjanov Á. Qaraqalpaq ASSR-ynda turatyn qazaqtardyń tilindegi kebir erekshelikter // Qazaq tili tarihy men dialektologiasynyń máseleleri. –5-shyǵy. – 1963.
9. Keńesbaev I., Musabaev Ğ. Qazirgi qazaq tili. Almaty, 1965.
10. Dosqaraev J., Musabaev Ğ. Qazaq tiliniń jergilikti erekshelikteri. – Almaty, 1951.
11. Ótebekov B. Qazaq diasporasynyń tili. – Almaty: Bilim, 2000. – 181 b.
12. Dosqaraev J. Baǵanın aýdanynda turatyn qazaqtardyń tilindegi fonetikalıq erekshelikter // Qazaq tiliniń dialektologıalyq máseleleri. 2-shyǵy. – Almaty, 1960.
13. Omarbekov S., Júnisov N. Aýyzeki tilimizdiń dybys júesi. Almaty, 1985.

Özet

1991'de Kazakistan bağımsızlığını aldıǵında Kazakistan'a taşınanlardan biri Tacikistan'ın Kazak diasporasıydı. Uzun süre yabancı bir ülkede yaşayan Kazakların dilinde bazı özellikler dikkat çekmektedir. Milletini veya ulusal dilini ayrılmaz bir parçası olan diyalekte ait deǵışikliklerin özellikle ses sisteminde görüldüǵi fark edilmektedir. Kendi içinde deǵışikliǵe uğrayan alternatif sesler sistemi vardır. Tacikistan'dan göç eden Kazakların dilindeki söz başı sert ünsüzlerin deǵışmesinin Özbek Türkçesinde görülmesi ve bu kelimelerin söz başı ünsüzlerinin başka Kazak diyalektlerinde yumuşak ünsüzlerle söylenişi açıkça görülmektedir. Bu güney aǵızının tipik bir özelliǵidir. Bu makalede, Tacik Kazaklarının dilindeki kelime başı ünsüzlerinin deǵışimi tartıılmakta ve ayrıca Özbekistan, Karakalpakistan ve Kırgızistanlı Kazakların diyalektleriyle karşılaştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ünsüzlerin deǵışmesi, ses bileşimi, güney lehçesi, dil etkisi, ana pozisyon, konuşma dili

(Abdulhanova M.A., Yurtdışından Göçen Kazakların Dilindeki Ünsüzlerin Deǵışmesi)

Аннотация

В 1991 году, когда Казахстан получил свою независимость, одним из первых переселенцев в Казахстан была казахская диаспора Таджикистана. В языке казахов, живших долгое время в среде других народов, заметны свои отличительные особенности. Дialect является неотъемлемой частью национального языка. Дialect особенно заметен в звуковой системе языка. Анализируя язык казахов, переселившихся из Таджикистана, можно выявить, что чередование глухих согласных звуков в анлауте слов совпадает с узбекским языком. Анлаут данных слов в других казахских словах выражен в звонком звучании. Это типичная черта южного говора. В данной статье рассматривается чередование согласных звуков в языке казахов, переселившихся из Таджикистана, а также проводится их сравнительная характеристика с говором казахов из Узбекистана, Каракалпакстана и Кыргызстана.

Ключевые слова: Чередование согласных звуков, звуковая композиция, южный говор, влияние языка, главная позиция, разговорный речь.

(Абдулханова М.А. Чередование согласных звуков в языке казахов, которые переселились из-за границы)

A. Bekeeva¹, F. Mukhamedova²

¹ Institute of Language, Literature and Art n.a. G. Tsadasa, Dagestan Scientific Centre, RAS, Makhachkala, Dagestan Republic, the Russian Federation
(e-mail: bekeeva-92@mail.ru)

² Doctor of Philology, Institute of Language, Literature and Arts n. a. G. Tsadasa, Dagestan Scientific Centre, RAS, Makhachkala, Dagestan Republic, the Russian Federation
(e-mail: fmuhamedova@mail.ru)

Animal Images in Kumyk Children's Poetry

Summary

The article attempts to consider the animalistic images in the Kumyk children's poetry of the XX century. The authors of the article pay special attention to the identification of the principles of creating animal images in children's literature, to the study of popular devices. Animate prototypes of the characters have both positive and negative features, and such an interpretation introduces children to the life manifestations of good and evil, presented in a kind, close to the child's perception of refraction. The ability to analyze human shortcomings is due to their projection on animals. In works about animals, poets pursue the educational purpose, developing in readers such traits as love to the surrounding nature, being a hardworking person. The theme of hard work is emphasized in the consideration of the traditionally positive image of the worker-ant in the poems «The Captain-ant» («Капитан хомурсгъа») written by M. S. Atabaev, «The Little Ant» («Гиччи хомурсгъа») of J. Zaurova and «Ants» («Къомурсгъалар») of A. A., Medzhidov.

Key words: Kumyk children's poetry, animalistic images, personification, onomatopoeia, cognitive and educational functions

А.Бекеева¹, Ф.Мухамедова²

¹ аспирант (e-mail: bekeeva-92@mail.ru)

² д.ф.н., институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы
(e-mail: fmuhamedova@mail.ru) Махачкала, Республика Дагестан/Россия

Анималистические образы в кумыкской детской поэзии

Резюме

В статье осуществлена попытка изучения анималистических образов в кумыкской детской поэзии XX века. Особое внимание авторы статьи уделяют выявлению принципов создания образов животных в детской литературе, изучению популярных приемов. Одушевленные прообразы героев имеют как положительные, так и отрицательные черты, и подобная трактовка знакомит детей с жизненными проявлениями добра и зла, представленными в своеобразном, близком для детского восприятия преломлении. Возможность анализа человеческих недостатков происходит благодаря их проецированию на животных. Авторами кумыкской детской поэзии часто используются звукоподражания, что делает текст экспрессивно-эмоциональным и психологически привлекательным. В произведениях о животных поэты преследуют воспитательную цель, воспитывая в читателях такие качества, как добро, любовь к окружающей природе, трудолюбие. Тема трудолюбия акцентируется в рассмотрении традиционно положительного образа труженика-муравья в стихотворениях «Капитан-муравей» («Капитан хомурсгъа») М. С. Атабаева, «Маленький муравей» («Гиччи хомурсгъа») Я. Зауровой и «Муравьи» («Къомурсгъалар») А. А. Меджидова.

Ключевые слова: Кумыкская детская поэзия, анималистические образы, олицетворение, звукоподражание, познавательная и воспитательная функции.

In Kumyk children's poetry animalistic images perform educational and cognitive functions, showing a mirror-poetic picture of the human world. Through the prism of literary words allegorically portrayed such positive traits, as generosity, the courage, and diligence and ridiculed such evils, as greed, cowardice, laziness and others. Among them «Chatty white duck» («Авузгъа бош акъ бабиш») of A.A. Adzhiev, «The Fox and the Wolf» («Тюлкю ва бёрю») of V. A. Ataev, «Bear's kindness» («Аювну яхшылыгы»), «Old donkey's experiences» («Къарт эшекни къайгысы»), of A. A. Medzhidov, «Captain Ant» («Капитан хомурсгъа») of M. S. Atabayev).

The most popular figure of speech, which was successfully used by Kumyk children's poets, is the personification, that is the transfer of human qualities to animals («How they deceived the Fox» («Тюлкюню алдатгъан кюй»), «The Hen's Song» («Тавукъну йыры») of V. A. Ataev, «The Crow's Lullaby» («Къаргъаны гъайлек йыры») of A. A. Medzhidov, «The Meeting at the Bear» («Аювну жыйыны») of A. A. Adzhiev).

In all of the above works the heroes – animals have inherent human skill – speaking. They communicate in dialogues, and sing lullabies to their cubs, quarrel and try to be reconciled with each other, deceive each other and make mistakes. The little reader himself sees what is good and what is bad. So, in the poem «Chatty white duck» («Авузгъа бош акъ бабиш») written by national poet of Dagestan Republic A. A. Adzhiev, the author depicts a light-minded duck «blabbed» what has become a danger to other pets. This entertaining tale for kids was written in the harsh war days of 1942. Despite the fact that the work is created for the children, the author writes about a sense of proportion in the spoken word and the perfect act, restraint in expressing emotions, the ability to feel a potential enemy. It is known that in folks the image of a white duck is associated with the talkative and silly person. Unlike magpie, which is also, in principle, the sign of the transmission of news, gossips, duck is not sagacious that indicates that she's not doing it consciously, only because of their narrow-mindedness. The text, expressively colored with onomatopoeia in the inner rhyme, is very bright and lively.

Бабиши бакъ-бакъ болгъан,
Бишлакъдай ап-акъ болгъан,
Къуйругъу къат-къат болгъан
Авузгъа бош зат болгъан [1, p.13].

He had a duck «bak-bak »,
Like cheese, was snow white,
Its tail was in several layers,
On the tongue it was talkative.

(Subscript translation here and further by the authors of the article)

As it has been noted by F. Kh. Mukhamedova in her literary-historical essay on the Dagestan children's literature, «the animals here have traditional features: bear is a lump, a lover of honey; the wolf is a beast of prey; a hedgehog is genius» [2, p. 74]. The poetic tale is written in excellent language, with knowledge of the specifics of children's poetry and with great humor. An integral picture of amusing events is created by introducing in a fairy tale landscape pictures. «Chatty white duck» contributed to children's awareness of the beauty of the native word. The poem taught children to understand and appreciate humor, and aesthetically developed them.

More expressive humor is presented in the work of A. A. Medzhidov «Small Beetle and Camel» («Къонгузакъ ва тюе»):

Къонгузакъ къонгузакъны
Чакъыргъан къонакълыкъгъа.
Балаларын да алып,
Къонгузакъ ёлгъа чыкъгъан.

Къонгузакъгъа ёлугъуп,
Тюе, гетип барагъан:
– Гъей къонгузакъ, къайсылай
Барасан? – деп сорагъан [3, p. 34].

Beetle invited Beetle
Once to visit him
Having taken its beetle-children,
The beetle hit the road.

Camel met him.
That was also on the way, asked:
– Hey, Beetle,
Where are you going?

The author ironically ridicules the vices inherent in some people – when they impersonate those who they are not in life. The beetle, which, in fact, does not have such power and authority in «society» like a bull, in a

silly way «roared like a bull» («Бугъай йимик оькюрген»). Having met the camel, Beetle introduced himself as a bull naively believing that in the dark the camel could not see.

Гюндюзлер гёз тиер деп,
Яшларымны кьыдыртма
Ахшам алып чыгъаман, – [3, p. 34]

Being afraid of daytime evil eye,
To walk with my children
I go out in the evenings.

A. A. Medzhidov not accidentally takes a beetle as a hero of his work. The children know what the size of this insect compared to an ox, a camel and other animals. Thus, the children's poet reveals to children a very important idea – you cannot blindly live in a world that you invented, it is impossible to turn into someone else, trying to imitate him. You must always be yourself.

The use of a dialogue between the characters makes the story alive, situational, creating a relaxed atmosphere. An appeal to the beetle using a particle 'Hey' expresses the attitude of the camel to him – it is usual, unofficial, and just this fact our hero does not like. This can be seen by the answer:

Къонгузакъ деген недир,
Мен чи къара бугъаман! [3, p. 34]

What the beetle,
I'm a black bull!

The poem ends with a condescending phrase of camel, which at the same time expresses the author's position:

– Макътанмай турсунму?! – деп,
Тюе огъар тюкюрген [3, p. 34].

– Saying, "Why not brag to him?!" –
Spat camel on all of this.

Asked rhetorical question and further action of camel imply not to pay attention on such «of beetles» and «resolve» them further to live in their illusions.

It is also worth noting that in the poetic works of A. A. Medzhidov there are a lot of patterns in which children themselves become heroes for their favorite pets. I. A. Medzhidova, who studied the ideological and artistic features of A. A. Medzhidov's lyrics, writes "the heroes of his poems

have the ability to observe, love nature, read it as an open book. They are distinguished by a knowledge of the habits of animals («White Neck» («Бойнагъым»), «Weasel» («Ва асбийчи, асбийчи»), «Let's go, Buffalo» («Гъав, балив»), «My Foal», («Гюлюгюм»), «My Lamb» («Къочкъарым») and birds («Ravens» («Къаргъалар»), «Bee» («Балжибин»), «My Dove» («Гёгюрчюнюм»), «My Chickens» («Жюжеклерим»)) [4, p. 31]. I. A. Medzhidova also drew attention to the fact that in the poem «About Tails» («Къуйрукъланы гъакъында») the author «emphasized the most expressive habits of a large number of birds and animals at the same time» [4, p. 31].

It is known that every child from the earliest years has favorite pets, and often they are kittens. Undoubtedly, Kumyk children's poets felt this love and created a lot of interesting, funny and touching works about this little, fluffy friend of kids: «My kitten and cartoon» («Бишевом ва мультик»), «Kitten's dream» («Бишевню тюшю»), «My kitten» («Бишевом»), «Chicken and kitten», («Тавукъ ва бишев»), «Tell me, my insatiable cat» («Айт чы, сутур мишигим») of A. A. Medzhidov; «My little kitten» («Мени гиччи бишевом»), «My kitten» («Бишевом») of Ya. Zaurova; «My kitten is so funny» («Бишевом тамаша зат») of I. Asekov; «Sleep and the cat» («Юху ва мишик») of Sh.-Kh. Alisheva; «Honorable cat» («Асыл мишик»), «Ibrashka's cat» («Ибрашканы мишиги») of B. A. Adzhiev; «Black cat» («Къара мишик») of Dzh. Kerimova; «The thief who scratches» («Урлавучов тырнавуч») of M. S. Atabaev; «Mirror and kitten» («Гюзгю ва мишик бала») of V. A. Ataev.

With the help of logic and imagination, children can easily guess also puzzles about cats, invented for them:

Пос мыйыкълы биз тырнакъ,
Озью эпсиз оюнчакъ.
Турушу печни яны,
Ким таный экен аны? [5, p. 23]

Curvy whiskers, sharp claws,
It loves to play.
Tinkering next to the stove
Who knows it?

Яш буса да – мыйыкълы,
Яш сюеген кылыкъллы.
Уйде яшай, тынч ашай,
Уй есидей токъ яшай [6, p. 2.]

Though the child is small – with whiskers,
The one whom the kid likes.
Lives in the house, easy to live
Like it's the owner of the house.

Many works about the warm relationship of children with pets and their acquaintance with the inhabitants of wildlife belong to A.A. Medzhidov: «The herd goes» («Тувар геле»), «Bear and badger» («Аюв ва порсукъ»), «Golden calf» («Алтын бузав»), «Sun and my calf» («Гюн ва бузавум»), «I had one calf» («Бир гидивюм бар эди»), «Turtle and mouse» («Такъалыбакъа ва чычгъан»), «Kva-kva» («Бакъбакъ») [3], «My yellow-haired» («Сариялым»), «My dove» («Гёгюрчюнюм»), «Magpie» («Савусгъан»), «Frogs» («Бакъалар»), «Alabai» («Алабай»), «My puppy» («Кюлайым»), «Green frog's tale» («Яшыл бакъаны ёмагъы») [7], «Bear cub» («Аюв бала»), «Hedgehog» («Kirpi»), «In the circus» («Циркде»), «Alibek's donkey» («Алибекни эшеги»), «My calf» («Гёдегим»), «My goat» («Эчким»), «Cuckoo» («Гюкюк»), «Owl» («Ябалакъ») [8]; to V.A. Ataev – «Two chickens» («Эки жужек»), «Swallow's journey» («Къарлыгъачны сапары»); to A.M. Dzhachayev – «My white foal» («Акъ тайым»); to Dzh.A. Kerimova – «Our cow» («Бизин сыйыр»); to I.Kh. Asekov – «Sparrow and I are friends» («Жымчыкъ булан къардашман»); to B.A. Adzhiev – «My little brother's goatling» («Инивюмню гидивю»), «Goatlings» («Гидивлер»), «Ibrashka's fish» («Ибрашканы чабагъы»), «Why the rabbit lost weight?» («Къоян неге азгъан») [9]; to K.D. Sultanov – «My goatling» («Гидивюм»), «Sparrows» («Жымчыкълар»), «Birds» («Къушлар»), «Cock» («Хораз»), «Swallow» («Къарлыгъач»), «Chicken of a large family» («Балалы тавукъ») [10].

Kumyk poetry tells its young readers that animals can also sing: «The song of the mouse» («Чычкъанны йыры») of A.A. Medzhidov, «Chicken song» («Тавукъну йыры») of V.A. Ataev; take care of their cubs and lullaby them to sleep: «Lullaby of the crow» («Къаргъаны гъайлек йыры») of A.A. Medzhidov; that they see dreams: «Kitten sleep» («Бишевно тюшю») of A.A. Medzhidov, «Dream of the wolf» («Бёрюню тюшю») of V.A. Ataev; love the owner and miss him: «Cockerel» («Бала хораз») of V.A. Ataev; build nests and get food: «Swallow» («Къарлыгъач») of K.D. Sultanov, «Small ant» («Гиччи хомурсгъа») of Ya. Zaurova, «Ants» («Къомурсгъалар») of A. A. Medzhidov; and also know how to be friends with each other, and not always the stereotypes living since ancient times are true: «Like cat and dog» («Ит де мишик де

1 йимик») of A.A. Medzhidov.

Let us dwell on the works of Ya. Zaurova, A.A Medzhidov, M.S. Atabaev and consider what literary methods are Kumyk poets to create the image of an ant-worker. «Ants» («Къомурсгъалар») of A.A. Medzhidov is the poem that brightly demonstrate what the friendly, close-knit and hardworking is ant «people». Using the type of figurative language – personification, the poet explains to the reader that ants as well as people live their lives, have their concerns and interests.

Адамлар ишлейгенде
Олар тебеге минип,
Сююнүп-сукъланып къарай.
Ишлеме адамлардан
Уйрене буса ярай! [8, p. 20]

When people work
They climb to the height,
Look with admiration and delight.
To working from people,
Apparently, they learn!

Speaking about the composition of all three poems it is impossible not to note the experiences of the authors and their sense of delight for their heroes. In the poem of Ya. Zaurova «Small ant» («Гиччи хомурсгъа») we can observe it in the next lines:

Гъей, уллу гюч!
Яратгъансан аламны
Макътамагъа
Гючю етмес къаламны.
.....

Озю гиччи буса да
Авур юк суйреп бара.
Арыса да, талса да,
Ёкъ хыялы токътама.
.....

Суйреп туруп хырындан,
Хомурсгъа уйге етди
Сонг айланып отавун
Тогъас булан бегетди [11, p. 53].

Great power! (Possibly appeal to God)
You've created this world.

To praise it
Even the pen wouldn't have power.

.....
However, it is small
With a heavy load, it's going on.
Though it has been tired,
He is not going to stop.

.....
Dragging sideways,
Ant came to the house.
Then walking through his living room
Locked it with a bolt.

The author says that despite the fatigue, the little ant is not going to retreat and its goal is to build a house. Ya. Zaurova very accurately describes its efforts, the reader unwittingly emerges the whole picture of what is happening. The main idea is in the last lines, where the author talks about what an honest and correct life this ant lives. The poem teaches children the main truth of life – behind every success is the hard work and the desire to achieve the best.

M.S. Atabaev, unlike Ya. Zaurova and A.A. Medzhidov, is more expressive from the first lines in his poem «Captain Ant» («Капитан хомурсгъа»). In order to prepare the reader to be acquainted with his hero, Atabaev begins to talk about the circumstances and difficulties that the ant has to overcome so that it may bring «its piece of bread to the house». With the help of the opposition *Гиччи озенлер агъа / Бизин улу абзарда* «Small lakes meet / In our big yard», M.S. Atabaev focuses on how the path will be difficult. The author continues his poem in such a way that the strength of spirit and determination of the ant only increase, despite the obstacles it faces. Rhetorical questions help the child to understand this:

Муна, ону ёлундан
Гиччинеv озен оьте,
Къарайыкъ, гиччи батыр
Не ойлашар, не этер? [12, p. 9]

So, on his way
A very small lake
Let's see, little brave
What will decide to do?

A. Bekeeva, F. Mukhamedova. Animal Images in Kumyk Children's Poetry.

The author's exclamation demonstrates the fearlessness and resourcefulness of the ant, which entralls the reader:

Огъ, сен къоччакъ, бу ерде
Къара чы, не иш гёре!
Тувра шо сувгъа багъып
Будайбашны тебере.

.....
Къара бу тамашагъа,
Бу тамашагъа къара!
Будайдан геме этип,
Хомурсгъам гетип бара [12, p. 9].

Oh, you daredevil, at this place.
Look what is happening!
Heading straight for that water.
Pushes wheatear.

.....
Look at this case.
Look at this case!
From wheat vessel making,
Our ant is swimming.

Comparing the brave ant to the captain: *капитандай орала*, M.S. Atabaev shows it decisive, reliable, purposeful, responsible and ready cope with any current situation. In conclusion, the author is confident that the ant will reach its goal and reach its home safely. His notes of humor dissolve the excitement for the beloved daredevil:

Юзе-юзе, хомурсгъа
Уясына етежек,
Будай тепсилер къуруп,
Уллу той да этежек [12, p. 9].

Swimming, swimming, ant
Up to the ant-hill will get,
Making trays of wheat,
Will play a big wedding.

Poems of Kumyk poets about animals lead young readers to the fact that they are part of nature and make the world bright and interesting. The world of animals is a part of our childhood, the beauty of the present and an integral part of the future. The richness of children's Kumyk poetry lies in

the richness of its language. Learning the language, our children learn the culture of their native land, learn about its features, learn to love and respect what surrounds them.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аджиев А.А. Я сам (Менэтер). Махачкала: Дагучпедгиз, 1983. – 24 стр.
2. Мухамедова Ф.Х. Дагестанская детская литература: Историко-литературный очерк. Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2001. – 377 стр.
3. Меджидов А.А. Колокольчики: стихи (Къонгуравлу чечеклер: шиърулар, ёмакълар, чечеген ёмакълар). Махачкала: Дагучпедгиз, 1996. – 102 стр.
4. Меджидова И.А. Идеино-художественные особенности лирики А.А. Меджидова. Диссертация кандидата филологических наук. Махачкала, 2004. – 192 стр.
5. Меджидов А.А. Мама солнце принесла (Анам гюнню гелтирген). Махачкала: Дагучпедгиз, 1983. – 28 стр.
6. Астемиров Б.А. Кто знает? (Ким биле?). Махачкала, 1957. – 16 стр.
7. Меджидов А.А. Желтогривый мой (Сариялым). Махачкала: Дагучпедгиз, 1987. – 104 стр.
8. Меджидов А.А. Кизилые серёжки (Чум сыргъалар). Махачкала: Дагучпедгиз, 1992. – 104 стр.
9. Аджиев Б.А. Ибрашкина рыбка (Ибрашканы чабагъы). Махачкала: Дагучпедгиз, 1980. – 38 стр.
10. Султанов К.Д. Дети и птицы (Яшлар ва къушлар). Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1956. – 46 стр.
11. Заурова Я. Сорванцы (Яшлар – къатарбашлар) Махачкала: «Абусупиян», 2013. – 104 стр.
12. Атабаев М.С. Рыбы в саду (Бавдагъы балыкълар). Махачкала: Дагучпедгиз, 1974. – 64 стр.

REFERENCES

1. Adzhiev A.A. *Ya sam (Meneter)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1983. – 24 p.
2. Muhamedova F.H. *Dagestanskaya detskaya literatura: Istoriko-literaturnyj ocherk*. Mahachkala: IYALI DNC RAN, 2001. – 377 p.
3. Medzhidov A.A. *Kolokol'chiki: stihy» (K'onguravlu chechekler: shi'rular, yomak'lar, chehegen yomak'lar)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1996. – 102 p.
4. Medzhidova I.A. *Idejno-hudozhestvennye osobennosti liriki A.A. Medzhidova*. Dissertaciya kandidata filologicheskikh nauk. Mahachkala, 2004. – 192 p.
5. Medzhidov A.A. *Mama solnce prinesla (Anam gyunnyu gel'tirgen)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1983. – 28 p.
6. Astemirov B.A. *Kto znaet? (Kim bile?)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1957. – 16 p.
7. Medzhidov A.A. *Zheltogrivyy moj (Sariyalym)*. Mahachkala: Dag'uchpedgiz, 1987. – 104 p.
8. Medzhidov A.A. *Kiziloye seryozhki (Chum syrg'alar)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1992. – 104 p.
9. Adzhiev B.A. *Ibrashkina rybka (Ibrashkany chabag'y)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1980. – 38 p.

A. Bekeeva, F. Mukhamedova. Animal Images in Kumyk Children's Poetry.

10. Sultanov K.D. *Deti i pticy (Yashlar va k'ushlar)*. Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1956. – 46 p.
11. Zaurova Ya. *Sorvancy (Yashlar – k'atarbashlar)*. Mahachkala: «Abusupiyan», 2013. – 104 p.
12. Atabaev M.S. *Ryby v sadu (Bavdag'y balyk'lar)*. Mahachkala: Daguchpedgiz, 1974. – 64 p.

Özet

Bu makale, 20. yüzyılın Kumuk çocuk şiirindeki hayvansal imgeleri ele almaya çalışır. Makalenin yazarları, çocuk edebiyatında hayvan imgesi yaratma ilkelerinin tanımlanmasına, sevilen aygıtların çalışmasına özel önem göstermiştir. Karakterlerin prototiplerini canlandırmak hem olumlu hem de olumsuz özelliklere sahiptir ve böyle bir yorumlama, çocukları kırılma algısına yakın bir şekilde sunulan iyi ve kötünün yaşam tezahürleriyle tanışır. İnsan eksikliklerini çözümlene kabiliyeti, hayvanlar üzerindeki çıkarımlardan kaynaklanmaktadır. Hayvanlar ile ilgili çalışmalarda, şairler, okurlarda onları çevreleyen doğanın sevgisi, çalışkan bir insan olma gibi özellikleri geliştiren eğitici amaçlar güderler. M.S. Atabaev'in «Kapitan Karınca» («Капитанхомурсгъа»), J. Zaurova'nın «Küçük Karınca» («Гиччихомурсгъа») ve A. A. Medzhidov'un «Karıncalar» («Къомурсгъалар») adlı şiirlerinde geleneksel işçi arı imgesi dikkate alınarak çalışkan olma temasına vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kumuk çocuk edebiyatı, hayvansal imgeler, kişileştirme, yansımali sözcükler, bilişsel ve eğitsel işlevler

(A Bekeyeva, F. Muhammedova. Kumuk Çocuk Şiirinde Hayvan İmgeleri)

Андатпа

Мақалада XX ғасырдағы құмық балалар поэзиясындағы анималистік бейнелер қарастырылады. Мақала авторлары балалар әдебиетінде жануарлар бейнесін жасау принциптерін анықтауға, танымал тәсілдерді зерттеуге ерекше көңіл бөледі. Шығармалардағы кейіпкерлердің тірі прототиптері жағымды да, жағымсыз да қасиеттерге ие және осыны түсіндіру арқылы балаларды жақсылық пен зұлымдықтың өмірдегі көріністерімен таныстырады. Адам бойындағы кемшіліктерді талдау мүмкіндігі жануарларға проекциялау арқылы жүзеге асырылады. Құмық балалар поэзиясының авторлары дыбыстық имитацияларды жиі қолданады, бұл мәтінді эмоциялық және психологиялық жағынан тартымды етеді. Жануарлар дүниесі мен қоғам және адам тұтастығы әр түрлі тәсілдер арқылы бірін-бірі толықтырады. Ақындар осындай шығармалар арқылы балаларды жақсылық, қоршаған ортаға деген махаббат, еңбекқорлық сияқты қасиеттерді сіңіре отырып, тәрбиелеу мақсатын көздейді. М.С. Атабаевтың "Капитан-муравей" ("Капитан хомурсгъа"), Я. Заурованың "Маленький муравей" ("Гиччи хомурсгъа") және А.А. Меджидовтың "Муравьи" ("Къомурсгъалар") өлеңдерінде еңбекқор құмырсқаның дәстүрлі жағымды бейнесін көрсету арқылы еңбексүйгіштікке тәрбиелеу тақырыбы көтерілген.

Кілт сөздер: Құмық балалар поэзиясы, анималистік бейнелер, бейнелеу, дыбыс еліктеу, танымдық және тәрбиелік функциялар.

(А. Бекеева, Ф. Мұхамедова. Құмық балалар әдебиетіндегі анималистік бейнелер)

G. Şehriyar

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Anabilim dalı,
Bakü, Azerbaycan (e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru)

Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları

Özet

Ignác Kúnos'un bilimsel çalışmaları Anadolu'nun bir çok bölgesinin dilini ve halk edebiyatını öğrenmekte çok önemli bir kaynaktır. Ignác Kúnos bütün hayatını Türk halk edebiyatının derlenmesine, unutulmuş lehçe ve diyalektlerin öğrenilmesine adanmış Yahudi asıllı Macar türkologdur. İşte onun sayesinde Anadolu'nun bir çok bölgesinin folkloru, gelenekleri, tarihi bize ulaşmıştır. Hem savaşlardan hem de doğal afetlerden dolayı haritadan silinmiş bazı bölgelerin örf ve gelenekleri, toponimleri, folklor örnekleri Ignác Kúnos'un paha biçilemez hizmetleri sayesinde bugüne ulaşmıştır. Türk devletlerinde Ignác Kúnos'un hayatı ve çalışmaları kapsamlı araştırılmasına rağmen Azerbaycan'da onun kimliği, bilimsel çalışmaları araştırılmamıştır. Bu anlamda burada Ignác Kúnos'un kişiliği, seyahat ettiği Türk toprakları, oradan derlediği folklor örnekleri, Anadolu Türk lehçeleri ile ilgili verdiği değerli bilgiler ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Diyalektoloji, lehçe, derlemeler, folklor metinleri, Türk Halk Edebiyatı, Anadolu Türkleri

G. Shehriyar

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Folklore, "Grandfather Korkut"
department, Baku, Azerbaijan (e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru)

Ignats Kunosh's Gifts to Anatolian Folklore and Linguistics

Abstract

Ignats Kunosh's scientific work is a very important resource in learning the language and folk literature of many regions of Anatolia. Ignats Kunosh is a Hungarian Turkologist with the Jewish origin devoting his life to the collecting of Turkic folk literature and studying the forgotten accents and dialects. Due to his effort, the folklore and the ethnography of many regions of Anatolian have been saved. Either according to the wars or the natural disasters the traditions, names of places, folklore examples of some regions disappeared from the map have come to nowadays with the matchless help of Kunosh. Though his activity was investigated in details in some Turkic states in Azerbaijan, Ignats Kunosh's scientific activity was not in the centre of the attention. In this article the information about Ignats Kunosh's personality, his travel in Turkic states and the folklore examples collected by him will be given, his hard and honourable life will be shown.

Key words: Dialectology, accent, collecting materials, folklore texts, Turkish folk literature, Anatolian Turks

Giriş

Ignác Kúnos'un bilimsel çalışmaları Anadolu'nun bir çok bölgelerinin dilini ve halk edebiyatını öğrenmekte çok önemli bir kaynaktır. O, Anadolu Türklerinin folklorunu, folklorun bütün türlerini derleyip yayımlamıştır. Onun bu çalışmalarına kadar defalarca çaba göstermelerine rağmen derlemenin teknolojisini bilmediklerinden Avrupalı bilim adamları, türkologlar, dilbilimciler bu konuda başarılı olamamışlardır. O yüzden de Kúnos'un araştırmaları kendi alanında tektir.

Ignác Kúnos 1860'da Macaristan'ın Hajdu bölgesinin Samson eyaletinde bir Yahudi ailesinde dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu Debreçen'de geçiren Ignác Kúnos eğitimini Debreçen Kalvinist Koleji'nde almış ve 1879'da koleji bitirmiştir.

1980'de üniversiteyi kazanan Kúnos'un eserleri Macar şive ve lehçelerinin öğrenilmesinde çok önemli kaynaklardır. Üniversitede eğitim gördüğü yıllarda (1880-1884) o, Macar dilinin sesbilgisi, grameri ve sözlerin etimolojisi ile ilgili bir çok değerli eserler yazmıştır. 1880'den itibaren o, birbirinin ardınca "Fiil Örneklerini Kullanım Kuralları" ("A "feil" igeköthasználatáról", 1880), "Debreçen Lehçesi" ("Debreçeni nyelvjárás", 1880), "Debreçen Lehçesinde Fiillerin "ik" eki" ("Az igék ik-es ragozása a debreceni nyelvjárásban", 1882), "Açıklamalı Sözlük" ("Lésen, czékáz" [szómagyarázatok]), "Lokatif" ve "Datif" eklerinin Macar Dilinde Kullanım Şekli" ("A belviszonyragok használatára a magyarban"), "Ki" Prefiksinin Kullanım Şekli. Macar Semantikasına Armağan" (A "ki" igeköthasználatára. Adalék a magyar jelentéstanhoz) isimli eserlerini yazmıştır. Yaptığı bu çalışmalarıyla o, ünlü dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir. Üniversite yıllarında yazdığı bu eserlerinden dolayı o, üniversite ve Macar Bilimler Akademisi tarafından burs alıyordu.

Ignác Kúnos'un Bilimsel Çalışmaları

Ignác Kúnos üniversite yıllarında Macar dili, Fin-Ugor dilleri ve Türk dilleri üzerine uzmanlaşmıştır. Bu konuda ona Macar şarkiyatçısı ve türkoloğu Ârmin Vâmberi'nin büyük yardımı dokunmuştur. O, 3 sene Vâmberi'nin (1832-1913) derslerinde Osmanlı, Uygur, Tatar ve Çağatay dillerini öğrenmiş ve bu konuda bir çok eser yazmıştır.

Kúnos'un hayatını Budapeşte'de sokakta rastladığı bir Türk şekerçi değiştirdi. Onunla bir kaç saat konuşan Kúnos bu şekerçinin konuştuğu Türkçenin hocası Ârmin Vâmberi'nin ona üniversitede öğrettiği Türkçeden çok daha farklı olduğunu duydu. Bu konuda hocası ile Kúnos arasında uzun bir polemik oluşuyor, sonunda Kúnos'un "Türklerin halk edebiyatı var mı?"

sorusuna Vâmberi “Benim bildiğim kadarıyla çok fazla değil” diyerek cevap veriyor. Kúnos “Nasreddin Hoca'nın bütün dünyada ünlü olan “Letaif” eseri halk edebiyatı değil mi?” sorusuna Vâmberi “İşte Türklerin halk edebiyatı bu kadardır” – diyor.

Bundan sonra Ârmin Vâmberi, Kúnos'a Yanos Kracsmarik'in (1857-1943) “Türk Halk Türküsü hakkında” (“A török népdalról”) isimli eserinden söz ediyor. O eseri okuduktan sonra Ignác Kúnos bunların aslında Arap ve Fars dilinin etkisi altında söylenen Türkçe şarkılar olduğunu duydu. O zaman şarkı ile türkü arasındaki farkı Avrupalı bilim adamları bilmiyorlardı. Bununla birlikte o dönemde hakim olan Osmanlı lehçesi de tabii ki, Arap ve Fars kelimeleri ile zengin idi. Bununla da Kúnos'un Türk edebiyatına, Türk diline olan ilgisi daha da arttı.

1884'te Kúnos, Macar Krallık Yüksek Öğretim okulunda bir sene hocalık yaptı. O, Macaristan Bilimler Akademisinin üyeleri olan hocaları József Budenz'in, Ignác Goldzieher'in ve Ârmin Vâmberi'nin ısrarı ile Anadolu şivelerini ve halk dilini araştırmak amacıyla Macaristan Bilimler Akademisine başvuru yaptı. 1885'de izin alarak Osmanlı'ya doğru yola çıktı. Ona bu işte maddî ve manevî destek olanlar arasında arkadaşı Bernât Munkácsi, Budapeşte Yahudi Birliğinin başkanı Môr Vormann, hocaları Ignác Goldzieher ve József Budenz de vardı.

Kúnos, Budapeşte'den Zimoni'ye gitmek için bedava tren bileti, imparatorluğun ve krallığın buharlı vapur şirketinden, Zimoni'den Ruscuk'a ve Ruscuk'tan Lom Palanka'ya (Bulgaristan) kadar gitmek için de bedava vapur bileti sağlanmıştır. O, bunun karşılandığında yaptığı araştırmalarını Macaristan Bilimler Akademisinin bülteninde yayımlayacağına söz vermiştir.

Kúnos, Türkiye seferine Tuna sahillerinde yerleşen, ahalisinin çoğunluğunun Türk olduğu Ruscuk'la başlamıştır. Burada yaşadığı dönemde Türk dilini ve örf-adetlerini öğrenmiştir. Ruscuk'ta Adakule halk türkülerini toplamıştır [1: 2]. Adakule'nin folkloru, etnografisi ve dili ile ilgili ilk bilgiyi Ignác Kúnos vermiştir [2, s.173]. Bu seyahatten sonra Ignác Kúnos uykularında Türkçe konuştuğunu yazıyor [4]. Kúnos Ruscuk'tan 100 türkü derlemiştir. O bu derlemelerinde bölgenin diyalektini muhafaza ettiğinden bu eserler Türkiye dialekt ve şivelerinin öğrenilmesinde [5] çok gerekli bir kaynaktır.

Kúnos'un verdiği bilgiye göre, Adakule'deki evler tek katlı, tuğla tavanlı dikililerdir. Burada tek minareli bir camii de var idi. Adada yaklaşık 550 kişi oturuyordu. Adakule'de bir hapishanenin olmasına rağmen içerisi

G. Şehriyar. Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları.

hep boş imiş, yazın sıcaklarda insanlar oraya serinlemek için gidiyorlardı [6, s. 126]. Kúnos buradan etnografi adetlerini yansıtan 60'tan fazla fotoğraf, 100'den fazla türkü, 43 masal, bulmacalar, çocuk oyunları, inançlar derlemiştir.

Bu seferin ardından Kúnos'un yolu Varna'ya düşmüştür. Orada da Türk ahalesinin folklorunu ve etnografisini öğrenmiş, burada tarih boyu "önemli bir Türk nüfusu"nun [7, s. 160; 8, s. 5696-5697] yaşadığını belirtmiştir. Varna, Bulgaristan'ın Kafkasya, Poti, Batum ve İstanbul'u birleştiren en büyük liman şehridir. 2014'ün istatistiklerine göre Varna'nın nüfusu 348002 kişidir [9].

Bundan başka Ignác Kúnos bugün Rumeli'de yaşayan Türklerin dilini, etnografisini, folklorunu araştırmıştır. Unutulmakta olan Rumeli kültürüne bakıldığında savaşlar veya afetler sonucu adaların suyun altında kalması ile kaybolan büyük bir kültür görüyoruz. Ama elimizde olan malzemeler gösteriyor ki, konusu kahramanlık olan türküler ve başka folklor metinleri daha derinden incelenirse, tarihin perde arkasında saklanan savaşlar ve onların sebepleri ile ilgili çok gizli bilgiler ortaya çıkacaktır [10, s.116].

Ignác Kúnos'un Türk halk edebiyatına gösterdiği hizmetlerin arkasında yalnız hocaları ve arkadaşları yok. Folklor metinlerinin derlenmesinde ve sisteme alınmasında İstanbul'da yaşayan ve burada Türk dilli elyazmalarını toplayıp satan Daniel Szilâgi'nin (1831-1885) de hizmetleri büyüktür. Daniel Szilâgi ona derlediği metinlerin Macar diline tercümesinde ve transkripsiyonlarının yapılmasında yardım etmiştir.

Sonraki hatıralarında Ignác Kúnos halkın dilinden 220 türkü, 30 destan derlediğini bildirmiştir. Kúnos, 1885'te hocası József Budenz'den o güne kadar derlediği folklor malzemelerini Macaristan Bilimler Akademisine vermesini ve onların bir kitap halinde yayımlanmasını rica ediyor.

Johann Heinrix Mordtmann (1839-1912) Kúnos'a derleme ve araştırmalarında gösterdiği uğurlara şaşırıldığını söylemiştir. Kúnos ise uğurlarının sırrını böyle anlatmıştır: "Derleyicinin her şeyden önce Türkler arasında yaşaması çok önemlidir. O, söyleyicilerin mutluluklarını, üzüntülerini paylaşmalı, onların örf-geleneklerine uymalı, onlar gibi giyinmelidir..." [11].

Kúnos'un gösterdiği bu hizmetleri yalnız hocası József Budenz değerlendiriyordu. Defalarca Macaristan Bilimler Akademisine ve Budapeşte Yahudi Birliğinin başkanına başvurusuna rağmen onu maddi ve manevi olarak destekleyen olmadı. Onun için de Kúnos derlediği

malzemeleri yayınlaması için József Budenz'e gönderdi. O, az da olsa oradan para alacağını umuyordu.

Kúnos daha sonra Mısır'a seyahet etmiş, orada yaşayan arkadaşı Yusuf Samih'in kütüphanesinde olan Konya şivesi ile yazıldığı düşünülen "Nasreddin Hoca latifeleri" dergisi ve daha bir çok malzemelerin kopyasını almıştı [12]. O, Mısır'dan İstanbul'a 13 günde döndü. Bu seyahatin çok ağır geçtiği biliniyor. Geri dönerken Kúnos'un yolculuk ettiği gemi şiddetli fırtınaya kapılmış. Gemi ciddi zarar görmüş, hatta bir tarafı yanmıştır.

Böylece ölümden dönen Kúnos'un parası olmadığından gemide ona yatak verilmemiştir. O da yerde yatmıştır. Yunanistan'ın Pire limanına aç susuz ulaşmıştır [13].

Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları

Kúnos İstanbul'da yaşadığı yıllarda her gün camiye gitmiş, medrese dersleri almıştır. Aynı zamanda Özbekler tekkesine de giderek orada Çağatayca öğrenmiştir. O, medreseleri, tekkeleri ziyaret ederek bir taraftan da folklor metinleri derlemeyi unutmadı, 1886'da "Karagöz" oyunlarından söz eden "Üç Karagöz oyunu" ("Három karagöz játék") kitabını yayımlattı. Macar dilinde yayımlanan bu eser İstanbul şivesinin öğrenilmesinde eşsiz kaynak olduğu için gerekli kaynak olduğundan Kúnos oyunu şive üzerine tahlil etmiş, açıklamalar yapmıştır.

Aslında bu kitabın 1885. yılda neşr edilmesi planlanmıştı. Kúnos kitabın elyazma varyantını dostu Daniel Szilagi'ye okuyup düzeltmeler yapması için vermişti. Lakin Daniel'in beklenmeyen ölümü bu işi aksattı. İstanbul'un Timoni sokağında sarraf dükkanı olan Daniel Szilagi'nin bu beklenmeyen ölümünün ardından dükkanı devlet görevlileri tarafından mühürlendi. Bunun üzerine bir gece dükkan da yağmalandı ve pek çok değerli kitap çalındı. Çalınmış kitaplar arasında Kúnos'un "Üç Karagöz Oyunu" kitabı da vardı. Ancak sonradan ortaya çıktı ki devlet görevlileri bu "hırsızlık" hadisesini kendileri teşkil etmişler. Bunun sebebi, o eserlerin arasında devlet aleyhine kitapların olup olmadığının ortaya çıkarılmasıymış.

1887'de ise Kúnos derlediği 300 türkü, "özel" adlandırdığı 100 türkü (bekçi baba rivayetleri), 200 bulmaca, 15 hikaye ve "Koroğlu" hikayelerinden ibaret metinleri yayımlattı. "Osmanlı Türk Halk Edebiyatından Örnekler" ("Oszmán-török népköltési gyűjtemény") isimli bu kitabın ikinci cildi 1889'da yayınlandı.

Kúnos'un derlediği malzemeler arasında en çok önem verdiği "Aslı ve Kerem" hikayesi idi. Onun çalışmaları arasında "Aşık Karib" hikayesi de

G. Şehriyar. Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları.

vardı. Folklorcular ve dilbilimciler bu hikaye etrafında çok sayıda tartışmalar yürütmüş, hatta Kúnos'un bu derlemesi onun bütün çalışmalarına kuşku düşürmüştür. Yazılarının birinde “Arap ve Fars kelimelerinden arınmış “Aslı ve Kerem” hikayesi” diye söz ettiği bu çalışması bilim insanlarında onun bütün derlemelere müdahale ettiği fikrini uyandırmıştır. Zira bizim Kúnos'un derlemeleri üzerinde yaptığımız dilbilim araştırmaları bu fikrin yanlış olduğunu gösteriyor. Onun derlemeleri arasında yüzlerce Arap-Fars kelimeleri içeren türküler, hikayeler vb. folklor ürünleri vardır ki, onların bugün mutlaka müdahaleye ihtiyacı vardır. Mesela:

Hep sabi-sübyanlar ateşe düştü,
Aldı nemse bizim nazlı Budini [1, s. 24-25].

Burada Arapça “sabi-sübyanlar” sütün kesilmemiş oğlan çocuğu (Luğat, 1993, 905) kelimesi kullanılmıştır ve onun üzerinde hiç bir müdahale yoktur. Türkünün bu yerinde “nemse” gibi söylenen Alman askeri bir başka türküde “nemçe” olarak söylenmiştir.

Nemçe kralı durmuş ağlar,
Hey ada ada, can sana feda [1, s. 156-157].

Kúnos 1886 senesinde o zamana kadar 80 masal derlediğini yazıyor. Bundan sonra Kúnos'un derlediği folklor metinlerini yayınlamak için yayın evleri, cemiyetler ve kurumlar (Olcsó Könyvtár, Budapeşt Szemle gazetesi, Kisfaludi Cemiyeti, Macaristan Bilimler Akademisi) sıraya girdiler. 1887'de ise Macaristan Bilimler Akademisi Kúnos'a maddi yardımını keser. Bundan sonra o, Macaristan'daki gazete ve dergilere makaleler yazıyor. Sonraki yıllarda Macaristan Bilimler Akademisi tarafından Zsigmond Simoni (1853-1919) Kúnos'a belli bir ücret karşılığında Osmanlı devletinde yaşanan siyasi olaylarla ilgili bilgi vermesini önermiş, maddi sıkıntılar yaşamasına rağmen Kúnos bu teklifi kabul etmemiştir.

Fransalı arkadaşlarından biri onun “Karagöz” oyunu üzerine yaptığı araştırmalarını Paris'teki “Journal Asiatique” dergisinde yayınlamak için Fransızcaya çevirmiştir. Bunun ardından Paris'teki Şarkiyat Enstitüsü, özellikle de Abel Pavet de Courteille'nin (1821-1889) ve Charles Adrien Casimir Barbier de Meynard'ın (1827-1908) yardımı ile Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçiliği Kúnos'dan “Karagöz”le ilgili araştırmalarının birkaç nüshasını satın aldı.

İki cildi yayınlanmış olan “Osmanlı-Türk Halk Edebiyatından Örnekler” kitabının üçüncü cildini Rusya'da yayınlamak isteyen Kúnos burada Vasiliy Vasilyeviç Radlov'la (1837-1918) tanışmıştır. Radlov 1917'de yayınlattığı “Ansiklopedik Sözlük”ün bir kaç bölümünü Anadolu şivesi üzerine uzmanlaşmış Kúnos'a göndermiştir. Bunun ardından da Kúnos

Anadolu ve İstanbul`da derlediği malzemeleri Almancaya çevirerek Sankt-Petersburg`ta Şarkiyat Enstitüsüne yayınlattıkları için göndermiştir.

Bu yıllarda Radlov yazdığı “Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri” (“Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme”) eserinin 8. cildini Osmanlı Türkçesine adanmış ve bu cildin hazırlanmasını Sankt-Petersburg Rus Çar Akademisinin teklifi ile Kúnos`a havale etmiştir. Radlov, aynı zamanda 1888-1911 yıllarında yazdığı 4 ciltlik “Türk Lehçelerinin Sözlük Deneyimi” (“Versuch eines Wörterbuchs der türkischen Dialekte”) eserinin Anadolu Türkçesine ait bölümünü yazmasını da Kúnos`tan rica etmiştir. Radlov`un en büyük eseri olan “Güney Sibirya Ve Cungar Düzlüğünde Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri” eserinin 6. cildinin 600 sayfasını Kúnos yazmıştır (Кумыкской мир).

Kúnos Türkiye`den Macaristan`a döndükten sonra art arda çok önemli eserler yazmıştır: “Osmanlı-Türk Halk Edebiyatından Örnekler” (“Oszmán-török népköltési gyűjtemény”, I cilt – 1887; II cilt – 1889), “Nasreddin Hocanın Latifeleri” (“Nasreddin Hodsa tréfái”, 1899), “Türk Halk masalları” (“Török népmesék”, 1889), “Küçük Asya`dan Türk Halk Romanları” (“Kisázsiai török népregények”, 1892), “Türk Kadınlarının Dili ve Şiiri” (“A török nk nyelve és költészete”, 1893) ve “Yeni Türk Edebiyatının Gelişimi” (“Az újabb török irodalom fejlődése”, 1900). Macaristan`da yayınlanan Pallas Büyük Ansiklopedisinin (Pallas Nagy Lexikona, cilt I-XVIII, 1893-1900) ve Revai Büyük Ansiklopedisinin (Révai Nagy Lexikona, cilt I-XXII) Türklere ait maddelerini de o hazırlamıştır.

Kúnos, I Dünya Savaşı yıllarında Macaristan`da Türk dilli askeri esirler arasında da folklor metinlerini derlemiştir. O, Heb (şu anda Çekoslovakya sınırlarında bir şehir) askeri kampında Kumuk esirlerden türküler derlemiştir (Образцы народной литературы тюркских племен). Malesef Macaristan Bilimler Akademisinin Bilimsel Arşivinde muhafaza edilen bu malzemeler ne Macarlar, ne Türkler, ne de Ruslar tarafından öğrenilmemiştir.

Sonuç

Kúnos 1895`de Roza Szell`le evlenmiştir. Onun 4 oğlu, 1 kızı var. Bugün torunu Laszlo Kúnos Budapeşte Üniversitesinde İskandinav dilleri üzerine uzmandır.

Macaristan`a geldikten sonra hocaları József Budenz`in ve Ârmin Vâmberi`nin yardımı ile 1890`de Budapeşte Üniversitesi edebiyat

G. Şehriyar. Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları.

bölümünde Türk dili ve edebiyatı hocalığı yaptı. Sonradan Budapeşte Macar Kraliyet Üniversitesinde (Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem) Türk dili ve edebiyatı uzmanlığı üzerine doçent olmuştur.

Kúnos 1889 senesinden itibaren Paris'teki Asya Cemiyetinin (Société Asiatique), Alman-Doğu Ülkeleri Cemiyetinin (Deutschen Morgenländischen Gesellschaft), Helsinki'deki Fin-Ugor Birliğinin üyesi, Uluslararası Orta ve Doğu Asya Cemiyetinin (Nemzetközi Közép és Keletázsiai Társaság) başkanı olarak çalışmıştır.

Kúnos ömrünün son yıllarını yine de Türk folkloruna, Türk edebiyatına adanmıştır. O, derviş masalları ve hikayeleri ile ilgili "Derviş Efsaneleri" ("Dervis legendák") isimli makale dizisi yazmış ve yayınlamıştır. Almanların Yahudileri toplumsal katliamından Sovyet Ordusunun o topraklarda gerçekleştirdiği kanlı dövüslere kadar yaşanmış bütün olaylara rağmen Ignác Kúnos yine de yılmadan çalışmıştır. Sokaklarda yapılan ağır dövüş zamanlarında bile kağıdı duvara dayayıp yazmaya devam ediyordu. Ölümüne 3 gün kala kalemi elinde zor tutmasına rağmen makalesini sonlandırmaya çalışmıştı.

Ignác Kúnos 7 Ocak 1945'te Budapeşte'de vefat etmiştir.

EDEBİYAT

1. Kúnos İ. Türk Halk Edebiyatı Örnekleri (Oszmán-török népköltési gyűjtemény). Budapest, 1907
2. Popescu-Judetz E. Adakale (çev. Aksoy B.). İstanbul, 2006
3. Şehriyar G. Rumeli: izi itmiş tarih. "Dede Gorgud" elmi-edebi toplu, 2014 (1)
4. Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/259
5. Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/260
6. Szilágyi S. Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü. Doktora tezi. Ankara, 2007
7. Ignacz Kúnos. Türk Halk Türküleri. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1988
8. Cem Büyük Ansiklopedisi. C.15, İstanbul, 1986
9. Şehriyar G. Rumeli: izi itmiş tarih. "Dede Gorgud" elmi-edebi toplu, 2014 (3)
10. Şehriyar G. Rumeli: izi itmiş tarih. "Dede Gorgud" elmi-edebi toplu, 2014 (2)
11. Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/264
12. Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr., 5448/303
13. Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr., 5448/271
14. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Luğat (Haz: Devellioğlu F.). Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993
15. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Тексты и немецкий перевод; Санкт-Петербург, 1866-1896
16. По следам одной фотографии (Венгрия, 1917 г.). Кумыкской мир // Культура, история, современность. 25 января 2015 <http://kumukia.ru/article-4010.html>

Андатпа

Игнац Куностың ғылыми еңбектері Анадолының аймағының тіл және халық әдебиетін зерттеуде өте маңызды ресурс болып табылады. Игнац Кунос - бүкіл өмірін түркі халқының әдебиетін жинауға және диалектілерді оқытуға арнаған еврей текті мажар түркітанушысы. Оның зерттеулері арқылы Анадолы аймағының фольклоры, дәстүрлері мен тарихымен танысуға болады. Яғни соғыс пен табиғи апаттардың себебінен қирап, картада көрсетілмеген кейбір аймақтардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлері, фольклор мысалдары Игнац Куностың ерен еңбегінің нәтижесінде бүгінгі күнге дейін жеткен. Түркі мемлекеттерінде Игнац Кунос өмірі мен қызметі біршама зерттелмеген, Әзербайжанда оның өмірі мен ғылымға қосқан үлесі әлі толық зерттелмеген. Мақалада Игнац Куностың тұлғасы мен саяхатқа шыққан түрік жерлері, жинақтаған фольклор мысалдары, Анадолы түрік диалектілері туралы құнды ақпараттарға шолу жасалып, ғылыми тұрғыдан сараланады.

Кілт сөздер: Диалектология, диалект, компиляция, фольклорлық мәтіндер, түрік халық әдебиеті, Анадолы түркілері.

(Г.Шехрияр. Игнац Куностың Анадолы халық әдебиеті мен тіл біліміне қосқан үлесі)

Аннотация

Научные работы Игнаца Куноса являются очень важным ресурсом в изучении языка и народной литературы многих регионов Анатолии. Игнац Кунос - венгерский тюрколог, еврей по происхождению, посвятивший свою жизнь коллекционированию тюркской народной литературы и изучению забытых акцентов и диалектов тюркских народов. Благодаря его усилиям был сохранен фольклор и этногеография многих регионов Анатолии. Забытые историей в результате войн и стихийных бедствий обычаи и традиции, топонимические названия мест, фольклорные образцы некоторых регионов, исчезнувшие с карты, вновь обрели свое существование благодаря трудам Игнаца Куноса. Несмотря на то, что его деятельность была детально исследована в некоторых тюркских государствах, в частности в Азербайджане, научная деятельность Игнаца Куноса представляет большой научный интерес в настоящее время. В данной статье представлена информация о личности Игнаца Куноса, его путешествиях по тюркским государствам и собранных им фольклорных примерах, а также дается информация о его трудной судьбе и почетной жизни.

Ключевые слова: Диалектология, акцент, коллекционные материалы, фольклорные тексты, турецкая народная литература, анатолийские турки.

(Г.Шехрияр. Вклад Игнаца Куноса в анатолийский фольклор и лингвистику)

O. Baldane

Araştırma Görevlisi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye
(e-mail: obaldane@pau.edu.tr)

**Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı
Metinlerindeki Yansımaları**

Özet

İnsan hayatının vazgeçilmez unsurlarından olan Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüne ait terminolojiye türkü ve mahnı metinlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Bu çalışmada ilk olarak Giyim-Kuşam ve süslenme olgusundan ve bu olgunun Türk toplumundaki yerinden kısaca bahsedilmiştir. Ardından, Türkiye'den 1000 türkü ve Azerbaycan'dan 1000 mahnının taranması sonucunda Türk Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili elde edilen veriler karşılaştırılmıştır. Giyim-Kuşam ve süslenme kültürünün türkü ve mahnı metinlerinde oldukça canlı ve zengin bir şekilde temsil edildiği örnekler aracılığıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte bazı terim farklılıklarına rağmen türkü ve mahnılara yansıyan Giyim-Kuşam ve süslenme kültürünün genel olarak ortak özelliklere sahip olduğu da ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkü, mahnı, giyim kuşam, süslenme, Türkiye, Azerbaycan

O. Baldane

Research Assistant, Pamukkale University, Denizli, Turkey
(e-mail: obaldane@pau.edu.tr)

**Reflections of Turkish Clothing and Adornment Culture in Turku and
Mahni Texts**

Summary

It is possible to find the terminology of clothing and adornment culture which is one of the indispensable elements of human life in turku and mahni texts. In this study, at first, clothing and adornment and their role in Turkish society were mentioned briefly. Then, 1000 turkus from Turkey and 1000 mahnis from Azerbaijan were screened and the data obtained about the clothing culture and adornment culture of the Turks were compared. An attempt was made to show that the clothing and adornment culture was represented in a rich and lively manner in turku and mahni texts. In addition, despite some differences in terms, it is also determined that clothing and adornment culture seen in turkus and mahnis have common characteristics in general.

Keywords: Turku, mahni, clothing, adornment, Turkey, Azerbaijan

Giriş

Yeme, içme ve barınma olgularıyla birlikte insanoğlunun temel ihtiyaçlarından olan giyim kuşam, tarih boyunca birçok faktörden etkilenecek şekilde şekillenmiş ve bu süreçte toplumlara has özellikler de kazanmıştır. Giyim kuşamı tamamlayıcı unsur olan süs ve süslenme ise Giyim-Kuşam kadar eski bir tarihe sahip olmakla birlikte günümüz şartlarında kendi içinde birçok alt gruba ayırabilmeye imkân sağlayacak nitelikte teferruata sahiptir.

Giyim-Kuşam ve süslenme olgusu, genel olarak milletlerin kendilerine özgü unsurlardandır. Ancak, popüler kültürün ve iletişim araçlarının kuşatması altında olan günümüz dünya toplulukları için giyim kuşamın sınırları artık daha belirsizdir. Giyim kuşamı etkileyen faktörlerin başında gelen moda unsuru, dünyada birbirine benzer Giyim-Kuşam akımlarını da beraberinde getirmektedir.

Buna rağmen bazı toplumlar ya da bazı toplumların içinde birtakım küçük gruplar, kendi milletlerine has Giyim-Kuşam tarzını yaşatmaktadır. Örneğin, Türkiye sınırlarında yaşayan şehirli Türkler dünyada egemen olan Giyim-Kuşam modasını takip etmekte ve günlük hayatlarına da bunu yansıtılmaktadır. Ancak Türkiye içinde Muğla ilinin Milas ilçesine bağlı Çomakdağı Köyü'nde günümüzde bile devam eden, güncel moda akımlarından tamamen uzak kalmış ve her şeyiyle tarihî Türk Giyim-Kuşam kültürüne bağlı bir kültür devam etmektedir. Çomakdağı sınırları içindeki bu kültürü önemli kılan etken ise bahsi geçen Giyim-Kuşam tarzının tüm doğallığıyla yöre insanının günlük hayatlarında yaşıyor olmasıdır. Çomakdağı kadınları, hâlen günlük yaşamda ve törenlerde kullanılan, kökleri çok eskiye dayanan otantik giysileri ile dikkat çekmektedirler. Bunlar temelde *üçetek*, *göynek*, *uzun çatal don*, *öncek* ve *süslü başlardan* oluşmaktadır [1, s. 346].

1. Metot

Bu çalışmada ilk olarak Giyim-Kuşam ve süslenme olgusu ana hatlarıyla ele alındıktan sonra bu unsurların Türk kültüründeki yerine kısaca değinilecektir. Daha sonra türkü ve mahnı terimleriyle ilgili teknik bilgiler verilip Türkiye'deki türkülerde ve Azerbaycan mahnılarında yaşayan Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili tespit edilen söz varlığı karşılaştırmalı olarak yorumlanmaya çalışılacaktır. Tespitler, Rafik Babayev'in *Min Bir Mahnı* [2] adlı eserinden taranan 1000 mahnı ve TRT arşivinden taranan 1000 türkü metni üzerinden yapılacaktır (<http://www.notaarsivleri.com/turk-halk-muzigi.html>). Türkü örneklerinin tarandığı kaynaktan türkülerin hangi yöreye ait olduğu bilgisi yer aldığı için her örneğin yanında ait olduğu

bölgenin bilgisi de verilecektir. Mahnıların tarandığı kaynakta böyle bir bilgi olmadığı için türkülerden ayırt edebilmek için Azerbaycan kelimesinin kısaltması olarak "Az." kısaltması verilecektir.

2. Giyim-Kuşam ve Süslenme Olgusuna Genel Bir Bakış

Giyim-Kuşam ve süslenmenin tarihi ve kökeni hakkında somut bilgileri arkeolojik verilerden öğrenmekteyiz. Kutlu ve Özmen'in belirttiği üzere giysinin kökeni ve insanın ne zaman giyinmeye başladığı konusu karanlık olsa da prehistorik ve arkeolojik çalışmaların neandertal ölü gömme merkezlerinden sağladığı verilere göre, ilk süslenmenin orta Paleolitik döneme (yani yaklaşık 400.000 yıl önce) kadar gittiği tahmin edilmektedir. İlk giyimin de yaklaşık 50.000 yıl önce Eski Taş Çağı'nda kuzey Rusya'da görüldüğü kaydedilmektedir [3, s. 306].

Kültürü bir soğanın katmanlarına benzeten Trompenaars, dıştaki katmanın yani gözlenebilir katmanın, insanların hangi kültürel öğelerle öncelikli olarak etkileşim içerisinde bulunduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Gözlenebilir öğeler olarak ise; giyim, yemek, dil ve yerleşim biçimleri örnek olarak gösterilmektedir [4, s. 796].

Giyim kuşamın belli başlı işlevleri vardır. Her türlü dış tehlikeden koruyuculuk, süs işlevi, ayıp sayılan yerleri örtme, statü göstergesi olma, hoşla gitmeyi sağlayan araç olma, özürle yerleri kapatma, güven sağlama, canlandırılmak istenen tipi yaratmak için araç görevi ve meslek göstergesi olma gibi işlevler bunlardan sadece bazılarıdır [5, s. 255- 257].

Giyimin hem bir kimlik oluşturmanın ve bu kimliği pekiştirmenin, hem de bir kimlikten kaçınmanın aracı olduğunu belirten Kutlu ve Özmen, giyim olgusunun sahip olduğu bu özellik vasıtasıyla insanların sosyal yaşamında önemli bir işleve sahip olduğunu ifade etmektedirler. Bu nedenle, kimlikler sembolü olarak Giyim-Kuşam ve süslenme bir anlamlar yığıdır ve bu anlamlar folklor çalışmaları için giysinin maddi yanından çok daha fazla bilgi sağlar [3, s. 309].

İnsan, kendi eksikliğini giderebilmek için akıl ve düşüncesinin keşfi ile birlikte bedenini ve çevresini güzelleştirmek, onu daha iyi ve mükemmel olana doğru götürmek isteğinde olmuştur. Bu düşünceyle insan sanat denilen güzellik olgusunun peşinde koşarken kendi bedenini de süsleyerek güzelleştirmeye gayret etmiştir. Böylece insan düşüncesi, bilgi ve teknolojinin gelişimini sağladığı gibi, güzel ve güzellik malzemelerinin gelişimini de sağlamış, süs ve süsleme alanlarını, şekillerini genişletmiştir [6, s. 269].

Kıyafetler aynı zamanda çeşitli anlamlarla yüklüdür. Fakat kıyafetlere kesin anlamlar yüklemek yanlıştır. Kutlu ve Özmen'in konuyla

ilgili çalışmalarında anlamların kültürle yakından ilişkileri olsa da bağlama göre anlam değişmesinin de mümkün olduğunun altı çizilmektedir. Siyahın birçok kültürde yas anlamını taşımasına rağmen gece kıyafetlerinin de vazgeçilmez rengi olması bu durumun bir örneğidir [3, s. 305].

Süslenmenin felsefi sebepleri üzerinde durulan bir çalışmada insanların doğal hâlini koruyan bir varlık yapısına sahip oldukları takdirde, güzellik adına ortaya çıkan hiçbir sanat ve sanat eserinin de gelişmesinin mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. İnsan, doğal olarak çevresini güzelleştirmek ister ve bunu gerçekleştirirken kendini de süsleyerek güzelleştirmeye çabalar. Bu isteğini hem fert hem de toplum olarak yapmayı düşünür [6, s. 270].

Süslenme, giysilerin tamamlayıcı unsuru olan aksesuarlar aracılığıyla sağlanır. Süslenmenin belli başlı sebepleri ise üstünlük sağlamak, fark edilmek isteği, olumlu algı bırakma çabası, moral kazanma isteği, sahip olunan statüyü koruma düşüncesi, özentî, düğün vb. törenlerin kendi havasına uyum sağlama, dinî ve millî yaklaşımları belli etme gibi sebeplerdir [6, s. 269-270].

3. Türklerde Giyim-Kuşam ve Süslenme

Türk Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüne dair en geniş malzemeyi veren ilk eser şüphesiz *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür. Kâşgarlı Mahmut'un bu eseri, Türk lehçelerinin karşılaştırmalı bir sözlüğü olmasının yanında sahip olduğu kelime hazinesinin çeşitliliği ve kelimelerin tanımlarıyla ilgili kısımlarda yer verilen edebî türden örneklerin sağladığı bilgilerle Türk edebiyatı ve Türk kültürüyle ilişkili birçok noktayı da aydınlatmaktadır. Eserde Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili söz varlığının genişliği, bu konuda da yorum yapabilmeye imkân sağlamaktadır.

Türklerde Giyim-Kuşam eşyalarının ana malzemesini deve, koyun, kuzu, sığır, tilki, samur ve ayı gibi hayvanların derisi ve kürkü ile koyun, keçi ve deve yünü oluşturmaktaydı. Tarihin eski dönemlerinde atlı-göçebe yaşayan Türklerde erkekler, deri pantolon, belden süslü kemerlerle sıkılan uzun etekli ceketler, uzun kaftan, kürk, soğuk ve sıcak havalar için ayrı ayrı pelerinler, hırka, gömlek ve börk kullanmışlardır. Kadınlar ise şalvar, gömlek, cepken, dolama ya da kaftan ve ayakkabı; başlarına ise çok çeşitli başlıklar giymişlerdir [7, s. 264].

Giyim kuşamı tamamlayıcı unsurlardan birisi de şüphesiz ki süslenme ve süs eşyalarıdır. Eski Türk toplum yaşamında sadece kadınların değil erkeklerin de süslenmeye önem verdikleri bilinmektedir. Erkeklerin saçlarını uzatıp tokalar taktıkları, ördükleri ya da topuz yaptıkları, kulaklarına küpeler taktıkları, kolçak kullandıkları ve parmaklarına yüzük

taktıkları tespit edilmiştir [7, s. 266]. Bıyık ise süslenme aracı olarak Türk toplumunda erkekliğin simgesi olarak algılanmış ve yüzyıllardır çeşitli bıyık tipleri yaygınlık göstermiştir [5, s. 261-262].

Dîvânu Lugâti't Türk'te geçen Giyim-Kuşam ile ilgili kelimelerin bazıları beyit ve dörtlüklerin içinde ya da atasözlerinde yer almaktadır. Bu durum, giyim kuşamla ilgili bazı kelimelerin yaygınlığını ve Türklerin yaşamındaki önemini göstermesi açısından da önemlidir [7, s. 270]. Reşat Ekrem Koçu [8] tarafından hazırlanan *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* adlı eser ise konuyla ilgili bilgi veren monografik çalışmaların başında gelmektedir. Bu eserde bazı madde başlarında, ilgili terimin Divan Edebiyatı ürünlerinde kullanımları da örnek olarak verilmiştir.

4. Türkü ve Mahnı

Türk halk şiirinin en yaygın türlerinden olan *türkü*, çeşitli sayılarda hece ölçüsüyle söylenmiş mısralardan oluşup sevgi, özlem, hasret, gurbet, nefret, iyilik, şefkat, mutluluk vb. duygu ve düşüncelerin dile getirildiği, ait olduğu toplumun hayatıyla ilgili inanç, adet, gelenek, görenek ve töreleri içeren, doğumdan ölüme kadar her türlü toplumsal faaliyette kendisine has bir ezgiyle söylenen ve ezgileriyle birbirlerinden ayrılan ürünlerdir [9, s. 1601]. Bununla birlikte anonim dünyanın büyüğü ve güzel ürünleri olan türküler, fenomenolojik açıdan insanın dünya üzerinde kurduğu, oluşturduğu ilişkiler ağını ele alır [10, s. 109].

Bu yönleriyle türküler, toplumların karakterlerini yansıtan bir ayna gibidir ve türkülerin bu özelliğine birçok araştırmacı vurgu yapmaktadır. Örneğin Veysel Şahin, bir çalışmasında şöyle demektedir [10, s. 111]:

“Türküler, atalar kültü ve dili olarak milli bilincin uyanık kalmasını sağladığı gibi ait olduğu topluluğun zaman ve mekân içindeki yaratıcı dönüşümlerini bir ayna gibi yansıtır.”

Gülay Mirzaoğlu Sıvacı'nın Merriam'dan naklettiği bilgiye göre genel olarak müziğin, özellikle de türkülerin, bize, kültür tarihi bakımından önemli veriler sunduğu bilinmektedir [11, s. 35].

Türkiye'de türkü olarak adlandırılan türün Azerbaycan Türkleri arasındaki yaygın adı *mahnı*dır. Bu tür için bazı çalışmalarda *neğme* ya da *koşuk* terimleri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada *mahnı* teriminden istifade edilecektir.

Türküler ve mahnılarla ilgili olarak şimdiye kadar onlarca tasnif önerisi sunulmuştur. Pertev Naili Boratav türkülerini konularına göre, *lirik türküler, komik-mizahi-hicvi türküler, iş ve meslek türküler, merasim türküler, bir vaka anlatan türküler, maniler, oyun türküler* şeklinde tasnif etmiştir [12, s. 163-164]. Cahit Öztelli türkülerini, *olay türkülerini ve duygusal*

türküler olmak üzere iki büyük gruba ayırmaktadır [13, s. 15-16]. Mehmet Özbek ise türküleri konularına göre daha ayrıntılı olarak *lirik türküler*, *satirik türküler*, *olay türküleri*, *tören ve merasim türküleri*, *iş ve meslek türküleri*, *pastoral türküler*, *didaktik türküler*, *oyun türküleri*, *ritmik dans türküleri*, *temsili oyun türküleri* şeklinde tasnif etmiştir [14, s. 85].

Mahmudova, Azerbaycan mahnılarını *emek mahnıları*, *merasim mahnıları*, *meişet mahnıları* ve *tarihi mahnılar* olarak dört gruba ayırmaktadır [15, s. 6]. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* adlı eserde ise Azerbaycan mahnıları *emek neğmeleri*, *mövsüm neğmeleri*, *meişet merasim neğmeleri*, *kahramanlık neğmeleri* ve *uşak neğmeleri* başlıkları altında ele alınmıştır (ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78487/azerbaycan-turklerinin-halk-yaraticiligi.html, Son Erişim Tarihi: 15.12.2017).

5. Türkü ve Mahnılarda Yaşayan Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürü

Bu bölümde TRT arşivinde yer alan eserlerin notasıyla birlikte verildiği <http://www.notaarsivleri.com/turk-halk-muzigi.html> adresinden bölge, şehir ya da alfabetik sıra gibi herhangi bir ölçüte bağlı kalınmaksızın seçilen 1000 türkünün ve Rafiq Babayev'in *Min Bir Mahnı* adlı eserinden 1000 mahnının taranması sonucunda tespit edilen Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili söz varlığı karşılaştırılacaktır. Giyim kuşamla ilgili kelimeler *baş giyimi*, *üst giyimi*, *ayak giyimi* olarak kendi içinde üç gruba ayrılacaktır. Süslenme kültürüyle ilgili kelimeler de *ziynet*, *makyaj* ve *kumaş aksesuar* şeklinde üç ayrı başlık altında ele alınacaktır.

5.1. Giyim-Kuşam Kültürü

Giyim kuşam, kendi içinde farklı tasniflerle ele alınabilecek bir çeşitliliğe sahiptir. Bu çalışmada genel hatlarıyla *baş*, *üst* ve *ayak giyimi* olarak üç ana grup şeklinde değerlendirilecektir.

5.1.1. Baş Giyimi

Türkiye sahasındaki türkülerde birçok başörtüsü çeşidine yer verilmektedir. *Yazma*, kullanım sıklığı yönünden diğer başörtüsü türleri içinde öne çıkmaktadır. Al yazma, karalı yazma, oyalı yazma, oyalı ipek yazma ve mavi yazma gibi birçok yazma çeşidi türkülerde yer alır. Örneğin:

"*Al yazmam* dalda kaldı / Aman gözlerim yolda kaldı"
(Muğla/Fethiye)

"Vur çapayı çapayı / Vur kazmayı kazmayı / Yar başına bağlamış /
Oyalı da ipek yazmayı" (Adana)

"Ağlama yar ağlama / *Mavi yazma* bağlama" (Diyarbakır)

O. Baldane. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı

Azerbaycan mahnılarında ise bu yönden öne çıkan başörtüsü *örpek* olarak adlandırılmaktadır. Ağ örpek, yeşil örpek, sarı örpek ve göy örpek gibi birçok örpek çeşidine mahnılarda yer verilmektedir. Örneğin:

"**Örpeyi sarı**, gel mene sarı" (Az.)

"Başında bir **mavi örpek** / Sinende bir duyan ürek" (Az.)

"Onda **örpeyimi** birden yel atdı / Şirin mahnıların qelbime yatdı"
(Az.)"

Görüldüğü üzere hem türkülerde, hem de mahnılarda *yazma* ve *örpek* daha ziyade renkleriyle ön plandadır.

Türkülerde *yağlık* olarak yer alan baş giyimi, mahnılarda ise *yaylık* olarak geçmektedir. Türkü ve mahnılarda ortak olan bir diğer baş giyimi ise iki lehçede de *şal* olarak adlandırılan giysidir. Yine *duvak* da hem türkülerde, hem de mahnılarda kullanımı olan bir baş giyimidir. Yağlık / yaylık baş giyiminin türkü ve mahnılardaki kullanımlarına şu mısralar örnektir:

"Evlerinin önü bahçalık bağlık / Ne güzel işlemiş eline sağlık / Yar bana yollamış bir **beyaz yağlık** / Boynuna dolasın eylesin diye" (Afyon-Dinar)

"Qoy yarım gelsin, gelsin / Almanı dersin, dersin / **İpekli yaylıklarda** yara / Sovqat göndersin" (Az.)

Yağlık/yaylık, bu örneklerde rengi ve kumaşının yapısıyla kullanılmıştır.

Yine türkü ve mahnılarda kullanılan şal kelimesinin bazı örnekleri şöyledir:

"Abdal olsam **şallar** giysem ağnime / Gezen abdallara da eş deli gönül" (Tokat-Zile)

"Yel dağıtmış saçını / Çiynine düşmüş **şalın**" (Az.)

Bu örneklerde geçen eğin ve çiğın kelimelerinden şalın baştan boyuna doğru dökülen bir yapıda olduğunu görüyoruz.

Duvak kelimesinin türkü ve mahnılardaki kullanımı da şöyledir:

"Eli kınalı yarım / Yüzü **duvaklı** yarım / Allı da yazmalı yarım / Burnu da hızmalı yarım" (Şanlıurfa)

"**Duvağa** bürünüb yola düşürsen / Qonşular teline çiçek bağlayır"
(Az.)

Duvak, evlenme olgusuyla ilgili bir baş giyimidir. Gelinlerin başına takılan duvak, baba evinden ayrılmanın simgesi olduğu için daha ziyade atmosferi hüzünlü olan türkü ve mahnılarda kullanılmaktadır.

Coğrafyaya bağlı olarak başa takılan *şapka* vb. baş giyim ürünleri değişiklik gösterebilir. Bu değişikliği türkü ve mahnılarda takip etmek de

mümkündür. Anadolu türkülerinde *fes*, *poşu* ve *sarık* bulunurken, Azerbaycan mahnılarında *araxçın* ve *papaq* olarak adlandırılan baş giyim ürünleri dikkat çekmektedir. *Taç* ise, iki bölgede de ortak olarak kullanılan ve sıkça yer verilen bir baş giyimidir. Fes, poşu ve sarık kelimelerinin türkülerde kullanımlarına örnek olarak şunlar verilebilir:

"Yere düştü alamadım *fesimi* / Çok ünledim yar duymadı sesimi" (Eskişehir)

"Başındaki *puşu* mudur / Diyarbakır işi midir" (Diyarbakır)

"*Hacı sarıklı* molla / Babama dünür yolla" (Kırklareli)

Araxçın ve papağın mahnılarda kullanımlarının örnekleri de şöyledir:

"*Araxçının* mendedir / Sermişem çemendedir" (Az.)

"Agaclar başına koydu *qar papaq* / Ağ libas geyinde bu yer, bu topraq" (Az.)

Hem türkülerde, hem de mahnılarda kullanımı olan taç ile ilgili kullanımlara da şunlar örnektir:

"Başımda *altın tacım* / Hem susuzum, hem acım" (Kırşehir)

"Gözel kızların *tacıyam* / Beş qardaşa bir bacıyam" (Az.)

Bunların yanı sıra Anadolu türkülerinde *yemeni*, *tülbent*, *çember* ve *krep* gibi bölgeden bölgeye farklı adlandırmaları tespit edilen başörtüsü çeşitlerine de rastlanılmaktadır. *Yaşmak*, *örtük* ve *kelağay* gibi farklı başörtüsü çeşitleri de mahnılarda yer yer kullanılmaktadır. Anadolu'daki farklı başörtüsü çeşitlerinin geçtiği türkülere şu örnekler verilebilir:

"Başımda *tülbendim* yar / Ağladım gülmedim yar" (Yozgat-Boğazlıyan)

"*Çemberimde* gül oya / Gülmedim doya doya" (Çanakkale-Biga)

"*Girebi* alayım mı / Ormana dalayım mı" (Ordu-Perşembe)

Mahnılardaki farklı başörtüsü çeşitlerine ise şu örnekler verilebilir:

"Buxağında gelinlerin *yaşmağı* / Gözlerinde gözellerin gözü var" (Az.)

"Deniz almas tüllerden *örtük* çekib gözüne" (Az.)

"*Kelağayı* elvan, qıyğacı / Üstünden basa tellerin" (Az.)

5.1.2. Üst Giyimi

Üst giyimi, giyim kuşamın en detaylı kısmı olarak değerlendirilebilir. Etek, gömlek, pantolon, elbise vb. ana kıyafet unsurları bu kısımda değerlendirilmektedir. Genel elbise kavramının karşılığı olarak türkülerde *fistan* (kırmalı, basma), *entari* (yeşil, kırmızı mavi), *libas* (eski) ve *elbise* kelimeleri kullanılmaktadır. Mahnılarda ise çoğunlukla *paltar*

O. Baldane. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı

(dağ, ağ, toy) ve *libas* kelimeleri kullanılmaktadır. Türkülerdeki elbise kavramını karşılayan kelimelerin kullanımlara şu örnekler verilebilir:

"Zeytinyağlı yiyemem aman / **Basma da fistan** giyemem aman"
(Bursa)

"**Entarisin** ben biçtim / Ateşine ben düştüm" (Sivas)

"Sevdiğim üstüne dört **libas** giymiş / Bir kara, bir yeşil, bir al, bir beyaz" (Kayseri)

Elbise kavramını karşılayan kelimelerin mahnılardaki kullanım örnekleri işe şu şekildedir:

"Dağlar geyinibdir **dağ paltarını** / deyişibdir çemen **bağ paltarını**"
(Az.)

"Bu kız sığmayır öz edasına / Bürünübdü o **toy libasına**" (Az.)

Elbise kavramı çok genel olduğu için bazen türkülerde doğa şekillerinin mevsim geçişlerinde aldığı renk de elbise sembolüyle dile getirilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken hususlardan biri de *biç*-fiilidir. Burada *entari biç*- fiiliyle örneği gösterilen yapının benzeri olarak *fistan biç*-, *don biç*- gibi ifadeler de türkülerde yer alır. Elbiselerle ilgili çoğunlukla kullanılan *dik*- fiilin yanında *biç*- fiilinin de yaygın olarak kullanımını türkülerde görülmektedir.

Türkü ve mahnılarda en sık kullanılan üst giyim ürünü *gömlek* ve çeşitleridir. Türkülerde *gömlek*, mahnılarda *köynek* olarak kullanılan bu giysi sıklıkla *keten gömlek* / *keten köynek* şeklinde geçmektedir. Azerbaycan mahnılarında *tirme köynek* kullanımına da sıklıkla rast gelmek mümkündür. Bu kullanımlardaki *keten* ve *tirme* kelimeleri gömleğin kumaşının türünü ifade etmektedir. Böylece anlatıma ince bir detay eklenmektedir. Türkü ve mahnılardaki *gömlek* / *köynek* kullanımlarına şu mısralar örnek olarak verilebilir:

"**Keten gömlek** en olur / Uzun uzun boya yen olur" (Bilecik-Bozüyük)

"Bir **gömlek** giyer kısarık / Babucun burnun basarak" (Karabük-Safranbolu)

"**Keten köynek**, nezik beden / Gördüm, bihal oldum" (Az.)

"Dağlarda döndüm marala / A **tirme köynek**" (Az.)

Türkülerde rastlanılan üst giyim çeşitlerinden biri de *yelek*dir. Yelek, türkülerde rengi ya da kumaşının türüyle birlikte anılmaktadır:

"**Mavi yelek** mor düğme / Gine düştün gönlüme" (Erzurum)

"**Kutnu yelek** aşlanmış / Tezeden aşlanacak" (Erzincan-Tercan)

Bu örneklerin birincisinde yeleğin rengi mavi olarak belirtilmiştir. İkinci örnekte yer alan *kutnu yelek* kullanımındaki *kutnu*, pamuklu bir

kumaş çeşididir. Yani bu örnekte yelek, yapıldığı kumaşın türüyle birlikte anılmıştır.

Cepken, *kürk* ve *etek* hem türkülerde, hem de mahnılarda kullanımı ortak olan üst giyim ürünleridir. Örnekleri ise şöyledir:

"**Cepkenimi** al isterim / Yenlerini dar isterim" (Antalya-Korkuteli)

"Müdür beyin **yeşil kürkü** / Yeni de çıktı bu türkü" (Tokat-Reşadiye)

"**Eték sarı**, sen **etekten** sarısın / Kurban olam Beydağ'ının karısın"
(Malatya-Arguvan)

"Ay **sarı çepken** / Gelin, haralısan" (Az.)

"Soyunub **kürkünü** o dağlar yene / Yaşıl köyneyini geysin eynine"
(Az.)

"**Eteyinden** dök taşı / Küsme her addımbaş" (Az.)

Bunların haricinde türkülerde *ferace*, *bindallı* ve *şalvar* gibi bölgesel kullanımları olan üst giyim ürünleri de vardır. Azerbaycan mahnılarında da *xalat* ve *zerxara* gibi bölgesel üst giyim ürünleri mevcuttur. Bunların örnekleri ise şöyledir:

"**Feracemin** ucu sırma / Bıyıkları burma burma" (Kütahya)

"Hadi gine, hadi gine **bindallı** / O da senin şansına delikanlı"
(Çanakkale-Bayramiç)

"Şal gara, **şalvar** gara, bel bağlama" (Erzurum)

"Ey nebatlı hekimler / **Ağ xalatl**ı hekimler" (Az.)

"Ay qız adın Gülxara / Geyinmisen **zerxara**" (Az.)

5.1.3. Ayak Giyimi

Ayak giyimi, türkü ve mahnılarda en az yer bulan gruptur. Anadolu türkülerinde *potin*, *nalın*, *yemeni*, *kundura*, *mes*, *çarık* ve *pabuç* gibi ayak giyim ürünleri tespit edilmiştir. Azerbaycan mahnılarında ise *güllü başmak*, *pullu başmak* ve *çekme* olarak adlandırılan ayak giyimleri tespit edilmiştir. Ayak giyim ürünleri genellikle "ayağında...", "ayağına giymiş...", "giymiş..." vb. kalıplarla kullanıma girmiştir. Ayak giyimiyle ilgili kelimelerin geçtiği türkü ve mahnılara şu örnekler verilebilir:

"Ayağına giymiş **sedef nalini** / Aşka düştüm kimse bilmez derdimi"
(Konya)

"Sarı kızın ayağında **yemeni** / Yaz geldikçe çiyner çayır çimeni"
(Giresun-Görece)

"Ayağında **kundura** / Yar gelir dura dura" (Şanlıurfa)

"Ayağında **mesi** var / Başında mor fesi var" (Uşak)

"Geydim **çarıklarımı** / Gel bağla bağlarımı" (Bayburt)

"**Pabucumun** belleri değil de kenarı / Kaç gün oldu görmemişim ben yarı" (Manisa)

"Ver benim **güllü başmağım**" (Az.)

"Dabanı **pullu başmağım**" (Az.)

"Ayağında **çekmesi** balam / Ay kıızıldandır düymesi" (Az.)

5.2. Süslenme Kültürü

Süslenme kültürüyle ilgili kelimelerin kullanım sıklığı da Giyim-Kuşam kültürüyle ilgili kelimeler gibi oldukça yüksektir. Süslenmenin de Giyim-Kuşam gibi bazı alt grupları vardır. Bu çalışmada süslenme kültürüne ait terminoloji *ziynet*, *makyaj* ve *kumaş aksesuar* olarak değerlendirilecektir.

5.2.1. Zinet

Özellikle kadınlara yönelik türkülerde karşılaşılan ziynet ürünleri kadının alıcılığının ve güzelliğinin de bir sembolü gibidir. Anadolu türkülerinde *yüzük*, *küpe*, *bilezik*, *altın*, *gümüş*, *saat*, *inci*, *boncuk*, *boyun bağı*, *mercan*, *elmas*, *yakut*, *hakik*, *hızma* ve *tespih* gibi ziynet ürünleri sıkça kullanılmaktadır. Azerbaycan mahnılarında ise *qızıl*, *üzük*, *sırğa*, *bilerzik*, *inci*, *mercan*, *almaz*, *yakut*, *mirvari*, *moncuk*, *zümürd*, *kolbağ* ve *sırma* gibi ziynet ürünlerine sıklıkla rastlamak mümkündür. Türkü ve mahnılarda kullanılan ziynet ürünleriyle ilgili şu örnekler verilebilir:

"**Altın yüzük** yaptırdım / Kaşı sensin güzelim" (Ankara-Çubuk)

"Kemerim yar, **küpem** yar / Eğil eğil öpem yar" (Erzincan)

"Bizim bağı yolunda / **Şık şık bilezik** kolunda" (Van-Erciş)

"**Altını** bozdurayım / Gerdanına dizdireyim" (Bursa-Orhaneli)

"Abacılar inişi / **Saatimin gümüşü**" (İzmir-Bergama)

"Osman'ımın **tesbihi** var da **mercandan**" (Antalya-Bademağacı)

"**Boyun bağı** ipekten / Bir yar sevdim yürekten" (Antalya-Bademağacı)

"**Elmas** dolu çekmecesini / Beş liraya bir gecesi" (Hatay-Antakya)

"Boğazında **hakik** var / Ne çok kalbi yıkık var" (Yozgat-Akdağmadeni)

"**Qızıl üzük** barmakdadır / Gel, yarım, gel gel" (Az.)

"**Bilerziyi ağ altundan** / Yere düşdü göy atından" (Az.)

"Ay **qızıldandır** düymesi" (Az.)

"**Sırğa** taxır sevgilim / Var mı de xeberin" (Az.)

"**Almazlar, inciler** qarşımda açıldı" (Az.)

"Qoynuna **mirvari** düz / Vetən ulduzlarından" (Az.)

"**Qolbağın** qolundadır / Gözüm yar yolundadır" (Az.)

5.2.2. Makyaj

Anadolu türkülerinde en sık rastlanılan makyaj olguları *sürme* ve *rastık* olarak dikkati çekmektedir. Bununla birlikte *kına* da bu sınıfta değerlendirilebilir. Türkülerde, güzellerin yüzündeki bölgeler genellikle meyve benzetmesiyle yer almaktadır. Elma yanak, bal dudak, zeytin göz vb. kullanımlar oldukça yaygındır. Azerbaycan mahnılarında da bu benzetmelere rastlamakla birlikte göze çekilen *sürme*, kaşa yakılan *vesme* bolca kullanılmaktadır. Ayrıca *xına* kullanımı da oldukça yaygındır. *Enlik* ve *kirşan* kelimeleri ise allık karşılığında mahnılarda yer almaktadır. Türkü ve mahnılardaki makyaj unsurlarına şunlar örnek olarak verilebilir:

"Suya giden *sürmeli kız* kimindir / Göğsü beyaz düğmeli kız kimindir" (Artvin-Çoruh)

"*Rastık* kaşında / On dört yaşında / Akli başında" (Manisa)

"Ağ elime *mor gınalar* yaktılar /Gaderim yok gurbet ele sattılar" (Denizli)

"Tezece dolub on beş yaşına / *Sürme* çekibdir qelem qaşına" (Az.)

"*Vesme* qaşda, *sürmesi* var gözünde" (Az.)

"Yaşıl çemene döşenib halı / Qızlar oynayır eli *xınalı*" (Az.)

"*Enliyi kirşanı* neyler camalın /Sen ele gözelsen binadan, peri" (Az.)

5.2.3. Kumaş-Aksesuar

Anadolu türkülerinde en çok kullanılan kumaş aksesuarlar *oya*, *kemer*, *peçe*, *kurdele*, *kuşak* ve *mendildir*. Azerbaycan mahnılarında da *kemer* oldukça sık kullanılmaktadır. Ayrıca mendil karşılığında da mahnılarda *desmal* geçmektedir. Türkü ve mahnılardaki kumaş aksesuarlara şu örnekler verilebilir:

"Al yazmanın *oyası* / Alnıma vurdu boyası" (Muğla)

"*Kemerini* takmış beline / Gülüne de gülüne" (Bitlis)

"Tek kapıdan çıktım yüzüm *peçeli* / Ahbaplar oturmuş iki geçeli" (Amasya)

"*Kırmızı kurdele* / Kör olasın Emine" (Şanlıurfa)

"Beş yüz de dirhem *Tarabuluş kuşağı* / Al kan olmuş ince Arabın bıçağı" (Kütahya)

"*Mendilim* işle yolla / İşle gümüşle yolla" (Elazığ)

"Seher seher durar gezer / *Gümüş kemer* belin üzer" (Az.)

"Elinde *ipek desmal* / Yar geldi qurbanın olum" (Az.)

5.3. Türkü ve Mahnılardaki Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürü Söz Varlığıyla İlgili Tablolar

Türkiye sahasından 1000 türkü ve Azerbaycan sahasından 1000 mahnının taranması sonucunda tespit edilen Giyim-Kuşam ve süslenme

O. Baldane. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı

kültürüyle ilgili söz varlığı, eserlerden örneklerle yukarıda incelenmiştir. Bu bölümde de ilgili söz varlığı tablo şeklinde gösterilecektir.

Anadolu türkülerindeki Giyim-Kuşam ve süslenme kültürü söz varlığı:

Giyim-Kuşam Kültürüyle İlgili Söz Varlığı			Süslenme Kültürüyle İlgili Söz Varlığı		
<i>Baş Giyimi</i>	<i>Üst Giyimi</i>	<i>Ayak Giyimi</i>	<i>Ziynet</i>	<i>Makyaj</i>	<i>Kumaş Aks.</i>
1. yazma	1. fistan	1. potin	1. yüzük	1. sürme	1. oya
2. yağlık	2. entari	2. nahın	2. küpe	2. rastık	2. kemer
3. şal	3. libas	3. yemeni	3. bilezik	3. kına	3. peçe
4. duvak	4. elbise	4. kundura	4. altın		4. kurdele
5. fes	5. gömlek	5. mes	5. gümüş		5. kuşak
6. poşu	6. cepken	6. çarık	6. saat		6. mendil
7. sarık	7. kürk	7. pabuç	7. inci		
8. taç	8. etek		8. boncuk		
9. yemeni	9. ferace		9. boyun bağı		
10. tülbent	10. bindallı		10. mercan		
11. çember	11. şalvar		11. elmas		
12. krep	12. yelek		12. yakut		
			13. hakik		
			14. hızma		
			15. tespih		

Azerbaycan mahnılarındaki Giyim-Kuşam ve süslenme kültürü söz varlığı:

Giyim-Kuşam Kültürüyle İlgili Söz Varlığı			Süslenme Kültürüyle İlgili Söz Varlığı		
<i>Baş Giyimi</i>	<i>Üst Giyimi</i>	<i>Ayak Giyimi</i>	<i>Ziynet</i>	<i>Makyaj</i>	<i>Kumaş Aks.</i>
1. örpek	1. paltar	1. başmaq	1. qızıl	1. sürme	1. kemer
2. yaylıq	2. libas	2. çekme	2. üzük	2. vesme	2. desmal
3. şal	3. köynek		3. sırğa	3. xına	
4. duvaq	4. cepken		4. bilerzik	4. enlik	
5. araxçın	5. kürk		5. inci	5. kirşan	
6. papaq	6. etek		6. mercan		
7. tac	7. xalat		7. almaz		
8. örtük	8. zerxara		8. yakut		
9. kelağay			9. mirvari		
			10. moncuq		
			11. zümrüd		
			12. qolbağ		
			13. sırma		

Sonuç

Toplulukları birbirlerinden ayıran önemli hususlardan biri, Giyim-Kuşam yönünden göstermiş oldukları farklılıklardır. Bazı milletlerin Giyim-Kuşam ve süslenme ürünleri dünya çapında da yaygınlık göstermektedir. Örneğin *İtalyan kesim ceket*, *İspanyol paça pantolon*, *Hint kınası* ve *Türk kalpağı* gibi ifadeler, bu ürünlerin bahsi geçen milletler tarafından diğer benzeri ürünlerden farklı olarak üretilip kullanılması ve dünya çapında

yaygınlık kazanmasıyla ortaya çıkmıştır.

Türk dünyasının iki büyük ve önemli sahası olan Türkiye ve Azerbaycan'daki Giyim-Kuşam ve süslenme kültürünün türkü ve mahnılara yansıyan özelliklerinin incelendiği bu çalışmada bahsi geçen coğrafyalarda oldukça çeşitli ve renkli bir Giyim-Kuşam kültürünün olduğu görülmüştür. Giyim-Kuşam ve süslenme kültürü doğal olarak insanla ilişkili olduğu için bu kültüre ait kelimelerin kullanıldığı türkü ve mahnılar da insan merkezlidir. Ortak bir özellik olarak ise türkü ve mahnılarda Giyim-Kuşam ve süsleriyle kendilerine yer bulan insanlar genellikle kadınlardır. Her ne kadar erkekler de türkü ve mahnılarda giyim kuşamlarıyla zaman zaman boy gösterebilirler de erkeklerin kıyafetleriyle ya da süsleriyle tasvir edildiği metinler kadınların tasvir edildikleri metinlere oranla oldukça azdır. Yani bu tür metinlerin merkezinde çoğunlukla kadın yer almaktadır. Türkü ve mahnılarda kadınların giyim kuşamıyla ilgili bazen sadece renk ya da kumaş türü ile ilgili bilgi aktarılırken bazen de kadının başındaki yazmaya işlenmiş oyanın deseni dahi dile getirilmektedir.

Süslenme kültürü de insanlığın her döneminde canlılığını koruyabilmiştir. Hem arkeolojik buluntular, hem günümüze ulaşmış resim, minyatür vb. çizim örnekleri, süslenme kültürü bakımından önemli veriler sunmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan sahasından verilen türkü ve mahnı örnekleriyle bu kültürün Türk insanının yaşantısında da oldukça teferruatlı bir biçimde yer aldığı tespit edilmiştir. Özellikle kadınların alıcılığı ve güzelliği söz konusuysa, bunu destekleyen en önemli unsurlar daima süslenme kültürünün ürünleri olmuştur.

Türkiye'den taranan türkülerde Giyim-Kuşam kültürüyle ilgili 31, süslenme kültürüyle ilgili 24 olmak üzere konu bağlamında toplam 55 kelime tespit edilmiştir. Azerbaycan mahnılarında ise Giyim-Kuşam kültürüyle ilgili 19, süslenme kültürüyle ilgili 20 olmak üzere toplam 39 kelime tespit edilmiştir. Anadolu türkülerindeki 55 kelimedenden 20'si, mahnılarda da ya tamamen aynı şekilde, ya da ses değişikliğine uğramış şekliyle yaşamaktadır. Bir başka deyişle, incelenen türkülerde, mahnılarda olmayan 35, mahnılarda ise türkülerde olmayan 19 kelime tespit edilmiştir. Böylece bu çalışmada 20 ortak kelime, 35 türkülere has kelime, 19 da mahnılara has kelime olmak üzere Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili toplam 74 farklı kelime tespit edilmiştir.

Bu kelimelerden bazılarının dikkat çekici miktarda fazla örnekleri olmasına rağmen bazılarının örnekleri ise sayıca azdır. Örneğin türkülerde *yazma*, *gömlek*, *yüzük*, *altın*, *sürme*, *kına* ve *kemer* gibi kelimelerin onlarca

O. Baldane. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı

örneği vardır. Mahnılarda ise *örpek*, *paltar*, *köynek*, *üzük*, *qızıl*, *xına* ve *kemer* kelimelerinin kullanımına oldukça sık rastlanılır. Bu noktada şöyle bir tespit yapmak da mümkündür. Her iki coğrafyada da başa örtülen *başörtüsü*, en dikkat çekici giyim unsuru olan *gömlek*, parmağa takılan *yüzük*, hem tek olarak kullanılan, hem de çeşitli ziynetlerin yapımında kullanılan *altın*, ele yakılan *kına* ve bele takılan *kemer*, türkü ve mahnı metinlerinde en çok başvurulan ürünler olmuştur. *Al*, *kırmızı*, *mavi*, *beyaz*, *siyah*, *yeşil*, *sarı* ve *mor* gibi renk bildiren birçok kelime ise Giyim-Kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili ürünlerin sıfatı olarak sıkça kullanılmaktadır. Renklerin kullanımı sayesinde ilgili türkü ya da mahnıdaki baskın duygunun coşku veya hüznü olduğunu tespit etmek de kimi zaman mümkün olabilmektedir. Bunların yanı sıra bazen ürünün yapıldığı kumaşın türü de belirtilmektedir. Renk ve kumaş türünün belirtilmesi vasıtasıyla üzerindeki giysi ya da aksesuarla türküye konu olan şahıs ya da şahısları neredeyse gerçek hayatta olduğu gibi göz önünde canlandırmak mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada, Türk Giyim-Kuşam ve süslenme kültürünün zengin ve renkli bir yapıya sahip olduğu varsayımıyla hareket edilmiş ve büyük Türk coğrafyasının iki önemli parçası olan Türkiye ve Azerbaycan'dan sınırlı sayıda türkü ve mahnı metni taranmıştır. Ortaya çıkan sonuç ise varsayımı destekler nitelikte olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu yazıda toplamda yaklaşık iki bin metin, bölge, şehir ya da alfabetik sıra gibi herhangi bir kıstas konulmadan serbest bir düzende taranmıştır. Ancak türkü ve mahnıların sayısı elbette bu kadarla sınırlı değildir. Burada verilen örnekler ve sonuçlar, bu çalışmanın örnekleminin sonuçlarıdır. Daha fazla sayıda metnin taranması sonucunda burada verilen sayıların ve çeşitliliğin artması da doğal bir sonuç olacaktır. Yine de sınırlı sayıda metinle yapılan bu çalışma sonucunda Türk Giyim-Kuşam ve süslenme kültüründeki zenginliğe dair yeterli bilgiye ulaşıldığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Özdemir, Melda. “Muğla İli Milas İlçesi Çomakdağı Köyü Geleneksel Kadın Kıyafeti”, Millî Folklor, Yıl: 24, S. 95, 2012. ss. 345-355.
2. Babayev, Rafiq. Min Bir Mahnı, Bakü: MBM Neşriyat. 2007.
3. Kutlu, Muhtar; ÖZMEN, Abdurrahim. “Kimlik(ler) Sembolü Olarak Giyim-Kuşam ve Süslenme”, Halk Kültüründe Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2008. ss. 305-309.
4. Koca, Emine; KOÇ, Fatma, VURAL, Tuba. “Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı, Cilt: 2, 2007. ss. 793-808.
5. Tezcan, Mahmut. “Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, S.1, 1983. ss. 255-276.
6. Yıldırım, Kazım. “Süslenmenin Felsefi Temelleri – Niçin Süsleniyoruz?”, Halk Kültüründe Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2008. ss. 265-271.

7. Tek, Recep. "Dîvânu Lugâti't Türk'te Giyim-Kuşam Kültürü İle İlgili Kelimeler", JASS Studies, S. 50, 2016. ss. 261-271.
8. Koçu, Reşat Ekrem. Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara: Sümerbank Yayınları, 1969.
9. Gökşen, Cengiz; Gökşen Rukiye. "Dağın Türkülere Mitik Bir Öge Olarak Yansıması", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 57, 2016. ss. 1599-1618.
10. Şahin, Veysel. "Kültürel Bellek Mekanı Olarak Türküler", Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri Kitabı – I. Cilt, 2013. ss. 103-112.
11. Mirzaoğlu Sivaci, Gülay. "Türkülerde Mitolojik Unsurlar", Türkbilig, S. 10, 2005. ss. 34-53.
12. Boratav, Pertev Naili. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul: Gerçek Yayın evi, 1973.
13. Öztelli, Cahit. Evlerinin Önü, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1972.
14. Özbek, Mehmet. Folklor ve Türkülerimiz, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1975.
15. Mahmudova, Seyran. Azerbaycan Xalq Musiqisi Yaradıcılığı, Bakü: Üzeyir Hacıbeyli Adına Bakü Musiki Akademisi, 2009.

İnternet Kaynakları

ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78487/azerbaycan-turklerinin-halk-yaraticiligi.html, Son Erişim Tarihi: 15.12.2017

<http://www.notaarsivleri.com/turk-halk-muzigi.html>, Son Erişim Tarihi: 30.12.2017

Андатпа

Адам өмірінің ажырамас элементтерінің бірі - киім-кешек мәдениеті және сәндік мәдениет терминологиясы халық әндері мен ән-күйлерінде жиі кездеседі. Бұл зерттеуде ең алдымен киім және ою-өрнектің тұжырымдамасы және түрік қоғамындағы орны туралы қысқаша баяндалады. Содан кейін, Түркиядан 1000 терме мен Әзірбайжаннан 1000 жыр таралып, түркі киім-кешек мәдениеті мен сәндік мәдениеті деректері салыстырылды. Халық термелері мен жырларындағы мәтіндерде киім-кешек пен безендіру мәдениеті бай және жанданған түрде ұсынылғаны мысалдар арқылы көрсетілді. Сонымен қатар, кейбір терминдік айырмашылықтарға қарамастан, халық термелері мен жырларында бейнеленген киім-кешек пен безендіру мәдениетінің ортақ ерекшеліктері көрсетілді.

Түйінді сөздер: Халық, жыр, киім, байыту, Түркия, Әзірбайжан.

(О.Балдане. Түркі киім-кешек пен безендіру мәдениетінің терме мен жыр мәтіндеріндегі көрінісі)

Резюме

В текстах турку и махни можно найти термины, касающиеся культуру одежды и украшений, которая является одним из обязательных элементов человеческой жизни. В данной статье автор сначала дает краткую историческую справку о культуре одежды и украшений и их роли в турецком обществе. Затем анализируются результаты проведенного скрининга 1000 турков из Турции и 1000 махнов из Азербайджана. сопоставлены Кроме того, автор проводит сопоставление полученных данные о культуре одежды и культуре украшения турок. Была предпринята попытка показать, что культура одежды и украшений наиболее богато и живо представлена в текстах турку и махни. Несмотря на некоторые различия в терминах, также установлено, что культура одежды и украшений, наблюдаемая у турку и махни, в целом имеет общие характеристики.

Ключевые слова: Турку, Махни, одежда, украшения, Турция, Азербайджан.

(О.Балдане. Размышления о турецкой культуре одежды и украшений в текстах Турку и Махни)

А.К.Кушкумбаев

д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан (e mail: kushkumbaev.magyar2011@yandex.kz)

Восточные мадьяры в истории Дашт-и Кыпчака, Золотой Орды и Центральной Азии

Аннотация

Статья посвящена обзору извлечений из латиноязычных, тюркских, монгольских и арабо-персидских источников по истории восточных мадьяр XIII-XV веков, проживавших на территории чингизидских улусов-владений евразийского региона. Наиболее ценные сведения о восточных мадьярах сообщают латиноязычные манускрипты XIII-XIV веков и подтверждаются свидетельствами параллельных восточных сочинений: «Тайная история монголов», «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина и другими арабскими и персидскими источниками. Достоверно установленным можно считать, что отдельная мадьяроязычная группа проживала на территории Джучиева улуса в конце XIV – середине XV веков в районе золотоордынского города Азак, в низовьях реки Дон. Другие группы восточных мадьяр зафиксированы на территории Северного Кавказа, Центральной Азии. Особо важные сведения сообщают о восточных мадьяр письмо папы Иоанна XXII, обращенное вожде Йеретамиру, находившемуся в Самарканде.

Ключевые слова: Восточные мадьяры, латиноязычные источники, арабские и персидские сочинения, монгольские источники, Золотая Орда, «Великая Венгрия», евразийский регион.

A.K.Kushkumbaev

Doctor of History, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana,
Kazakhstan (e-mail: kushkumbaev.magyar2011@yandex.kz)

Eastern Magyars in the History of Dasht-i Kipchak, The Golden Horde and Central Asia

The article provides a review of the extracts of Latin, Turkic, Mongolian and Arabic-Persian sources on the history of the Eastern Magyars of the 13th-15th centuries, resided on the territory of Chingizids ulus-possession of the Eurasian region. The most valuable information about the Eastern Magyars is reported by the Latin manuscripts of the 13th-14th centuries and is confirmed by evidence of parallel Oriental works: The Secret History of the Mongols, Jami al-Tavarikh by Rashid ad-Din and other Arab and Persian sources. It can be safely established that a separate Magyar-speaking group resided on the territory of Jochi ulus in the late 14th-mid-15th centuries in the area of the Golden Horde city Azak, in the lower reaches of the Don River. Other groups of Eastern Magyars are registered in the North Caucasus, Central Asia. The letter of Pope John XXII addressed to Dux Yeretamir, who was in Samarkand, contains exclusive information about the Eastern Magyars.

Key words: Eastern Magyars, Latin sources, Arabic and Persian manuscripts, Mongolian sources, Golden Horde, "Great Hungary", Eurasian region

Латиноязычные источники

(Плано Карпини, брат Бенедикт, Вильгельм Рубрук)

Плано Карпини, брат Бенедикт, Вильгельм Рубрук, посетившие территорию Улуса Джучи (Золотой Орды) в 40-50-х годах XIII столетия уверенно сообщают о существовании на территории Приуралья мадьярского населения и идентифицируют их с народом «паскатири» или «Баскарт» (башкорд, башкирд, башкир).

Так у Плано Карпини можно встретить: «Баскарт, то есть великая Венгрия»; «прилегают Баскарты, то есть Великая Венгрия» [1, с. 48, 57, 72].

Об этой Великой Венгрии пишет и Бенедикт Поляк: якобы после сражения на Калке 1223 года, «когда тартары их победили, то возвратились в свою землю и на обратном пути захватили некоторые земли на севере, а именно *бастархов*, то есть Великую Венгрию, которая соседствует с морем-океаном на севере» [2, с. 109]. Перечисляя земли завоеванные монголами, автор называет и «Баскарт, то есть Великая Венгрия» [2, с. 114]. С этого времени отождествление мадьяр востока с «паскатирами», «бастархами» (башкирами) стала в западной литературной традиции чуть ли не канонической, дожившей вплоть до современности.

У Вильгельма Рубрука есть сведения о приуральских мадьярах, которых он отличал от тех венгров, которые были взяты в плен в Венгрии монголами. У него, например, сказано, что «язык Паскатири [мадьяр или башкир? – А.К.] и Венгров – один и тот же; *это – пастухи, не имеющие никакого города*; страна их соприкасается с запада с Великой Булгарией. От этой земли к востоку, по упомянутой северной стороне, нет более никакого города. Поэтому Великая Булгария – последняя страна, имеющая город. Из этой земли Паскатири вышли Гунны, впоследствии Венгры, а это, собственно, и есть Великая Булгария» [1, с. 122-123]. Здесь видно, что для него «паскатири» (башкиры) это мадьяры, которые говорили на одном языке с венграми дунайскими.

Тот же Вильгельм Рубрук оставил интересное описание о народах Золотой Орды: «Русские, *Венгры* и Аланы, рабы их (Татар?), *число которых у них весьма велико*, собираются зараз по 20 или 30 человек, выбегают ночью с колчанами и луками и убивают всякого, кого только застают ночью. Днем они скрываются, а когда лошади их утомляются, они подбираются ночью к табунам лошадей на пастбищах, обменивают лошадей, а одну или двух уводят с собою, чтобы в случае нужды съесть» [1, с. 117]. О каких венграх здесь идет речь, не совсем

понятно? Вероятно, это венгры, которые были захвачены монголами в процессе Западного похода на территории Центральной Европы.

Этот автор пишет о венграх, которые были насильственно депортированы с территории Венгрии, после вторжения монгольских войск Бату следующим образом: «Наконец, нас нашли *некие Венгры, которые некогда были почетниками; один из них умел еще многое петь наизусть, и другие Венгры считали его как бы за священника, призывая его для погребения умерших соотечественников; а другой был достаточно сведущ в грамматике*, так как понимал все то, что мы говорили ему по буквам, но не умел отвечать; они доставили нам большое утешение, принося кумысу для питья, а иногда и мяса для еды. *Они попросили у нас каких-нибудь книг, а у меня не было, что я мог бы дать, ибо у меня не было никаких книг, кроме библии и служебника*, поэтому я сильно опечалился. Затем я сказал им: «*Принесите нам бумаги, и я напишу вам, пока мы будем здесь*». *Они это и исполнили, и я написал те и другие часы Святой Девы и службу по усопшим*» [1, с. 121-122]. Даже находясь далеко на востоке, в монгольской столице Каракоруме, Рубрук видел, наряду с такими западными народами как грузины, армяне, русские, аланы и «венгерцев-христиан» [1, с. 161] – выходцев из собственно Дунайской Венгрии.

В этих сюжетах под «*венграми*» (*ungari*) понимались, скорее всего, мадьяры, захваченные монгольскими войсками на территории Венгрии в 1241-1242 годах. Указанных западных венгров Вильгельм Рубрук постоянно упоминает на страницах своего сочинения, особо отмечая их конфессиональную идентификацию как христиан-прихожан католической церкви. Тем не менее, стоит обратить внимание на то, что эти «венгры» употребляли в пищу конину и пьют кумыс, что было характерно именно для восточных мадьяр, судя по описанию Юлиана. В этой связи трудно представить, чтобы венгры-христиане ели лошадей.

Таким образом, *как видно, из этих повествований, необходимо различать захваченных монголами западных венгров-христиан, находившихся на территории Монгольской империи и Улуса Джучи, от собственно восточных мадьяр-иноверцев (язычников), проживавших здесь достаточно давно.*

23 июля 1253 г. папа Иннокентий IV отправил две буллы «*Sum hora undecima*» монахам францисканского и доминиканского орденов, которые отправились на Восток проповедовать слово Божье среди язычников: греков, куманов, венгров «Великой Венгрии» (*Ungarorum*

maioris Ungariae)¹ [4, с. 79-80; 5, с. 350]. Под последними явно понимаются восточные мадьяры. Но где они располагались в это время непонятно, так как в ходе или после «Батыева нашествия», они, скорее всего, были выселены или рассеялись в разных направлениях. О каких миссионерских группах, направленных папской курией в восточные земли, идет речь не совсем ясно? Когда именно и на какие территории отправились эти монахи также пока не известно. На наш взгляд, присутствие восточных мадьяр в регионах недавно захваченных татарами, не вызывает сомнений.

По данным венгерского ученого Л. Тарди, рабы из числа мадьяр поставлялись на крымские невольничьи рынки как в середине XIII, так и позднее в XIV столетии. В этой чрезвычайно важной для нашей темы статье разбирается вопрос о взаимосвязи между рабами из числа восточных маджар и людьми венгерского происхождения, которые были проданы татарами в крымской Каффе. Автор приводит сведения о рабах, захваченных во время татарского вторжения. Правомерно, что название «маджар» (*majar*) автор относит к восточным мадьярам-венграм. Л. Тарди также рассматривает географические и фонетические изменения, касающиеся этнонима «мадьяры» и «венгры». Он анализирует понятие «*maiar*» («*maniar*») в связи с этнонимом «*mandshar* (маджар)» и самоназвания разноэтничных рабов продававшихся в Каффе. Согласно его пониманию, термин «маджар» появляется в итальянском словаре позже, чем «ungaro». Вследствие этого итальянский нотариус из Каффы не рассматривает венгров, пришедших с Востока как «маджар». Из нотариальных документов невозможно точно узнать, сколько же восточных венгров были проданы в качестве рабов. В позднем документе из Каффы от 1310 года, сообщается, что семнадцатилетняя девочка по имени Катерина из народа «*Mandshari*» (явное искажение этнонима *majar*- мажар) была продана рабыней. Автор считает вполне вероятным, что эта девушка была из мадьярской группы, которая осталась на Востоке. Исследователь указывает, что для обозначения центрально-европейских венгров в итальянском языке использовалось понятие «*ungaro*», а для восточных мадьяр – «*magiaro*» [3, p. 451-456; 6, с. 190].

¹ В документах римских пап часто встречаются такие словосочетания: «*Terra Ungarorum Maioris Ungarie* и *Terra Hungarorum Majoris Hungariae*» [3, p. 452].

Какие-то группы восточных мадьяр оказались по каким-то причинам далеко за пределами Джучиева улуса. Так, 29 сентября 1329 года Римский папа Иоанн XXII направил письмо на восток, адресованный восточным мелькитам¹, аланам и мадьярскому вождю Йеретамиру (*Jeretomir/Jeretamir*, по Р. Хаутала), находившемуся где-то в Центральной Азии. В этом послании, «всем христианским венграм, мелькитам и аланам» особо отмечалось, что Йеретамир – глава восточных мадьяр, был «из рода католических повелителей, королей Венгрии». О каком действительно родстве идет речь не совсем понятно. Видимо, здесь имеется в виду родственность восточных мадьяр и их западных сородичей-венгров. Далее, в письме говорилось о том, что в эти земли, для укрепления и распространения христианской веры, был отправлен в город Самарканд, католический епископ Томмазо, а также другие священнослужители и «братья Орденов проповедников и миноритов» [7, с. 366-367]. Причем, как установил Р. Хаутала, под «христианскими венграми» здесь подразумевались восточные мадьяры, которые проживали или находились в городе Самарканде – одном из центров Чагатаева улуса в Центральной Азии [7, с. 171-172; 5, с. 351]. Как они сюда попали не совсем понятно.

Большое значение в истории Золотой Орды имел и религиозный фактор, связанный с утверждением ислама.

Если верить Вильгельму Рубруку, то уже в середине XIII столетия началось распространение мусульманской религии среди мадьярского населения. Так он отмечает: «То, что я сказал о земле Паскатира², я знаю через братьев проповедников, которые ходили туда до прибытия Татар, и с того времени жители ее были покорены соседними Булгарами и Саррацинами, и многие из них стали Саррацинами» [1, с. 123]. Причем исламизация этой группы мадьяр шла одновременно с их тюркизацией [см.: 8, с. 64]. Процесс исламизации местного, прежде всего, тюркского кочевого населения, активно проходивший в XIV-XV веках на землях Золотой Орды, стал важнейшим фактором культурного нивелирования всех номадов Джучиева улуса.

¹ Мелькиты – приверженцы мелькитской католической церкви – одной из ветвей Восточной католической церкви, соблюдавших византийский обряд, то есть принадлежащих к числу адептов греко-католической церкви.

² Вильгельм Рубрук, говоря здесь о населении «Паскатира», имеет, по-видимому, под ними тех, кто говорил на языке близком к венгерскому.

По данным известного казанского археолога Е.П. Казакова выделенные им чияликские памятники, локализуемые от восточных районов Татарии до западных склонов Урала (северные районы Башкортостана), и соотносимые с населением «угорской» (восточно-мадьярской) общности – «страна паскатир» в XII-XIV вв. южнее граничила с кыпчаками. Позднее, «это население [*кыпчакское*. – А.К.] кочевало и на территории чияликских памятников, ассимилировав здесь остатки угорского [*мадьярского*. – А.К.] населения» [9, с. 44, рис. 10, с. 56; 8, с. 64-65, 72].

Под «страной паскатир» подразумевается территория «*Великой Венгрии*» латинских источников, а это значит, что продолжительные этнические контакты между восточными (волго-уральскими) мадьярами и даштскими кыпчаками имели место в период развитого средневековья, а конкретно как в предмонгольское, так и в золотоордынское время.

По русским источникам XV-XVI вв. известно, что на территории Поволжья и южной России встречаются отдельные этнические группы, носившие эндо-и экзо-этноним: «мачар», «мочар», «можар», «можарин» (в ед.ч.), «маджар»¹. Как видно, топонимы и комонимы «Можар», «Маджар», «Мажар» устойчиво фиксируются различными свидетельствами и документами.

Особое внимание привлекает город Маджар. Сведения о нем сохраняются вплоть до этнографической современности. О нем говорят, как указано выше, арабские авторы – ал-Умари и ибн Халдун («город Маджар») ² [12, с. 175, 269]. Местность «Маджар» несколько раз упоминает такой историко-географический источник XVII в. как «Книга Большому Чертежу» (1627 г.): река Кума «а по ней *Можаров юрт*», «7 мечетей татарских *Можаров юрт*», «а на реке на Куме *Мажаров юрт*; и в тех местах на тех полях *все кочевье Малых Нагаев*» [13, с. 50, 91, 147].

Поздние тюркские источники (письменные и устные)

В современной литературе присутствует мнение, что восточные мадьяры «с течением времени потеряли свой язык и ассимилировались

¹ Взаимосвязь этнонима «мажар» с финским названием «*мещера*» не доказаны. Более вероятно, что «*маджары*» (мажары, можары) и «*мещера*» это разные этнонаименования. Более подробно этот вопрос разбирался И. Вашари [10, р. 20-41].

² Название золотоордынского города Маджар, возможно, связано с именем знатного Чингисида из потомков семейства Джучи. В частности, такую версию предлагает археолог Э.В. Ртвеладзе [11, с. 155].

с местными этническими группами. Во всяком случае, до нового времени они нигде не сохранились» [6, с. 189]. Так ли это на самом деле? Если с первой частью тезиса можно согласиться, то вторая, требует все-таки уточнения.

В письменных произведениях мусульманских авторов Средней Азии и традиционных родо-племенных генеалогиях (*шежире*) XV-XIX вв. стабильно встречается упоминание о роде «маджар» в составе ногайских, узбекских и казахских кочевников Дашт-и Кыпчака.

Списочный состав золотоордынских племен и родов с 1430 по 1460-х гг. приведен в сочинении Масуда б. Осман Кухистани и в перечне 92 узбекских племен «Илатийа» по «Тухфат ат-таварих-и хани» XIX в. В этом списке имеется этноним/геноним «*маджар*», причем наряду с родом «*башгырд*». В дополнительном перечне, записанным этнографом С.М. Абрамзоном есть сообщение об «узбекском» роде *маджар* [14, с. 232, 233].

Клан «*маджар*» подчинялся Шейбанидским (правильнее Шибанидским¹) огланам (отпрыски чингисидской династии) – Абу-л-Хайр-хану и его потомкам. В произведении «Таварих-и Гузида-йи Нусрат-наме» говорится, что некий воин из войска Шейбанидов по имени «Шайх Мазид-бахадур *из омака*² *маджар* поразил двумя стрелами Бурундук-хана» [15, с. 22].

О маджарах постоянно встречается информация в книге Махмуда б. Вали «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахийар». В последнем походе Абу-л-Хайра-хана на Могулистан, который состоялся в 1468-1469 гг. сообщается, что «шахзаде Кучкунчи отправился вперед в качестве мангляя вместе с Эмир Йулдуз-тарханом, Хасан бек ойратом, Джалал-огланом, Сатилмиш найманом, Саид-бек конгратом, *Тимур маджаром*, Ташбек кипчаком и некоторыми другими [лицами] из эмиров и баскаков» [15, с. 360].

В Шейбанидской книге «Нусрат-наме» («Книга побед») отмечен род «*маджар*». В труде историка Хафиз-и Таныша в числе тюрко-

¹ Потомки пятого сына Джучи – Шибана (Сыбана или Сибана). У последнего было 12 сыновей, основные владения которых располагались на обширной территории средневекового Казахстана.

² Понятие «*омак*», по-русски означает то же самое, что и «племя», «род» [15, с. 494]. В мусульманских источниках XV-XVIII вв. кочевые тюркские этноколлективы могли называться в форме «*омак*», «*обак*» или применялся равнозначный им термин «*аймак*» [см.: 16, с. 151].

монгольских родов и племен отмечен и клан маджар. В источнике «Насаб-наме» есть также сведения о мажарах. При этом, интересно, что этноним «*мажар*» записан именно в такой форме без буквы «д» [17, с. 13, 54, 71, 130]. Возможно, форма «*мажар*» характерна для устного произношения, так как информаторы передали такую огласовку присущую народной речи.

Т.А. Трофимова, сравнивая родовые названия ногайцев, крымских татар, кара-калпаков, казахов и узбеков, считает, что «такое название как мажар... свидетельствует о его западном образовании» [18, с. 52].

Сведения о роде маджар, живших в степной части Дашт-и Кыпчака времен поздней Золотой Орды (XV-XVI вв.) отражено в устно-поэтическом творчестве ногайлинской эпохи [19, с. 49-51].

Безусловно, что маджары входили в состав «*Мангытского Йурта*», (Ногайской Орды), что засвидетельствовано документально. Один из ногайских родоплеменных «*элей-ел*» (объединений) назывался «*Маджар*» или «*Можарское родство*» [20, с. 502; 18, с. 52-53]. В этом контексте, интересно сопоставить с информацией «Книги Большому Чертежу», о том, что «на реке на Куме *Мажаров юрт*; и в тех местах на тех полях *все кочевье Малых Нагаев*» [13, с. 147]. Вероятно, маджары, составлявшие «*можарское родство*» жили в «*Мажаровом юрте*», в составе Малой Ногайской Орды.

Присутствие в этническом составе ногаев Северного Кавказа рода «*маджар*» подтверждается этнографическим материалом (устные рассказы, эпиграфика), собранным в конце XIX века Н. Семеновым. У ногаев отмечен род «*мажар*» и их Т-образная тамга в форме буквы «Т». Это дополняет информацию ногайско-казахских жыров раннего периода о наличии такого родового подразделения на территории Дашт-и Кыпчака в XV-XVII веках [21, с. 387, 399].

По тарханным ярлыкам крымских ханов, считавших себя наследниками Золотой Орды, в частности, грамотам Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея на территории Крымского полуострова известно наличие населенного пункта или местности «*Маджар*» [22, с. 12, 19]. Тем самым, этноним (геноним?) «*маджар*» встречается и в крымской этноонимии [23, с. 71]. У В.А. Бушакова дана почти полная сводка сведений об этнониме «*маджар*» у тюркских народов и представлена версия о происхождении этого термина от эпонима «*Маджар*», якобы восходящая к личному имени одного из многочисленных потомков Джучи [23, с. 165, 217, Приложение, с. 68].

В тоже время, не исключено, что появление антропонима «*Маджар*» среди отпрысков Джучидской династии было связано с традицией брать жен из числа подвластных народов и племен, каковыми и были мадьяры-маджары в Золотой Орде. Так, среди Чингисидской элиты встречается имя «Кыпчак», которые получали такое имя-прозвище по происхождению своих матерей из этого народа¹.

В кыпчакский клан Среднего жуза казахов – кара-кыпчак входит и род, «*маджар (мадьяр) – кыпчак*» размещавшийся в степях Прииртышья Северного Казахстана и имевший, вероятно, контакты с соседними племенами Западной Сибири [27, с. 154]. Более подробные сведения о мадьярах (*мадиар, мадийар, мажар*) в этнономенклатуре казахов приведены у А. Сейдимбека и А.К. Кушкумбаева [28, 408 б.; 29; 30, с. 38-47].

Род «*маджар*» зафиксирован в Узбекистане южнее г. Самарканда. Это подразделение входило, судя по устному сообщению узбекских этнографов, в состав племенной группы «*сарай*» (*сарой*) и имеет, возможно, золотоордынское происхождение. Демограф и географ И.П. Магидович, готовя материалы по этническому районированию Средней Азии в середине 20-х гг. XX века, зафиксировал присутствие «*маджар*», численностью 1420 человек, в предгорьях Самаркандских гор и вблизи Бухары. Причем, он без сомнений считал, что эти маджары являются родственными мадьярам-венграм [31, с. 177, 218]. Кроме них, в составе кураминского племени *унгут* один из ата (предков) подразделения *кийту* носил название «*маджар караган*».

По некоторым сведениям племя «*маджар*» проживало в Мавераннахре еще в пред«узбекский» период, т.е. до вторжения войск Мухаммада Шейбани в конце XV - начале XVI вв. [32, с. 44]. Возможность такого раннего «до узбекского» появления маджар в

¹ По рассказу Рашид ад-Дина, одного из отпрысков Джочи-Касара (младшего брата Чингисхана) звали «Кипчак, рожденный от наложницы [кумэ]...» [24, с. 73]. Внук Угэдэй-каана, сын Кадан-огула имел имя «Кипчак» [25, с. 17]. При этом, интересно, что личное имя «*Маджар*» было популярно именно у потомков Джучи [25, с. 74, 75, 76, 77], среди подданных которых были маджары. Вместе с тем, среди других ветвей потомков Чингисхана имя «Маджар» практически не встречается. Между тем, стоит отметить, что Рашид ад-Дин упоминает сына младшего брата Токтай-беки – предводителя племени меркит – Куду по имени Маджар [26, с. 116]. Но, при этом, чтение этого имени сомнительно, так как, там же приводятся и другие варианты его написания [см.: 26, с. 116. Примечание 5].

Средней Азии не исключена. Такая трактовка вполне допустима в свете того, что письмо римского папы Иоанна XXII адресованное восточно-мадыарскому вождю Йеретамиру в Самарканде было написано в 1329 году.

Сейчас пока точно нельзя сказать, имеют ли «маджары» в составе ногаев, узбеков, казахов общее происхождение. Эта проблема пока подробно не изучалась и требует дальнейшего тщательного обследования. Как правило, в силу господства кланового сознания, эти родовые группы были включены в состав более крупных племенных коалиций номадов и считаются «органичной» частью общего шежире (родства), ведущих свое происхождение от одного предка-эпонима, или объединенных на основе мнимо-генеалогического древа (схемы).

Наконец, здесь следует дать разъяснение по термину «маджар/мадиар/мадийар». В научной и популярной литературе существуют две основные позиции на происхождение антропонима «Мадьяр».

Первая сводится к тому, что это имя происходит от арабского «Мухаммад» + «и (ь)йар» или «Мухаммедьяр», т.е. состоит из двух слов: 1) «Мухаммад», что в переводе с арабского языка означает «восхваляемый, прославляемый», 2) вторая часть восходит к древнетюркскому нарицательному «ийар/йяр» - «близкий (любимый) человек»; «близкий друг, товарищ; помощник». В книге А. Гауфурова приводится пример таджикского имени Мухаммадй(ё)яр (محمد يار) Muḥammad Īār, Мухаммад – друг [33, с. 172].

Таким образом, имя Мухаммадийар можно трактовать как «друг Мухаммада». В пользу этой версии как-бы говорят и надгробные эпиграфические надписи, где родовая принадлежность усопшего пишется по-арабски «Мадийар» (ماديار). Действительно, это очень удобная, и, на первый взгляд, легко объяснимое толкование появления антропонима «Мадийар/Мадияр», если исходить из контекста традиционных шежире.

Но, при этом, следует иметь ввиду, что такое графическое написание этого генонима является поздним по времени явлением, характерным именно для шежире и эпиграфических памятников, записанных арабским письмом на чагатайском языке. В более ранней устной традиции отмечено название этого генонима как «мажар».

Вместе с тем, вряд ли можно согласиться с версией происхождения генонима/ этнонима «мадиар» (якобы сокращенное произношение этого названия) от личного имени «Мухамма(е)дь(и-

й)ар» или *Мамадияр*. В частности, сторонником такой точки зрения является известный венгерский этнограф П. Вереш [34, с. 45].

С «легкой руки» некоторых лингвистов, занимающихся генонимией (этнонимией) тюркских родов и племен, такая («мухаммадийарская») трактовка происхождения названия этногенонима «мадьяр» разошлась широко среди тюркологов и других специалистов и преподносится как установленный факт.

Вторая точка зрения трактовки личного имени «Мадьяр» или «Маджар» связано с этнонимом «маджар» и происходит от наименования мадьяр-венгров зафиксированных в арабских и персидских источниках XIII-XIV веков. В данном случае, имя «Маджар» указывает на этническую принадлежность его носителя, выходца из этого народа.

Прежде всего, реальность казахской антропонимной генонимии оказалось несколько иной. В ходе этнографической экспедиции в местах проживания, в частности, мадьяр-кыпчаков пришлось специально сделать опрос знатоков шежире – аксакалов о возможном двухсоставном или полном имени предка клана – «*Мадияр*», в «формате» - «*Мухамма(е)дь(ий)ар*». Обычно, в таких случаях знающие шежире или компетентные информаторы дают дополнительное пояснение, что такой-то их предок имел сокращенное прозвище (*лақан*) или при рождении был наделен двойным, например, вторым полным арабо-мусульманским именем. Такие прецеденты есть. Но в данном случае мы этого не видим.

Еще один важный момент, ставящий под сомнение озвученную выше трактовку происхождения имени Мадийар/Мадияр от Мухаммад+ийар/дияр. Дело в том, что казахи, обычно произносят имя Мухаммад в форме «Махамбет» и далее укороченный вариант «Мамбет». Например, известный поэт и герой Младшего жуза XIX века Махамбет Отемисов.

Более того, в казахских шежире встречается имя «Мухаммедияр». Так в генеалогической схеме казахских кереев, ветвь Ашамайлы, рода Балта, известен Мухаммедияр, который жил примерно в конце XVIII – начале XIX веков [35, с. 128]. Но при этом, там же приводится его сокращенное имя «*Мухит*», что никак не равнозначен Мадияру. Как видно, попытки вывести имя Мадияр из Мухаммадийар признать удачным никак нельзя. Тем самым, Мадийар/Мадияр и Махамбет/Мамбет/Мухит это, мягко говоря, не совсем одно и то же.

Далее, система двойных и даже тройных имен не редкость среди тюркских народов и требует отдельного внимательного разбирательства. В этом контексте, показательно, что сами мадьяры, рассказывая о своем прошлом, не знают предка (эпонима) – основателя их рода называвшегося личным именем «*Мухаммадийар*» или *Мамадияр* и, соответственно, т.н. называемый производный от него сокращенный вариант этого имени и проводят самоидентификацию только через коллективный *родовой геноним* «*мадиар/мадьяр*». Причем они, прежде всего, строго связывают себя с обобщенным понятием «*мадиар*», а потом сообщают о втором (макро) уровне родоплеменной иерархии – кыпчак (кара-кыпчак), куда входит это родовое подразделение.

При этом следует также обратить внимание на то, что в данном шежере другие «антропонимические» таксоны, находящиеся в одном ряду с «Мадиаром» – «Қосайдар», «Жанайдар» и «Құлатай», в соответствии с генеалогической традицией считающиеся как будто родными братьями, все почему-то имеют только казахские имена, происхождение которых этимологизируется только с тюркского языка. Обычно, при наречении личного имени мусульманского (арабского) происхождения, среди кочевых тюркских народов, как правило, дети, связанные близким родством, получают символические исламские имена. Но в разбираемом случае мы этого опять не наблюдаем, что дополнительно ставит под сомнение такую поверхностную трактовку появления антропонима «Мадиар».

Исходя из этих доводов и антропонимной специфики формирования казахской традиционной этнонимии, согласится с таким пониманием возникновения имени-генонима «мадиар» некоторых «быстрых», на конечные выводы, филологов нельзя.

Возможно, именно с рубежа XVIII-XIX вв. этноним маджар передается в форме «*мадиар/мадийар*» (письменная арабографическая традиция) или «*мадьяр*». Этот переход, на наш взгляд, пока можно объяснить тем, что именно в тюркских языках буквы «д+ж», «ж», без затруднений, трансформируются в «ч», «ш», «йа» и наоборот. Здесь же следует отметить, что корневая форма «д-жар/жар» и «(й) и ар» вполне взаимно заменимы между собой и наличие указанных словоформ следует толковать как различные варианты огласовки одного и тоже термина – «*маджар-мади(й)ар*». В первом случае, мы имеем дело с устно-разговорным произношением, во втором, с письменной арабографической традицией.

Как видно, казахам было известно две формы обозначения одного и того же этно-генонима: в более ранний (условно «ногайский») период – «маджар», «мажар» (XV-XVII вв.), а позднее – «мадиар», «мадияр», которые не имеют никакого отношения к мифическому Мухаммадийару (Мухамедьяру) и прочим легковесным антропонимо-генонимическим разъяснениям.

Выводы

Как следует из изложенного, уже на рубеже раннего и развитого средневековья восточные мадьяры были тесно взаимосвязаны с огромным кочевым тюркским миром Евразии.

Тюркоязычные источники (по своему происхождению являющиеся устными) сообщают важную информацию о ранних контактах кыпчаков и восточных мадьяр, датируемых примерно IX-X веками, происходившие в Волго-уральском регионе. Это говорит о том, что этноним «мажар» (маджар) уже тогда был известен у тюркских племен.

При этом, восточные мадьяры не были консолидированы в единое этнополитическое объединение и, скорее всего, дисперсно проживали рядом как с волжскими булгарами, так и с тюркскими кочевыми группами Дашт-и Кыпчака, вплоть до монгольского завоевания.

Исходя из представленного материала, необходимо, на наш взгляд, различать как минимум две группы мадьяр в Золотой Орде, отличные по происхождению и вероисповеданию.

Первые, это автохтонное (местное) население – восточные мадьяры (маджары), которые проживали в Уральско-Поволжском регионе (степная, лесостепная зона) в пред-ранне-монгольское время. В золотоордынский период, мадьяры, вероятно, были разбросаны джучидскими властителями среди подчиненных им номадов Дашт-и Кыпчака. Восточные мадьяры, как это видно из источников были, неверными-язычниками. Их историческая судьба до сих пор вызывает интерес в науке. Этот феномен, вполне очевидно, требует дальнейшего осмысления.

Вторые, это западные мадьяры (венгры-христиане) захваченные монголами на территории Венгерского королевства в 1241-1242 гг. и насильственно выведенные отсюда в Монгольскую империю и находившиеся в Улусе Джучи позднее. Главным отличительным признаком, отделяющим их от восточных мадьяр, была конфессиональная принадлежность. Дунайские венгры – это, прежде всего, христиане-католики.

Особый интерес вызывают сведения о мадьярах во главе с Йеретамиром (*Jeretomir/Jeretamir*) проживавшие в Чагатаевом улусе вблизи г. Самарканда, упоминаемые в послании папы Иоанна XXII. Не исключена вероятность того, что эти мадьяры/маджары появились здесь намного раньше узбекских племен времен Мухаммада Шейбани, а их потомки, видимо, живут там до сих пор. Условно, «самаркандских» мадьяр можно выделить в отдельную группу, происхождение которой пока не совсем ясно.

Исходя из приведенных сведений интересно, что отдельные разрозненные группы восточных мадьяр сохраняли длительное время свое самоназвание (этноним) «мадьяр» и собственный оригинальный язык, который говорит об их культурно-языковой близости (общем происхождении) с мадьярами дунайскими.

Были ли восточные мадьяры преимущественно мадьяроязычны или тюркоязычны в чингисидскую (золотоордынскую) эпоху? Ответить сразу довольно трудно. Мадьяроязычное население (остатки?) проживала в западных районах (среднее Поволжье, Дон) поздней Золотой Орды до XV-XVI вв. и как видно достоверная информация об этом есть. Их дальнейшая судьба неизвестна, т.к. источники впоследствии о них ничего не говорят. Именно отсутствие упоминаний о них, по-видимому, побудило исследователей считать, что все восточные мадьяры «пропали» или «слились» с окружавшими их народами.

Не исключено также, что какие-то мадьярские группы стали двуязычны, и сам процесс языковой ассимиляции и перехода на тюркский (кыпчакский) язык среди кочевого населения принял в золотоордынских владениях бесповоротный характер.

В золотоордынское время, мадьяры представляли собой разрозненные небольшие коллективы, проживавшие изолированно друг от друга. Как правило, мадьярские воинские подразделения служили в армии золотоордынских правителей, где господствовал тюрко-кыпчакский язык, что способствовало более интенсивной их ассимиляции. Например, те же асы-аланы, входившие в состав золотоордынских войск, были двуязычны (говорили на асском/аланском и тюркском языках), а затем полностью тюркизировались. Их потомки это современные северо-кавказские карачаевцы и балкарцы.

В Золотой Орде тюрко-кыпчакский язык стал доминировать с рубежа XIII-XIV столетий, так как он стал основным коммуникатором передачи информации в быту, торговле, делопроизводстве, религиозной практике и т.д. Именно в это время появляется знаменитый «Codex

Cumanicus» («Словарь кыпчакских языков»), составленный, если исходить из лексики и текстов, католическими миссионерами и отражавший реальный процесс лидирования кыпчакско-тюркского («татарского») языка в империи Джучидов.

Весьма неоднозначен вопрос о тех группах восточных мадьярах, которые постепенно утратили свой язык, и перешли на господствующий здесь тюркский язык кочевников Дешт-и Кыпчака. Та этнографическая характеристика, которая была дана Юлианом, говорит в пользу того, что мадьяры в культурно-бытовом отношении мало чем отличались от соседних кочевых племен, что сыграла решающую роль в их дальнейшей аккультурации в этой среде¹. По всей видимости, они сохраняли свое самоназвание в форме «*мажар*», «*маджар*», «*можар*», как более поздний вариант – «мадиар» (мадьяр), но теперь уже говорили на диалектах западно-кыпчакской подгруппы тюркских языков (ногайский, казахский, «узбекский»² и т.д.).

Указанные языки, как известно, сформировались в эпоху поздней Золотой Орды XIV-XVI веков. Вместе с тем, вполне очевидно, что восточные мадьяры в языковом и культурном плане были ассимилированы местными более крупными тюркскими сообществами и стали составной частью кочевых родо-племенных союзов. Процесс инкорпорации инородных частей в клановую систему степных кочевников проходил интенсивно и принимал традиционную форму встраивания (вливания) небольших групп в сложившуюся или сконструированную кланово-потестарную иерархию, где, естественно, лидировали «старшие» (главные, сильные) над «младшими» (слабыми) племенами и родами.

Раздробленные группы восточных мадьяр, кооптированные в состав золотоордынских улусов Джучидов, вполне очевидно, были тюркизированы формирующимися кыпчакоязычными этнополитическими объединениями кочевников Дашта (ногаи, узбеки, казахи). Но, при этом, утратив оригинальный язык, они сохранили свое изначальное самоназвание «*маджар*», доживший вплоть до этнографической

¹ Например, монгольские по происхождению кочевые племена, такие как кийат (кийат), мангыт (манхун), хушин (уйшун), баарин (барын), ширин, сиджиут (салджиут), курлаут (курлеут) и мн. др., попав из Монголии в западные Чингисидские улусы, практически полностью перешли на тюркский язык, но сохранив при этом только оригинальное родовое самоназвание.

² Под термином «узбекский» понимается не современный узбекский, относящийся к карлукской подгруппе, а тюрко-кыпчакский язык степного Дашт-и Кыпчака, близкий к ногайскому, казахскому и др. языкам.

современности. Со временем, геноним «маджар/ мажар» (мадьяр/мадиар/мадийар) стал источником появления одноименных антропонимов в тюркоязычной среде и стал популярным личным именем индивида.

ЛИТЕРАТУРА

1. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Пер. А.И. Малеина. М.: Гос. изд-во географ. лит-ры, 1957. - 270 с.
2. Пилипчук Я.В. Восточные венгры евразийских степей и Восточной Европы (XIII - XVI вв.) // Вісник Аграрної Історії. Вип. 19-20. Київ, 2017. - С. 149-154.
3. Tardy L. Madjar – the Name of Eastern Hungarians in an Italian Document from Caffa, 1310 // Acta Antiqua. Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XXX (1982-1984). Budapest, 1988. - P. 451-456.
4. Майоров А.В. Письмо римского папы Иннокентия IV золотоордынскому хану Сартаку (текст, перевод, комментарий) // Mongolica - X: Сборник научных статей по монголоведению посвящается 90-летию Л. К. Герасимович. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2013. - С. 74-81.
5. Хаутала Р. Открытие «Великой (Старшей) Венгрии» и судьба восточных венгров после татарского завоевания 1236 года // Золотоордынская цивилизация. 2017. № 10. - С. 340-357.
6. Фодор И. Судьба восточных венгров после монгольского нашествия // Тюркомусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения. (К 80-летию профессора М.А. Усманова): сб. статей. Казань: Изд-во Казан, ун-та, 2015. - С. 185-192.
7. Хаутала Р. Послание папы Иоанна XXII христианским венграм, мелькитам и аланам Чагатайского улуса с рекомендацией нового епископа Самарканда Томмазо Манказоле. 29 сентября 1329 года // История татар Западного Приуралья. Том I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. - С. 366-367.
8. Казаков Е.П. Волжские болгары, угры и финны в IX-XIV вв.: проблемы взаимодействия. Казань: Институт истории АН РТ, 2007. - 208 с.
9. Казаков Е.П. Волжская Булгария и финно-угорский мир // Finno-Ugrica. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 1997. № 1. - С. 33-53.
10. Vásáry I. The Hungarians or Možars and the Meščers/Mižers of the Middle Volga Region // Archivum Eurasiae Medii Aevi 1 (1975). P. 237-275. = Early Hungarian History 3. Lisse, The Peter de Ridder Press, 1976. - P. 1-41.
11. Ртвеладзе Э.В. К истории города Маджар // Советская археология. № 3. 1972. - С.149-163.
12. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем / История Казахстана в арабских источниках. Подгот. к нов. изд., введ., допол. и коммент. Б.Е. Кумекова и А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. I. - 711 с.
13. Книга Большому Чертежу. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 232 с.
14. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Отв. ред. В.А. Ромодин. 2-е изд. Бишкек, 2002. - 315 с.

А.К. Кушкумбаев. Восточные мадьяры в истории Дашт-и Кыпчака...

15. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука КазССР, 1969. - 651 с.
16. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсим., пер., транскр., текстолог. примеч., исслед. В.П. Юдина. Коммен. и указ. М.Х. Абусейтовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. - 296 с.
17. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв.: (Письменные памятники). Ташкент: Фан, 1985. - 264 с.
18. Трофимова Т.А. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. - 264 с.
19. Поэты пяти веков. Казахская поэзия XV – начала XX в. / Вст. ст., сост., биогр., спр. и прим. М.М. Магауина. Пер. с каз. Алма-Ата: Жазушы, 1993. - 330 с.
20. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Изд-я фирма «Восточная литература» РАН, 2002. - 752 с.
21. Семенов Н. Туземцы Северо-Восточного Кавказа: рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченцах, кумыках и ногайцах и образцы поэзии этих народов. СПб.: Тип. А. Хомского и К°, 1895. XVIII + 488 с.
22. Березин И. Тарханные ярлыки Крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1872. Т. 8. - С. 1-9.
23. Бушаков В.А. Тюркская этноонимия Крыма. Дисс. на соис. уч. степ. канд. фил. наук. М., 1991. - 265 с. + Приложение 105 с.
24. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с пер. О.И. Смирновой. Прим. Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой. Ред. проф. А.А. Семенова. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. Т.1. Кн. 2. - 315 с.
25. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с перс. Ю.П. Верховского. Примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Ред. проф. И.П. Петрушевского. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. Т. II. - 253 с.
26. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с пер. Л.А. Хетагурова и О.И. Смирновой. Ред. и примеч. проф. А.А. Семёнова. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. Т.1. Кн. 1. - 219 с.
27. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Алматы: Атамұра, 1997. Т. 2. - 624 с.
28. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. Астана: Фолиант, 2008. - 596 б.
29. Kuskumbajev A. Magyarok keleten és nyugaton (Magyar-türk-kipcsak kapcsolatok a középkorban). Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány-Napkút Kiadó. 2011.- 90 ol.
30. Кушкумбаев А.К. Средневековые мадьяры в казахской устно-исторической памяти и генеалогии // II-й Международный Мадьярский симпозиум: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: С.Г. Боталов, Н.О. Иванова. Челябинск: Рифей, 2013. - С. 38-46.
31. Материалы по районированию Средней Азии. Кн 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч.1. Бухара. Ташкент: Изд. Комиссии по районированию Средней Азии, 1926. - 289 с.
32. Файзиев Т. О родоплеменном составе узбеков-кураминцев конца XIX – начала XX в. // Общественные науки в Узбекистане. 1963. № 11. - С. 43-47.
33. Гафуров А. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. М.: Глав. ред. вост. лит-ры. «Наука», 1987. - 221 с.
34. Вереш П. Этиологический миф обских угров: происхождение фратриальной организации и модель мира // Труды Карельского научного центра РАН. № 3. 2014. - С. 43-52.

35. Муканов М.С. Из исторического прошлого (родословная племени керей и уак). Алматы: Қазақстан, 1998. - 160 с.

REFERENCES

1. Puteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka. Per. A.I. Maleina. M.: Gos. izd-vo geograf. lit-ryi, 1957. - 270 s.
2. Pilipchuk YA.V. Vostochnye vengryi evraziyskih stepy i Vostochnoy Evropy (XIII - XVI vv.) // Visnik Agrarnoi Istorii. Vip. 19-20. Kiev, 2017. - S. 149-154.
3. Tardy L. Madjar – the Name of Eastern Hungarians in an Italian Document from Caffa, 1310 // Acta Antiqua. Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XXX (1982-1984). Budapest, 1988. - P. 451-456.
4. Mayorov A.V. Pismo rimskogo papyi Innokentiya IV zolotoordynskomu hanu Sartaku (tekst, perevod, kommentariy) // Mongolica - X: Sbornik nauchnykh statey po mongolovedeniyu posvyaschaetsya 90-letiyu L. K. Gerasimovich. SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2013. - S. 74-81.
5. Hautala R. Otkrytie «Velikoy (Starshey) Vengrii» i sudba vostochnykh vengrov posle tatarskogo zavoevaniya 1236 goda // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. 2017. № 10. - S. 340-357.
6. Fodor I. Sudba vostochnykh vengrov posle mongolskogo nashestiya // Tyurkomusulmanskii mir: identichnost, nasledie i perspektivy izucheniya. (K 80-letiyu professora M.A. Usmanova): sb. statey. Kazan: Izd-vo Kazan, un-ta, 2015. - S. 185-192.
7. Hautala R. Poslanie papyi Ioanna XXII hristianskim vengram, melkitam i alanam CHagatayskogo ulusa s rekomendatsiyey novogo episkopa Samarkanda Tammazo Mankazole. 29 sentyabrya 1329 goda // Istoriya tatar Zapadnogo Priuralya. Tom I. Kochevniki Velikoy stepi v Priurale. Tatarskie srednevekovyie gosudarstva. Kollektivnaya monografiya. Kazan: Institut istorii im. SH. Mardjani AN RT, 2016. - S. 366-367.
8. Kazakov E.P. Voljskie bolgariy, ugryi i finny v IX-XIV vv.: problemy vzaimodeystviya. Kazan: Institut istorii AN RT, 2007. - 208 s.
9. Kazakov E.P. Voljskaya Bulgariya i finno-ugorskiy mir // Finno-Ugrica. Kazan: Institut istorii im. SH. Mardjani AN RT. 1997. № 1. - S. 33-53.
10. Vásáry I. The Hungarians or Možars and the Meščers/Mižers of the Middle Volga Region // Archivum Eurasiae Medii Aevi 1 (1975). P. 237-275. = Early Hungarian History 3. Lisse, The Peter de Ridder Press, 1976. - P. 1-41.
11. Rtveldzhe E.V. K istorii goroda Madjar // Sovetskaya arheologiya. № 3. 1972. - S.149-163.
12. Sbornik materialov, odnosyashchihya k istorii Zolotoy Ordyi. Izvlecheniya iz arabskikh sochineniy, sobrannyye V.G. Tizengauzenom / Istoriya Kazahstana v arabskikh istochnikah. Podgot. k nov. izd., vved., dopol. i komment. B.E. Kumekova i A.K. Muminova. Almaty: Dayk-Press, 2005. T. I. - 711 s.
13. Kniga Bolshomu CHerteju. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1950. 232 s.
14. Materialy po istorii kyrgyzizov i Kyrgyzizstana. Otv. red. V.A. Romodin. 2-e izd. Bishkek, 2002. - 315 s.
15. Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1969. - 651 s.

А.К. Кушкумбаев. Восточные мадьяры в истории Дашт-и Кыпчака...

16. Utemish-hadji. CHingiz-name / Faksim., per., transkr., tekstolog. primech., issled. V.P. YUdina. Kommen. i ukaz. M.H. Abuseitovoy. Alma-Ata: Gyilyim, 1992. - 296 s.
17. Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv.: (Pismennyye pamyatniki). Tashkent: Fan, 1985. - 264 s.
18. Trofimova T.A. Etnogenez tatar Povoljya v svete dannyih antropologii. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1949. - 264 s.
19. Poetyi pyati vekov. Kazahskaya poeziya XV – nachala HH v. / Vst. st., sost., biogr., spr. i prim. M.M. Magauina. Per. s kaz. Alma-Ata: Jazushyi, 1993. - 330 s.
20. Trepavlov V.V. Istoriya Nogayskoy Ordyy. M.: Izd-ya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2002. - 752 s.
21. Semenov N. Tuzemtsyi Severo-Vostochnogo Kavkaza: rasskazyi, ocherki, issledovaniya, zametki o chechentsah, kumyikah i nogaytsah i obraztsyi poezii etih narodov. SPb.: Tip. A. Homskogo i K^o, 1895. XVIII + 488 s.
22. Berezin I. Tarhannyie yarlyiki Kryimskih hanov // Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey. Odessa, 1872. T. 8. - S. 1-9.
23. Bushakov V.A. Tyurkskaya etnooykonimiya Kryima. Diss. na sois. uch. step. kand. fil. nauk. M., 1991. - 265 s. + Prilojenie 105 s.
24. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey / Per. s per. O.I. Smirnovoy. Prim. B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoy. Red. prof. A.A. Semenova. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. T.1. Kn. 2. - 315 s.
25. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey / Per. s pers. YU.P. Verhovskogo. Primech. YU.P. Verhovskogo i B.I. Pankratova. Red. prof. I.P. Petrushevskogo. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1960. T. II. - 253 s.
26. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey / Per. s per. L.A. Hetagurova i O.I. Smirnovoy. Red. i primech. prof. A.A. Semënova. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. T.1. Kn. 1. - 219 s.
27. Istoriya Kazahstana (s drevneyshih vremen do nashih dney). V pyati tomah. Almatyi: Atamura, 1997. T. 2. - 624 s.
28. Seydimbek A. Қазақтің ауызша тарихі: Zertteu. Astana: Foliant, 2008. - 596 b.
29. Kuskumbajev A. Magyarok keleten és nyugaton (Magyar–türk–kipcsak kapcsolatok a középkorban). Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó. 2011.- 90 ol.
30. Kuskumbaev A.K. Srednevekovyye madyaryi v kazahskoy ustno-istoricheskoy pamyati i genealogii // II-y Mejdunarodnyiy Madyarskiy simpozium: Sb. nach. tr. / Otv. red.: S.G. Botalov, N.O. Ivanova. CHelyabinsk: Rifey, 2013. - S. 38-46.
31. Materialyi po rayonirovaniyu Sredney Azii. Kn 1. Territoriya i naselenie Buharyi i Horezma. CH.1. Buhara. Tashkent: Izd. Komissii po rayonirovaniyu Sredney Azii, 1926. - 289 s.
32. Fayziev T. O rodoplemennom sostave uzbekov-kuramintsev kontsa XIX – nachala XX v. // Obschestvennyie nauki v Uzbekistane. 1963. № 11. - S. 43-47.
33. Gafurov A. Imya i istoriya: Ob imenah arabov, persov, tadjikov i tyurkov. Slovar. M.: Glav. red. vost. lit-ryi. «Nauka», 1987. - 221 s.
34. Veresh P. Etiologicheskij mif obskih ugrov: proishojdenie fraternalnoy organizatsii i model mira // Trudyi Karelskogo nauchnogo tsentra RAN. № 3. 2014. - S. 43-52.
35. Mukanov M.S. Iz istoricheskogo proshlogo (rodoslovnaya plemeni kerey i uak). Almatyi: Kazakstan, 1998. - 160 s.

Аңдатпа

Мақала Еуразия аумағындағы Шыңғыс ұрпақтарының иеліктері мен ұлыстарында өмір сүрген XIII-XV ғасырлардағы шығыс мадиярлар тарихына қатысты латын, түркі, моңғол және араб-парсы тілдеріндегі еңбектерден алынған деректемелерге шолу жасауға арналған. Шығыс мадиярлар туралы маңызды деректемелер XIII-XIV ғасырлардағы латын тіліндегі қолжазбаларда көп кездеседі және сол кезеңдегі шығыстық шығармалардағы: «Моңғолдың құпия тарихы», Рашид ал-Диннің «Джами ат-таварих», тағы басқа араб және парсы дереккөздерімен дәйектеледі. Жекелеген мадияртілді топтардың XIV ғ. соңы мен XV ғ. ортасында Жошы ұлысының аумағындағы алтынордалық Азақ, Донның төменгі бойында өмір сүргендігі толық дәлелденді деп есептеуге болады. Деректемелерде шығыс мадиярлардың өзге топтарының Солтүстік Кавказ, Орталық Азия аймақтарында өмір сүргендігі тіркелген. Самарқанда орналасқан Йеретамир көсемге жолданған папа Иоанн XXII-нің хатында шығыс мадиярлар жайында өте маңызды деректер келтірілген.

Кілт сөздер: Шығыс мадиярлар, латын тіліндегі деректемелер, араб және парсы шығармалары, моңғол деректемелері, Алтын Орда, «Ұлы Венгрия», евразиялық аймақ.

(Кушқумбаев А.К. Дешті Қыпшақ, Алтын Орда және Орталық Азия тарихындағы Шығыс Мадиярлар)

Özet

Makalede, Avrasya bölgesindeki Cengiz torunlarının mülkü ile ulusların topraklarında yaşayan XIII.-XV. yüzyıllardaki Doğu Macarların tarihine ilişkin Latin, Türk, Moğol ve Arap-Fars kaynaklarından alıntılar incelenmektedir. Doğu Macarları hakkındaki önemli bilgiler, XIII.-XIV. yüzyıllara ait Latince el yazmalarında ve o dönem Doğu eserlerindeki «Moğolların Gizli Tarihi», Reşidüddin'in «Camiü't-tevarih» vb. ile Arap ve Fars kaynaklarında yer almaktadır. Macar dilli grupların XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın ortasında Cuci Ulusunun bölgesindeki Altın Ordu'lu Azak, Don'un aşağısında yaşadıkları tamamen kanıtlanmıştı diye varsayılabılır. Kaynaklarda Doğu Macarların diğer bir grubunun ise Kuzey Kafkasya, Orta Asya bölgelerinde yaşadıkları kaydedilmiştir. Semerkand'da bulunduğu Yeretemir hükümdara gönderilen XXII. Papa John'un mektubunda Doğu Macarlar hakkında çok önemli veriler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Doğu Macarlar, Latince kaynaklar, Arapça ve Farsça eserler, Moğol kaynakları, Altın Ordu, «Büyük Macaristan», Avrasya bölgesi

(Kuşkumbayev A.K., Deşt-i Kıpçak, Altın Ordu ve Orta Asya Tarihindeki Doğu Magyarlar)

M.Kozha¹, J.Tanauova²

¹Prof. Dr. (e-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz)

² arařtırmacı (e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz)

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

Kazaklar ve Şehirler

Özet

Türkistan tarihini incelemeyen, geçmiři yeniden inşa etmek ve bağımsız bir Kazakistan'ın varlığını anlamak mümkün değildir. Tarihsel (ve Doğu Avrupa) verilere dayanan makalede 15-18. yüzyıllardaki Yesi-Türkistan şehrinin tarihi incelenmiştir. Türkistan şehri, Temirlanov ve Şeybanîlerin bölgesel eyaletiydi. Buna ek olarak, kaynaklar genellikle göçebe bir yaşam tarzı yolunda oldukları düşünöldüğü halde Kazakların kent kültürünün gelişimine, şehirlerin inşasına katkısını doğrulamaktadır. Kazak Hanlığı altında Yesi, bir bölgesel merkez durumundan Türkistan tarihi yöresinin başkentine ve daha sonra Kazak Hanlığının siyasi, ekonomik ve manevi merkezinin ana kentine dönüştü. Güvenilir veriler, hanlıkların başkenti olmaya uygun olduğı için Türkistan'da çeşitli önemli toplantıların yapıldığını, maslahatlar, gelen elçilerin kabulü, ilgili meseleleri görüşmek amacıyla meclisin örgütlenmesi ve yurtdışından gelen elçilerin ayrılması gibi işlerin yürütöldüğünü ileri sürer.

Anahtar Sözcükler: Kazak şehri, tarihsel veri, Yesi-Türkistan, şehrin kültürü, şehrin inşası

M.Kozha¹, Zh.Tanauova²

¹Prof. Dr. (e-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz)

²Senior Researcher (e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz)

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

The Kazakhs and the City

Abstract

Without studying the history of Turkestan, it is impossible to reconstruct the past and understand that there is an independent Kazakhstan. In the article on the basis of historical (and East European) data the history of the city of Yassy-Turkestan in the XV-XVIII centuries is examined. The city of Yassy-Turkestan was the regional governors of Temirlanovs and Shaybanids. In addition, the sources confirm the contribution of the Kazakhs to the development of the culture of the city, the construction of cities, though they were usually considered to be leading only a nomadic lifestyle. Under the Kazakh Khanate, Yassy from the status of one regional center evolved into the capital of the historical zone of Turkestan, and then into the main city of the Kazakh Khanate-political, economic and spiritual center. Reliable data claim that in Turkestan, as it is proper for the capitals of the khanates there were various meetings of high level conducted, maslikhats, the reception of incoming ambassadors, organization of Assembly with the aim to discuss relevant issues and departure of the ambassadors from those cities abroad.

Key words: Kazakh city, historical data, Yassy – Turkestan, the culture of the city, the construction of the city.

Hanlık sistemin iptal edildiği 1816 yılına dek Kazakların tarihi ve kültüründe şehirlerin önemi büyüktü. Orta asırlardaki Güney Kazakistan'ın şehirleri ile ilgili değerli bilgiler Farsça ve Türkçe eserlerde ve özellikle Rus kaynaklarında boldur. Kazak Hanlığındaki şehirlerle ilgili bilgileri Çin kaynaklarında da görmek mümkündür. Kazakların Büyük Jüz'ünü tanımlarken ("Batı Kazak Ordası" adlı Çin Kaynağı) Çinli tarihçi diyor ki: "Yaşam tarzındaki bu kalabalık Doğu Ordusu'na benziyor, aksine tersine kentleri var" [1, s. 573]. Qing kaynaklarında Orta Jüz Kazakları ile ilgili bölümde şu ifadeler yer almaktadır: "Şu anda, Han ulusu Otrauüstü, Yeshim'in ikametgahı ve Han Kashtyn kentinde yaşamaktadır" [1, s. 570].

Kazak Hanlığı'nın güçlenerek topraklarını genişlettiği ve istikrar dönemlerinde, bozkır hükümdarlarına tabi şehirlerin sayısı arttı. Zaman zaman Kazak Hanlığı'nın güçleri Orta Asya'nın büyük şehir merkezlerine yayıldı. Sivil çatışma ve yenilginin sıkıntılı dönemlerinde Kazaklar, devletlerinin başlıca ticari ve kentsel altyapısı olan güney Kazakistan şehirlerinin çoğunu kaybettiler.

Kazak Hanlığı'nın en büyük ticaret ve zanaat merkezleri - Türkistan, Taşkent, Sayram, Sozak, Sığanak, Sauran, Otrar'dı. Bu kentler ülkedeki idari, ekonomik ve kültürel işlevleri yerine getirdiler. Bütün şehirler ve kentler surlarla güçlendirildi. Örneğin, Sauran Türkistan'ın en iyi şehirlerinden biriydi. Şehrin güçlü surlarını yıkmak için, Buhara hanı Abdullah taş fırlatan makineleri çağırmak zorunda kaldı [2, s. 17-18].

Bahsigeçen Kazak şehirlerinin çoğunun asırlık tarihleri vardı. Lakin bazı kent ve şehirler Kazak yöneticilerinin doğrudan emriyle inşa edildi. Aşağıda, 16. ve 18. asırlarda Kazak Hanları ve diğer bozkır yöneticileri tarafından dikilen surların bir özetini sunuyoruz [3, s. 181].

Vasifi kendisinin "Badai al-Wakai" adlı eserinde, XVI yüzyılın ilk yarısında Kazak hanı Tahir Han tarafından bir dağın eteklerinde, «Kalmak askerlerini püskürtmek» amaçlı inşa edilen Jatan kalesine değinmiştir. Büyük Jüz Bi'i Töle Çırçık nehri kıyısına bir kasaba inşa ettirdi: «Taşkent'ten yarım günlük mesafede, yani Çırçık nehrinden Taşkent'e doğru yapılan kanal boyunca inşa edilen bu kasabaya tarımla uğraşan insanları yerleştirdi... Bu insanlar Töle Bi için çalıştılar ve ekinler ektiler». Üstelik kale, Töle "istediği takdirde, şu kanalın acilen ve başka bir yöne çekilebileceği kadar önemli bir stratejik konumu işgal etti. Bu da Taşkent vatandaşlarını ekilebilir arazi üzerinde su tutmaya zorladı" [4, s 98].

Abylay Han "kendisine itaat eden Büyük Jüz Kazakları'nın istekleri üzerine Talas nehrin kıyısında oğlu Adil için büyük surlarla kuşatılmış bir ev inşa ettirir ve çevresine de tarımla uğraşan Karakalpakları

yerleştirmişti” [5, s. 256]. Binbaşı general N.G. Ogarev'in raporuna göre, Kazak Hanı Jetikent şehrini restore etti: “Diğer çocukları Adil, Rüstem ve Tok Sultan’lar Türkistan şehrinin bu tarafında, Abılay tarafından yeni inşa edilen Jetiken kasabasında kaldı” [4, s.143]. 18. Yüzyılın sonlarında Küçük Jüz’den Kara-Bulat adlı zengin bir Kazak’ın Sırderya’da kasaba inşa ettiği bilgisi de var [5, s. 298].

Düşmandan korunmak amaca yönelik tahkimatlar, yalnızca soylular tarafından değil, aynı zamanda farklı Kazak boyları tarafından da inşa edildi. Örneğin, “Subay Telyatnikov’un Taşkent’e seferi tutanağı’daki (Mayıs, 1796)” bilgilere göre: “Arıs nehri boyunca Büyük Jüz kabilesi Üysinlerin göçü. ... pek çok yerde topraktan inşa edilmiş küçücük kasabalar var, her hangi bir saldırı esnasında kabile Kazakları kadın-çocukları ile birlikte sığınarak düşmana karşı direnmeye çalışırlar [4, s. 162].

Topraktan yapılmış surlarla birlikte taştan da yapılan surlar da vardı. F.Nazarov “Düşmanların baskınlarına karşı Kazaklar görünür ekin alanların ve hareketli yurtların görünür olduğu taştan yapılan surlara sahip olduklarına” işaret etmiştir [6, s. 32]. Arkeologlar Karatau dağlarında 15-18. yüzyıllarda faaliyet gösteren iki taş kaleyi Kırk-Kız ve Bala-Kurgan’ı buldular. Bu kalelerin yakınlarında mezarlık vardı. Mezarlıkta bulunan tamgalara bakıldığında Kazakların üç jüzüne ait kabile insanların bir arada gömülü olduklarını görmek mümkündür [7, s. 41-43].

Bir dizi kaynaklarda, Güney Kazakistan’ın son ortaçağ dönemi kentlerinde yaşayan Kazaklar hakkında da bilgi bulunmaktadır. XVI yüzyılın sonlarına ilişkin bir belgede Araplar, Türkler, Kazaklar ve Karakalpaklar Sığanak nüfusunun bir parçası olarak adlandırılmıştır [2, s. 48]. Teush-Mergen’in 1693’te Türkistan şehrine yaptığı gezi defterine göre “Kazaklar, bu şehirde Tevke Han’la birlikte kadın-erkeklerden oluşan 1000 kişi yaşıyor” [8, s. 405]. 1740 yılında yapılan müzakere tutanaklarında, Arğınların lideri Niyaz Batyr Türkistan şehrinin sakini olarak görülüyor [9, s. 164]. Büyük Jüz’den Töle Bi adı geçen müstahkem şehrin yanı sıra Taşkent’te karısı ve iki oğlunun yaşadığı bir eve de sahipti [4, s. 96]. Kazak seçkinlerinin yanı sıra, yoksul Kazaklar da şehirlerde yaşadılar. 1735 yılında tüccar Ş. Arslanov, Taşkent ve Türkistan arasındaki kasabalara değinerek, bu kasabalarda Sartlarla birlikte fakir Kırgız-Kaysakların da yaşadıklarını belirtmiştir [4, s. 99]. A.I. Levshin, Büyük Jüz Kazakları’nın coğrafyalık yerleşim yerlerini belirtirken “bazılarının Taşkent, Türkistan ve komşu kasabalarda yaşadığını” belirtmektedir [5, s. 294]. Ya.P. Gaverdovski’ye göre, “bu Kırgızların çoğu (Orta Jüz - MK) Karatau dağları ve Taşkent’in yakınlarındaki yerleşim yerlerinde yaşamaktalar [10, s. 400].

Christopher Bardanes'in 18. yüzyılın ikinci yarısındaki bilgilerine göre "Büyük Jüz Kazakları'nın bir kısmı "Taşkent ve Türkistan, Taşanak ve Sozak şehirlerindeki evlerde yaşamaktalar, fakat aynı zamanda bozkırlarda çadırları var ki, yaz aylarında istedikleri zaman şehirlerini terk edenler gibi ve şehir hayatına alışmış olanlar ise çeşitli zanaatlarla uğraşıyorlar. Ayrıca tarlayı sürerler ve buğday, çavdar, arpa, darı, beloyan buğdayı ekiliyorlar ..." [11, s. 168]. O dönemdeki Bukhara'da da 15 evden oluşan Kazakların ayrı bir semti vardı [12, s. 232, 320].

Kazaklar'ın göçebe hayattan yerleşik hayata, yani şehre dönüşüm süreci farklıdır. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında Çimkent şehrinin sakinlerinin ifadelerine göre "Onlar Otırar ve Türkistanlıların torunlarıdır ve saf Sart değiller, Kırgızlar'la bir karışımdır". Görgü tanıklarına göre, bu dönemin Türkistan şehrinin sakinleri, dil ve antropolojik tip bakımından bozkır insanlarından çok az farklılık göstermişlerdir [13]. Modern Kazakların etnik yapısında, kent sakinlerinden gelen bir takım boylar vardır [14, s. 33-40]. İlk olarak, bunlar Sunak ve Hoca gruplarıdır [15, 16, 17]. Sunaklar, Sığanak sakinlerinin torunlarıdır. Hocalar'ın modern boylarındaki "Otrar-hoca, Akkorğan hoca" adları ise Güney Kazakistan'ın geç ortaçağ kentleri adlarıyla doğrudan ilişkilidir ve atalarının ikamet yerlerini belirtir. Böylelikle Kazak Hanlığı döneminde, göçebe Kazakların yerleşik nüfusa sızması bir dönüm noktası oldu. Kentsel kültürün azaldığı dönemlerde, yeni duruma adapte olan yerleşik yerleşimlerin nüfusunun bir kısmı onları çevreleyen bozkırların saflarıyla birleşmiştir [11].

Sırderya ve Karatau kentleri Kazak Hanlığı'nın başlıca politik, ekonomik ve kültürel merkezleri oldular [2, s. 5-49]. Ancak, buna Kazak hükümdarlarının Timurlular, Şeybanililer ve diğer rakiplerle olan bir mücadele dönemi ön ayak oldu.

Göçebe Özbekler'in hanı Abülhayır ölünce Kazak hanları Sırderya boyundaki şehirler için mücadeleyi başlıyor ve büyük şehirleri birer birer kendi topraklarına katmaya başlarlar. İlk önce Karatau'ın eteğindeki Sozak şehri Kazaklara geçer. Arkeologlar Sozak bölgesinde 16-18. yüzyıllara ait küçük yerleşim yerlerini, özellikle Kültöbe ve Ran'ın gibi yerleşim kalıntılarını tespit etmişlerdir [18, s. 23-27]. Janibek'in en büyük oğlu Mahmud-Sultan Sozak'ın hükümdarı oldu.

Kazak Hanlığı'nın kurucuları kendi atalarına (Orışan ve Barak) ait Türkistan'ı geri almak için mücadele verdiler. 15. yüzyılın son otuz yılında Sırderya şehirleri için Timurlular, Şeybanilerle birlikte Kazaklar savaştılar. "Tevarih-i Güzida-yi Nüsret Name"ye göre, 1470 yılında Türkistan Kerey

han'ın himayesine geçer [3, s. 21]. Janibek'in oğlu İrençi Sultan ise Sauran'ın hükümdarı oldu.

1472 yılında Muhamad Şeybani Türkistan şehri için girişimde bulunur. Şeybanilerle olan mücadelede Sozak şehri Kazaklar'ın ana üssü oldu. Şeybani Name'ye göre Kazak hükümdarları "Suzak halkı ve Kara-Korun çevresinden yaya ve atlı birlikler toplayarak büyük bir orduyla dönüşmüşler" [3, s. 106]. Kazaklarla olan savaşı kaybeden Şeybani Horezm'e kaçmak zorunda kalıyor.

15. asrın 90. yıllarında Moğol Hanı'nın desteğiyle geçici bir süreyle Şeybani Otırar, Sauran ve Yessi şehirlerini ele geçirir. Kazak hanları ile Muhammed Şeybani arasındaki mücadele geçici bir barışla sona erer. Türkistan'ın kuzeyi, Sığanak, Sauran ve Karatau'la birlikte Sozak bölgeleri Kazakların elinde kalır [2, s. 342-344].

16. asırlarda Türkistan şehri için savaş devam ediyordu. Yakın bir zamanda İran'da bulunan Alam-ara-i Şah İsmail Sefavi'nin el yazmasında "Kasım Han'a bağlı "bin şehir ve kasabalara" sahip bölgeden bahsediliyor. Ve bu bölge güneyde yer alarak, Taşkent ve Barkent'e kadar uzanan vadilere sahip" [19, s. 44-47]. Yani şimdiki Kazakistan'ın güney kısmında Taşkent'le sınırı olan Sayram şehri ve bölgesi de vardı. Böylelikle, Sırderya'nın pek çok şehirleri Kasım Han'ın egemenliğine geçti (1509-1521) [20, s. 367-368]. Bu dönemde Kazak Han'ları Deşti Kıpçak'ın batısındaki Sarayşık şehrini de kendi topraklarına katarlar. Mirza Muhammed Haydar'a göre, Burunduk Han Sarayşık şehrinde oturmuştur [2, s. 19]. Kasım Han'ın bu şehirde ölümüyle 16. asırda huzursuzluk dönemini başlıyor ve Kazak yöneticileri şehri terk ediyor. Sarayşık şehri de Noğaylılar'ın merkezi şehri olur.

Kazak Hanlığı'nın güçlendiği dönemlerinde bozkır hanları Orta Asya'daki bir dizi şehre yayılmış ve sıkıntılı dönemlerin başlamasıyla Kazaklar Türkistan bölgesi şehirlerinin bir kısmını kaybettiler. Ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru Kazaklar, tarihi Türkistan bölgesinin bütün şehirlerini ve Taşkent kentini geri aldılar.

16. asırların sonunda Türkistan ve Orta Sırderya bölgesi Kazak Hanlığı'nın (1466-1847) topraklarına tamamıyla katılmıştı. Bunu Kazak Hanları tarafından Türkistan şehrinde bulunan Hoca Ahmet Yesevi türbesine görevli ve yönetici Şeyh el-İslam'ı tayin eden belgelerden de görebiliriz. Şu anda şarkiyatçı A.L. Kun'un şahsi arşivinde (St. Petersburg) Tevekkel Han'a ait 1006/1597-1598 ve 1014/1605-1606 tarihli belgelerin kopyaları bulunmakta [21, s. 45, 50-56]. Kadir-Ali-bi'ye göre, Tevekkel Han'ın kardeşi Kazak Han'ı Şığay'ın oğlu (1580 - 1582) Ondan

Türkistan'daki panteona defnedilmiş: “Ondan farklı yerlerde farklı eylemler biriydi ...çok büyük bir kahraman ve atıcıydı. Şığay Han zamanında ordunun başıydı. Onun eylemleri bilinir ve barizdi ... 30 yıl içinde ölüm onu buldu. Mezarı Hoca Ahmed Yesevi'nin sığınağı altında ... [oraya] defnedildi” [22, s. 169].

Kazak Han'larının içinde Türkistan'a egemenlik kuran hanların biri de Tursun-Muhammet Han'dır (1613-1627). Şarkiyatçı P. Lerch, 1867'de Türkistan'a yaptığı seyahatı sırasında, çeşitli yöneticilerden aralarında Tursun Han'ın da bulunduğu Türkistan hükümdarına gönderilen 1035/1625-26 tarihli onbeş mektubu okumuş [23, s. 21]. St. Petersburg'da sözü edilen Kazak hükümdarlarının diplomalarının kopyaları tutulmaktadır [21].

18. yüzyıl başlarında Kazak Han'larının resmi konutu Türkistan şehriydi. İlk olarak Türkistan'a kendi hanedanlığını kuran Esim Han (1598-1614; 1627-1628) olduğuna inanılmaktadır. Ünlü tarihçi Ebul-Gazi, Türkistan'da Esim Han ordasındaki üç aylık kalışını yazdı [22, s. 195].

Hollandalı gezgin ve tüccar N.Witsen'in kitabında belirtildiği gibi, Türkistan Kazak hükümdarı Tevke Han'ın oturduğu şehirdir. Şehrin tarifi dikkat çekicidir “Su ile çevrelenmiştir, toprak duvarlar daire şeklinde ve kumla kaplıdır. Tevki Han'ın evi pişirilmiş tuğladan yapılmıştır. Toplamda, şehrin kapılarına kadar altı adet duvar vardır, bunlar pişirilmemiş tuğlalardan yapılmıştır. Şehir surları diğer şehirlere göre çok sağlamdır sağlamdır. Surların uzunluğu uzunluğu bir milden fazladır ve bu, Alman milinin yaklaşık beşte biridir” [24, s. 66-67]. Rus devletinin elçilik arşivlerinde, 17. yüzyılın sonuna ait Türkistan'ın tasviri korunmuştur: “Türkistan şehri pişirilmemiş tuğlalarla ve baz yerleri ise pişirilmiş tuğlarla döşenmiştir. Bu şehrin yüksekliği 3 kulaç, kalınlığı ise 2 kulaç ve çevresi de 5000 kulaç ve duvarlar da oyuklarla bölünür. Şehrin büyük minaresi ve dört kapısı vardır. Şehirde Tevke Han'a bağlı 1000 civarında kadın-erkek yaşamaktadır” [8, s. 405].

Tevke Han döneminde (1672-1715) Sırderya boyunda Kazak Hanlığına bağlı 32 şehir vardı [8, s. 379]. Bu rakamı N.Witsen, Tobol'dan gelen tüccarın verdiği bilgiye dayanarak vermiştir: “bununla birlikte o dönemdeki Kazaklara bağlı 32 şehri saymak mümkün”. Şehirlerin yönetimi Han'ın emri ile kendi akrabaları, sultanlardan oluşan valilerin elindedir. N.Witsen'e göre Tevke Han döneminde Sozak şehrinin valisi ise Ablay Sultan (gelecekteki Ablay Han'ın dedesidir), Sauran şehrinin valisi Kaz Sultan (Kaji, gelecek Ebülhayır Han'ın babasıdır), Sıganak'ın valisi ise Esim sultan, Karnak şehrinde Kayıp Sultan, İkan'da ise Bolat Sultan

(gelecek Ebulmambet Han'ın babası), Ortırar şehrinde ise Tursun Han, Sayram şehrinde de Karbas Sultan'dır [24, s. 67].

Türkistan'ın baş şehirlerindeki Han'ların şehirden çıkışlarında kent yönetimini "onbaşılı", yani Han'a sadık adamları yönetti. Böyle bir insanların biri de Taşkent'te Jolbarıs Han'ın döneminde (1720-1739) Töle Bi'di: "Büyük Jüz'ün önemli Kazaklarından Töle Bi, Taşkent'te Han'dan fazla değer görmekteydi" [25, s. 97]. Türkistan'da ise Han'ın özel güveninde olan "Orta Jüz liderlerinden yüzbaşı Niyaz Batır, Şemyaki Han döneminde Türkistan'da büyük bir otoriteye sahip olup, han ölünce Türkistan'ı yönetmiştir" [9, s. 164].

Türkistan kentinde Kazak hanları yabancı elçileri kabul ettiler. Rus elçilerinin 22 Temmuz 1694 tarihinde Tauke Han tarafından Rus elçilerinin kabulünün anlatımı Rus kaynaklarında korunmaktadır. Bu müzakereler sırasında Kazak Han'ı, hem Türk Sultanı hem de İran Şahı'nın ondan daha büyük olmadığını belirterek eşit ilişkiler talep etmesi dikkat çekicidir: "Türk Sultan'ı ya da Kızılbaş Şah ondan daha çok, Tevki Han'dan büyük mü? Demek ki, öyle" [26, s. 68].

Rus elçisi Binbaşı Karl Miller tarafından 1743'te derlenen Türkistan kentinin planında, kentin içinde, üçgen şeklindeki alanda bulunan kulenin altı bölümünde "hanın" kelimesi ile yazılmıştır (resim) [27, s. 8].

"Kayıp Han'ın baş şehri ise Türkistan" diye veriyor Rus kaynakları [28, s. 297]. 1719 ve 1724 yılları arasında, kısa bir kesintilerle Türkistan şehri Kazak'ların büyük hanı Ebülhayır Han'ın (1719-1748) ikametgahı olmuştur. 18. asrın başlarında Türkistan şehri Sayram'la birlikte Jongarlar tarafından işgal edilmiştir. 1724 senesinde Ebülhayır Han Türkistan'ı ve civarını düşmandan geri alır. Fakat 1725'teki çok büyük bir kolla gelen düşman askerine karşı şehri elinde tutamaz ve Güney Kazakistan'ı bırakmak zorunda kalır [29, s. 123-125].

Türkistan şehrinde Kazak Han'ların tahta geçiş merasimleri de düzenlenmiştir. 1737-1738 senelerinde Ebulmambet sultan "daha önceki Bolat Han'ın oğlu ve Kazak boyları Arğın, Aktay, Uakkerey ve diğer kabilelerin liderlerince Han ilan edilmişti..." [30, s. 86-87].

Abılay Han'ın bütün Kazakların "Büyük Hanı" seçilmesiyle ilgili mesaj dikkat çekicidir: "...1771'de ... tüm önemli ve seçkin insanlarımız, Kazak yurdu Üş Alaş Hanları, şehirler ve bozkır seçkinleri ve aynı zamanda Türkistan bölgesi saygınları beni tüm hanlardan üstün tutmayı kabul etti. Bizim geleneğimize ve önceki hanların kurallarına göre, kutsal Haziret Hoca Ahmet Yesevi'nin öldüğü Türkistan kentinde, onun mezarında Fatiha okundu ve ben "Han" ilan edildim ..." [31, s. 208].

Böylece, Orta Çağ'ın sonlarında, Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesi Kazakların ulu hanlarının taç giyme yeri olarak hizmet etmiştir. Büyük Han'ın taç giyme törenine Hanlar, Sultanlar, Bi'ler ve Üç Jüz'ün seçkin liderleri ve Türkistan'ın saygınları, yani şehir yöneticileri katılmışlar.

Kazak Han'larının Türkistan şehrine gelişleri resmi törenle karşılandı. 24 Haziran 1744 tarihli veriye göre: “Ebulmamet Han şehre yaklaşmaya başladığında, neredeyse hiç kimsenin şehirde kalmamış ve herkes karşılama törenine gitmişti ... Üstelik törende bakır boruların çalındı, ... uzunluğu kulaçtan da uzundu ... deri tırtıklı tencere gibi topraklı tencereler vuruldu. Üstelik, Han'a itaat olarak üç ineği götürdü, üç kez hoşgeldin töreninin işareti olarak üç kez Han'ı çember yaparak dolaştırıldı ... Han bu şekilde kente girdi. Ve girdiği zaman, ilk olarak, onların aziz saydıkları ana camisine girdiler” [25, s. 96].

Türkistan şehri Kazak seçkinlerinin buluştuğu, toplandığı yer olmuştur. 1744 yılındaki bir yazıda Türkistan'a Kazak Bi'lerinden olan Töle'nin gelişi tarif edilmiştir: “ ... Türkistan'a Büyük Jüz Kazakları Bi'yi Töle Ebulmambet Han'la buluşmaya geldi” [25, s. 97].

17. yüzyılın 60. yılları Çin tarafından Kazakistan'a ve Orta Asya'ya karşı ciddi bir tehlike oluştu. 1762 yılında Ebulmambet Han'a (1748–1771) ve Abılay Sultan'a Çin'den elçiler gelerek, Bogdihan'ın baharın gelişiyle Türkistan'da Hoca Ahmet Yesevi türbesinde Çin geleneğine göre kurbanlık çalmak için asker gönderme niyetini bildirdiler. 1963 yılında savaş tehlikesi sebebiyle Türkistan'da Kurultay gerçekleşti, bazı bilgilere göre 6000'den fazla Kazak saygınları katılmış. Kurultay'da Kazak Hanlığının Çin tehlikesine karşı mücedelede Orta Asya'nın müsülman halkları, başta Afgan Şah'ı Ahmad Şag Durrani (1747–1773) destekleme kararı alındı [32, s. 105].

Sırderya yakınlarındaki kasabalar Kazak Hanlığı'nın ticaret ve kentsel altyapısını temsil ediyordu. Yerleşik tarım alanları ile göçebe ticaretinde önemli bir rol oynamışlardır. Rüzbihan tarihi Türkistan bölgesini anlatırken: “Bu ülkeye, Deşti tarafından, Hacı Tarhan'dan bir sürü mal, yağlı koyunlar, at, deve ve diğer değerli mallar getirilir, örneğin keçe ve çamur kürklü kürkler, sonra tilki ve sincap, gergin yaylar, ak kayın okları, ipek kumaşlar ve diğer değerli eşyalar getirilir. Sıganak, Deşti sakinleri ile ilgili olarak yaşanabilirliğinin başlangıcı olduğundan, Deşti Kıpçak mal ve mülklerinin Adil nehri sınırlarına kadar tüccarlar getirerek ... Sıganak'ı mallarını saklayabileceği bir depo yeri haline getirdi” [33, s. 116-117].

Yazılı ve arkeolojik kaynaklar, Güney Kazakistan şehirlerinde pamuk yetiştirildiğini ve dokunduğunu gösteriyor. Türkistan kentini anlatan

N. Witsen, “burada ticaret en düşük kalitedeki kırmızı ve beyaz pamuklu kumaşlar üzerine gidiyor ve Kazak bölgelerinde Buharalılarca işleniyorlar” [24, s. 68].

Türkistan’ın İkan ilçesinde yerel kumaş üretiminin gelişmesi hakkında bilgi bulunmaktadır: “Pamuklu kağıtlar, oldukça bol bir şekilde doğacak, bunlardan çok dokunmuş ve çok fazla şey satmaya başlayacak” [4, s. 162].

Ateşli silahlar Türkistan’daki çarşıda veya Orta Asya’daki şehirlerde satıldı. Teuş-Mergen’e göre, Türkistan kentinde “piyasada iyi pansyri satıyorlar”, el yapımlı tabancaların sesleri duyuluyordu [8, s. 405]. Kurşun üretimi ise “Türkistan yakınlarında, Suvunda denilen bir dağdadır ve mermileri alıp dökmesi gereken herkes alıyor” idi [4, s. 30].

Kaynaklar, Kazak yöneticilerinin şehirlerin ekonomik refahına olan ilgilerini göstermektedir. Türkistan kentini tanımlayan N. Witsen şöyle yazıyor: “Orada bir fuar var. Tauke Han’ın kendisi ata binerek, ok ve yayı üzerinde, fuarı açmaya gelir”[24, s. 67].

Türkistan’da Han valisi görevini yürüten NiyazBatır, Rusya’nın temsilcileriyle yaptığı toplantıda, ticaret konusunu gündeme getirerek “saygınlar” adına “onların Türkistan’a ticaret yapmalarını arzu ediyorlardı... Taşkent’te de engelsiz ticarete devam etmeliler” dedi [9, s. 164]

Kazaklar’ın manevi hayatında Türkistan ve aynı tarihsel bölgenin diğer şehirleri önemli bir rol oynamıştır. Burada camiler, hanakalar – Sufi inancının merkezleri, Müslüman azizlerin mezarları bulunuyordu. 1691’de, Kazak Ordusu’nun şehirleriyle ilgili sorulara yanıt olarak, Galdan Boşoktu Han’ın elçileri “büyük şehirlerinde namaz kılmak için camilerin kurulduğunu” bildirmiştir [8, s. 397].

Orta Asya’nın en saygın tapınaklarından biri olarak Hoca Ahmet Yesevi türbesi kutsal Türkistan kentindeydi. Yerli halk dilinde şehrin bir diğer adı da – Azret’tir. Söz konusu urbonim, D. Telyatnikov ve A. Beznosikov’un 1796-1797’deki Taşkent yolculuklarına ait materyallerde kayıtlıdır: “Türkistan, Kazaklarca Azret” [4, s. 160]. Türkistan aynı zamanda Azret-Sultan olarak da biliniyordu: “Azret-Sultan olarak adlandırılan bölgesel Türkistan kenti, kutsal bir yer olarak Muhammetliler tarafından saygı görüyor, çünkü orada birçok azizlerin anıt ve mezar vardır.” [4, s. 259]. Bu urbonun kökeni Yesevi Hazret-i Türkestan’ın kısaltılmış bir versiyonu olan Azret’le ilişkilidir. Bu da şehrin başka bir ismi oldu.

Meşhur türbenin Avrupa edebiyatındaki ilk açıklamalarından biri Witsen kitabında verilmiştir: «Kutsal Azret Hoca’nın mezarı Astana’dadır» «Bu şehirde bir bina var ve bu bina «Astana» olarak adlandırılıyor ...

Duvarlar farklı renklerle boyanıyor, bazı yerleri ise altın renklidir, yukarıda iki kule. Bu astana'nın içinde yüzden fazla oda vardır. Odalardan birinde insan boyu kadar kazan var... Astana'da kutsal adam Azret Hoca'nın mezarı var” [24, s. 67].

Türkistanlı Abd el-Gafur Türkistani'nin bahsettiği gibi, kentte birkaç mekteb ve medrese faaliyet göstermiştir. Şehir din eğitiminin ve orta çağ biliminin merkezlerinden biriydi [34, s. 9]. Burada bozkır saygınlarının çocukları eğitim gördü. Kenesarı Sultan Türkistan'ın dibindeki Karnak'a yerleşerek İshan Rahman İzler'in önderliğinde “düşünceli yaşam” eğitimini aldı [35, s. 16].

1228/1813 yıllarında Türkistan kentinde, Kazak sultanı Akbar Ali Ekber Sultanı'nın oğlu Karabeş Muhammed padişah'ın emriyle “Kissa Dastan Çingiz Han” el yazması yazılmıştır. Eserde Kazak Hanları'nın ve Orta Asya'nın diğer yöneticilerinin şeceresi hakkında ve gömüldüğü yerleri hakkında pek çok bilinmeyen bilgi içermektedir [36, s. 150-153].

18 yüzyılda Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesi, en saygın Kazak soylularının temsilcilerinin gömüldüğü yer olarak kaldı. 1759'da Orta Jüz Sultanı Abılay Çin elçileri ile konuşurken, Türkistan kentinden “saygınların gömülme yeri” olarak bahseder [37]. 18. yüzyılın sonunda Kazaklar üzerine yapılan ilk bilimsel çalışmanın yazarı I.G. Andreev Türkistan şehrinin özel statüsüne dikkat çekti: “o şehirdeki soylu hanlar ve sultanlar, eskiden beri Haziret Sultan tabutunun kutsallığından ötürü onurlandırıldığı” [38, s. 40-41].

1866 yılında anıtlarla ilgili özel bir makalesini yayımlayan M.S. Bekçurin: “Tapınağın içinde ... tüm Türkistan Şeyh el-İslâmi, hocalar, seyitler, Türkistan şehrinin tüm eski yöneticileri ve en saygın Kongırat Bi'lerinin gömülü olduğuna işaret etti ... Orta ve Küçük Jüz'ün bazı Kazak sultanlarının mezarları, bununla birlikte ünlü Abılay Han ve Türkistan'da egemenlik kuran Ebülkhayır'ın tüm ataları vardır [39, s. 55-56].

“Kissa Dastan Çingiz Han” adlı esere göre, Türkistan şehrinde Taukkal Muhammed Bahadır Han (Tauke) (1672-1715), Şah Muhammed Bahadır Han (Semeke) (1741-1745) gömülüdür. Bu kaynağa göre Esim Han (1598-1614; 1627-1628) Taşkent'te Şeyhhantaur'da gömüldü. Muhtemelen, Hoca Ahmet Yesevi'nin önünde bulunan küçük hanakada Semeke Han'ın küçük oğlu, Tauke Han'ın torunu Esim gömülmüştür. Kendisi 18. yüzyılın 50. yıllarında (1798) hükümdar oldu [36, s. 150-154].

Türkistan kentinin yaşlılarının hatıralarında 19. yüzyılın başlarında Türkistan şehrinde, kahramanlıkları literatürde söz edilen 19. yüzyılın ünlü Kazakh Hanları'nın mezarları vardır. Bu hatıralar Kazaklar'ın Jungarlar

üzerindeki kesin zaferleri ile ilişkiliydi.

26 Ağustos – 1 Eylül 1866 tarihlerinde Türkistan’da yaşamış olan A.K. Geynes’in günlüğünde iki Kazak Hanı’nın mezarları anlatılmıştır: Abılay ve Jolbarıs: “Bize, sanırım mermerden yaptırılmış Orta Orda Han’ı Abılay’ın mezarı gösterilmişti. ... Abılay’dan uzak olmayan bir yerde, başka bir tarihi figür olan Büyük Orda Hanı Jolbarıs gömülüdür. Jolbarıs’ın mezarı oymalı bir ahşap kafes ile kaplıdır. Yanında ovis argali’nin büyük bir boynuzlu var. Bu, mollalara göre, Jolbarıs’ın mezarına ibadet etmeye gelen Kazaklar tarafından getirilen bir armağandır” [40, s. 274-275]. A.K. Geynes’in 27 Ağustos 1866’da ziyarete geldiği Hoca Ahmet Yesevi’nin soyundan olan Askar Hoca’nın anlattıklarına göre: “Jolbarıs Büyük Jüz’ün hanıydı, Sırderya-Şu ve Karatau dağlarında göç ediyordu, şimdilerde Büyük Jüz tarafından nüfus edilen yerler, o dönemlerde Manjurlar tarafından yok edilen Kalmuklara aitti” [40, s. 280-281]. 1884 türbesinin planında han mezarının bulunduğu koridor “Jolbarıs Han” olarak adlandırılmıştır [41, s. 6-28], yani “Jolbarıs odası’dır”.

Hoca Ahmet Yesevi’nin türbesini ziyarete gelen Kazaklarla birlikte gelen N.S. Lykoshin’in yayınlarına göre, Abılay’ın mezarı kutsal bir yere çevirilmiş: “Abılay Han’ın mezarı bulunan caminin sağ sınırına girdiğimizde, benim yanımdaki yigit, tanıdıklarının ve kendisinin ruhu için dua etmeye başladı. Müslümanlar azizlerin yanına gömüleceklerin ahiret gününde Tanrı’nın gazabından kurtulacaklarına inanıyorlar, çünkü azizler mezarından belli bir mesafede gömülen herkese müsaade edecekmiş ... Bu inançla Kazaklar Abılay Han’ın mezarı yakınlarına mezarlık yaparlar” [42]. Bu nedenle, Abılay Han’ın gömülme yeri, hem Türkistan kenti hem de bozkır sakinleri tarafından iyice biliniyordu (bilgileri inceleyenler O. Ismagulov, M. Koja, A. Ismagulova [43]).

Türkistan kentinde Sultan Ebülfeyis’in (? -1783) gömülmesi hakkında I.G. Andreev şöyle yazıyor: “1783’te öldü ve naaşı 1784’te oğlu Pupı Saltan tarafından Türkistan şehrine getirildi” [38, 40-41]. Kurbangali Halidi, bu Kazak hükümdarının ölümünden 120 yıl sonra mezarını Kazakların kutsal yerinde bulunduğunu bildirmektedir [44]. Türkistan kentinde Orta Jüz Kazakları’nın bir kısmının yöneticisi olan Bokey Han’da (1735–1819’dan sonra) gömüldü [45, s. 40-42]. Abılay Han’ın oğlu Kasım Sultan’ın Hoca Ahmet Yesevi türbesinde defnedildiğini onun torunu yazıyor [43]. N.N. Balkashin’in verilerine göre, Hoca Ahmet Yesevi camiinde, Kenesarı’nın ablası Bopay da defnedilmişti [46, s. 21]. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılda yazılan kaynaklara göre, Hoca Ahmet Yesevi’nin hangasında 18. Yüzyılın etkili Bi’leri de: “Jeti Jargı” yasaların oluşturanlardan Kazıbek

Keldibekulı (1667-1763), Şakşak Janibek, Şon Bi'ler gibi bozkır saygınları defnedilmişti. Anlatılanlara göre, Türkistan'da ünlü bozkır şövalyesi-bahadır Kanjıgali Bögembay da gömüldü.

Ne yazık ki, tarihin Sovyet döneminde, Hoca Ahmet Yesevi Türbesi, Kazakların önemli temsilcilerinin gömüldüğü bir panteon olarak değil, sadece ortaçağ mimarisinin bir anıtı olarak görülüyordu. Onarım ve restorasyon çalışmaları sırasında, eski gömüler imha edildi, uygun tespit ve araştırma yapılmadan mezar taşlarının çoğu taşındı. Bazı mezar taşları da Türbe'nin temeli için kullanılmış ve bilim için kaybolmuştur [47, 27-28]. Kazakistan bağımsızlık aldıktan sonra, Türbede defnedilen önemli şahsiyetlerin kimliklerini tespit çalışmaları başlatılmıştır. Hayatta kalan epitaflar temelinde, yazılı kaynaklardan ve halk efsanelerinden elde edilen verilerle Türkistan'da defnedilen ortaçağ ve modern dönem bozkır saygınlarının bir listesi hazırlanmıştır.

Türkistan şehri 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar Kazak Hanlığı'nın siyasi, idari, dini ve ekonomik merkezi idi. Burada, yüce hükümdarlar seçilen yabancı elçiler kabul ettiler, yöneticileri seçtiler, Kazak halkının tarihi ile ilgili kararlar veren kurultaylar düzenlediler.

Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin önünde Üç Jüz temsilcileri ile tarihi Türkistan bölgesi seçkinleri Abılay Han'ı Bütün Kazaklar'ın Hanı ilan ettiler. Bozkır saygınlarının önde gelen isimleri burada gömüldü: hanlar, biler, kahramanlar. Bu nedenle, Kazak Hanlığı döneminin Türkistan tarihinin incelenmesi, devletimizin tarihsel biliminin acil görevlerinden biridir. Türkistan'ın tarihini incelemeksizin, geçmişi yeniden inşa etmek ve bağımsız Kazakistan'ın varlığını anlamak imkansızdır.

KAYNAKLAR

1. Biçurin N.Ya. Sobranie svedeniy po istoričeskoj geografii Vostočnoy i Sredinnoy Azii. Çeboksarı: Çuvaşskoe gosydarstvennoe izdatel'stvo, 1960. S.573.
2. Piçşulina K.A. Prısırdar'inskie goroda i ih znaçenie v istorii kazahskih hanstv v XV – XVII vekah // Kazahstan v XV – XVIII vekah. – Alma-Ata: Nauka, 1969. S. 17-18.
3. Materialı po istorii kazahskih hanstv XV - XVIII vekov (izvleçeniya iz persidskih i tyurkskih istoçnikov). – Alma-Ata: Nauka, 1969. S. 181.
4. Istoriya Kazahstana v russkih istoçnikah. T. 6. Almatı, 2007. S. 98.
5. Levşin A.I. Opisanie kirgiz-kazaç'ih, ili kirgiz-kaysatskih, ord i stepey. Almatı: Sanat, 1996. S. 256.
6. Nazarov F. Zapiski o nekotorih narodah i zemlyah sredney çasti Azii. M.: Nauka, 1968.
7. Akişev K.A. Srednevekovie rabatı i kurımı Karatau // Izvestiya NAN RK. Seriya obçestvenih nauk, 1994, № 5.41-43.
8. Istoriya Kazahstana v russkih istoçnikah. T. 1. Almatı, 2005. S. 405.
9. Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVI- XVIII vekah. Alma-Ata, 1961. S. 164.
10. Istoriya Kazahstana v russkih istoçnikah. T. 5. Almatı, 2007. S.400.
11. Istoriya Kazahstana v russkih istoçnikah. T.4. Almatı, 2007. S. 168.

12. Syhareva O.A. Kvartal'naya obçşina pozdnefeoddal'nogo goroda Buhari. M., 1976.
13. Dobrosmyslov A.I. Goroda Sırdar'inskoy oblasti: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aylie-Ata i Çimkent. – Taşkent, 1912.
14. Hodjaev M. Komponenti gorodskogo i osedlozemledel'çeskogo proishojdeniya v etniçeskoj strukture kazahov // Ata-mura. Sbornik statey, posvyaçşenny 75-letiyu Yujno-Kazahstanskogo oblastnogo istoriko-kraevedçeskogo myzeya. Şımkent, 1995. S. 33-40.
15. Grodekov N.N. Kirgizi i kara-kirgizi Sırdar'inskoy oblasti. Yuridiçeskiy bit. T.I. Taşkent, 1889, prilozhenie 2.
16. Tımışbaev M. Materialı k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. Taşkent, 1925.
17. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalık sözdigi. – Almatı: Ğılım, 1977.
18. Joldasbaev S. Material'naya kul'tura kazahov XV – XVIII vv. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk. Alma-Ata, 1975. S. 23-27.
19. Atıgaev N., Jandosova Z. Istoriçeskie nahodki. Rukopisi zagovorili // Mangi el, 2013. № 2. S. 44-47.
20. Piçşulina K.A. Vzaimootnoşeniya praviteley kazahskogo gosudarstva s uzbekskimi hanami Maverannahra v naçale XVI v. // // Istoriya Kazahstana s drevneyşih vremen do naših dney. T.2. Almatı, 1997. S.367-368.
21. Muminov A.K., Kumekov B.E. i dr. Istoriçeskie dokumentı mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi. Astana, 2017. s. 45, 50-56.
22. Kazakistan tarihi turalı türki derektemeleri. T. V. Almatı: Dayk-Press, 2006. 169-b.
23. Lerh P. Arheologičeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g. Sankt-Peterbyrg, 1870. S. 21.
24. Istoriya Kazahstana v zapadnih istoçnikah XII – XX vv. T.6. Almatı, 2006. S. 66-67.
25. Materialı po istorii Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1948, s. 97
26. Knyajetskaya E.A. Puteşestvie tobol'skogo kazaka Fedora Skibina v Kazaç'yu ordu v 1694-1696 gg. // Stranı i narodu Vostoka. Vıp.HHII. M.,1980. S.68.
27. Erofeeva I.V. Simvoli kazahskoy gosudarstvennosti. Almatı, 2001. S. 8.
28. Istoriya Kazahstana v russkih istoçnikah. Tom 2, 2005. s.297.
29. Erofeeva I.V. Han Abulhair: polkovodets, pravitel' i politik. Almatı: 1999. S. 123-125.
30. Moiseev V.A. Djungarskoe hanstvo i kazahi v XVII-XVIII. Alma-Ata, 1991. S. 86-87.
31. Erofeeva I.V. Sobitiya i lyudi Kazahskoy stepi (epoha pozdnego srednevekov'ya i novogo vremeni) kak ob'ekt istoriçeskoj remistifikatsii // Nauçnoe znanie i mifotvorçestvo v sovremennoy istoriografii Kazahstana. Almatı, 2007. S. 208.
32. Suleymenov R.S., Moiseev V.A. Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneşney i vnutrenney politike Ablaya). Alma-Ata, 1988., 1991, s. 105.
33. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-yi Buhara: (Zapiski buharskogo gostya). Moskva,1976. S.116-117.
34. Babadjanov B., Muminov A. Abd al-Gafyr Turkistani i ego rasskazı o stranstviyah // Izvestiya Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan, Natsional'noy Akademii nauk Respubliki Kazahstan. Seriya obçşestvennih nayk. 2002, № 4 (239). S. 9.
35. Kenesarin A. Kenesarı i Sadık. Perevod, predislovie i primeçaniya E.T. Smirnova // Han Kenesarı. Ural'sk, 1992. S.16.
36. Kojı M.B., Jandarbek Z.Z. Naverşie znamenı i rukopis' hana Aliakbara // Kazahi Evrazii: istoriya i kul'tura. Sbornik nauçnih trudov. Omsk-Pavlodar, 2016. S. 150-153.
37. KTKD-3
38. Andreev I.G. Opisanie Sredney ordı kirgiz-kaysakov. Almatı, 1998. S. 40-41.
39. Bekçurın M.-S. Opisanie meçeti Azreta, nahodyaçşeyıya v Turkestane // Turkestanskaya oblast'. Zаметki statskogo sovetnika Bekçurina. - Kazan', 1872. S. 55-56.
40. Sobranie literatyrnih trudov A.K. Geysna. T.2. SPb, 1898. S. 274-275.

41. Mallitskiy S. Istoriko-arhitekturnoe znaçanie meçeti Hazreta Yassaviyskogo v gor. Turkestane // Protokoli zasedaniy i soobçeniya çlenov Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii. God 12. Taşkent, fb1908. S. 6-28.
42. Likoşin N.S. Sueveriya kirgiz, svyazannie s Turkestanskoy meçet'yu Hazret Sultana // Turkestanskije vedomosti, 1902. - №17.
43. Ismagulov O., Koja M., Ismagulova A. Ablay-han. Istoriko-antropologičeskoe issledovanie. Turkestan, 2016.
44. Kurbangali Halid. Tauarih hamsa (Bes tarih). Almatı, 1992. 114-b.
45. Zapiski general-mayora S.B. Bronevskogo o kirgiz-kaysakah Sredney Ordı // Oteçestvennie zapiski. Ç.40-42. SPb., 1830. S. 419.
46. Balkaşin N.N. O kirgizah i voobçe o podvlastnih Rossii musul'manah. SPb., 1887. S. 21.
47. Tuyakbaev M. Türkistanda jerlengen tarihi tulğalar. Almatı, 2000. 27-28-bb.

Андатпа

Түркістан тарихын зерттей, өткенді қайта құру және тәуелсіз Қазақстанның бар екенін түсіну мүмкін емес. Мақалада тарихи (шығыс және еуропалық) деректер негізінде Ясы-Түркістан қаласының XV-XVIII ғғ. тарихы қарастырылады. Ясы-Түркістан қаласында темірліктердің, шайбаниліктердің аймақтық әкімдері отырды. Сондай-ақ қала мәдениетіне, шаһарлар құрылысына әдетте тек көшпелі ғұмыр кешкен деп саналған қазақтардың қатысы дереккөздер негізінде көрсетіледі. Қазақ хандығы тұсында Ясы бір аймақ орталығы дәрежесінен Түркістан атты тарихи аймақтың астанасына, ал кейін Қазақ хандығының бас қаласына, яғни саяси, экономикалық және рухани орталығына айналды. Түркістанда астана ретінде жоғары дәрежедегі түрлі жиындар, мәслихаттар жүріп отырғаны, сырттан келген елшілерді қабылдағандығы, өзекті мәселелерді талқылайтын құрылтай жиындар өткізілгені, шет елдерге осы қаладан елшілер аттандырылғаны нақты деректік ақпараттар негізінде көрсетілді.

Кілт сөздер: Қазақ, қала, тарихи деректер, Ясы – Түркістан, қала мәдениеті, шаһар құрылысы.

(М.Қожа, Ж.Танауова. Қазақтар және қалалар)

Резюме

Существование независимого Казахстана невозможно представить без исторического прошлого народа, городов и культуры. В этом плане история древнего города Туркестан играет важную роль в реконструировании прошлого и понимании настоящего. В статье на основе исторических (восточных и европейских) данных XV-XVIII веков рассматривается история города Яссы- Туркестана. Известно, что в городе Яссы- Туркестане находились акимы шайбанидов. Кроме того, в статье показано, что в развитии городской культуры и архитектуры Яссы-Туркестана, немаловажную роль сыграли кочевые народы, в том числе казахи. Во времена Казахского ханства Яссы был преобразован из центра области в столицу исторического района Туркестана, а затем в главный город Казахского ханства - политический, экономический и духовный центр. На ярких примерах в статье описано, что еще в древние времена в Туркестане, как в столице проводились различные встречи на высшем уровне, маслихаты, приемы иностранных послов, учредительные встречи для обсуждения актуальных вопросов того времени.

Ключевые слова: Казах, город, исторические данные, Ясы - Туркестан, городская культура, градостроительство.

(М. Кожа, Ж. Танауова. Казахи и города)

Я.В. Пилипчук

к.и.н., Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова,
Киев, Украина (e-mail: bachman@meta.ua)

**Военные аспекты союза между Речью Посполитой и
Крымским ханством в 1654-1657 гг.**

Аннотация

В данной статье рассмотрен вопрос о военных и дипломатических аспектах союза Крымского ханства с Речью Посполитой в 1654-1657 гг. В 1654 г. произошло переформатирование системы международных отношений в Восточной Европе. Переход Гетьманщины под протекторат Русского государства обусловил тесное сотрудничество между династиями Гиреев и Ваза. Переход крымских татар на сторону поляков вынудил перейти запорожцев к обороне. Избегнуть поражения около Ахматова в 1655 г. русско-украинскому войску удалось благодаря дипломатическому таланту Б. Хмельницкого, удачному наступлению И. Богуна и нежеланию Мехмеда-Гирея IV и крымских мирз допустить окончательную победу одной из сторон. Битва под Озерной в 1656 г. стоила украинцам значительных потерь. Помощь крымских татар полякам под Простками и Черным Островом обусловила поражение брандербуржцев и трансильванцев соответственно. Через польские контакты крымцы отправили посольства в Австрийскую империю, Данию и Швецию. Попытка привлечь Данию и Швецию к антирусской коалиции были неудачными. Кампания крымцев в 1657 г. против трансильванцев была санкционирована Османами.

Ключевые слова: Речь Посполита, Гетьманщина, крымские татары, Крымское ханство, международные отношения, Гирей.

YA. Pylypchuk

PhD, M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kiev, Ukraine
(e-mail: bachman@meta.ua)

Aspect of Alliance of Crimean Khanate With Rzecz Pospolita (1654-1657)

Abstract

This paper deals with the history of relations of the Crimean Khanate with Rzecz Pospolita and Hetmanshchyna in epoch of Khmelnychchyna. In 1654-1657 The Crimean Khanate was an ally of the Commonwealth. In the campaign of 1654-1655 years the Role of Crimean Tatars was ambivalent. They helped the Poles during the siege of Uman and in the Battle of Okhmativ, however, Bohdan Khmelnytsky led bribing Crimean Tatars Mirzas for departure from Okhmativa. Mekhmed IV Gheray was unable to break the Ukrainians in the Battle of Ozerna and to attempt to split the Russian-Ukrainian Union. Crimean Tatars took an active part in the wars against other opponents of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Participation of Crimean Tatars in the Battle of Prostki allowed the Poles defeated the Swedes, and the raids on Prussia neutralize the threat of Rzeczpospolita by the Prussians. Crimean Tatars as allies defeated troops' Transylvanian prince György Rákóczi in 1657. Plans of Crimean khans to attract Sweden, Denmark and Austria in 1656 to anti-Russian coalition could not been implemented.

Keywords: Hetmanshchina, Crimean khanate, Rzecz Pospolita, Gherays, Khmelnychchyna

Одним из знаковых событий в истории Восточной Европы был договор между русскими и украинцами в 1654 г. известный как Мартовские статьи. Гетьманщина переходила под протекторат Русского государства (Московии) и получала широкую автономию. Это событие привело к переформатированию коалиций в Восточной Европе. Данное исследование посвящено военному союзу Речи Посполитой с Крымским ханством, столкновениям татар с украинцами, трансильванцами и шведами. Данный аспект был освещен в первую очередь в исследованиях польских исследователей Д. Колодзейчика и Л. Подхородецки [1; 2]. Среди русских исследователей этот вопрос поднимали Г. Санин и А. Малов [3; 4]. Среди украинский исследователей этой проблемой занимаются Я. Федорук, В. Смолий, В. Степанков, Т. Чухлиб [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Заданием данного исследования является исследование военного и дипломатических аспектов союза Крымского ханства с Речью Посполитой в 1654-1657 г.

Вопрос о польско-крымском союзе более освещен в дипломатических документах. В декабре 1653 г. велись переговоры между крымцами Сефер-Гази-аги и поляками. 15 декабря было достигнуто Жванецкое соглашение по которому Ян Казимир подтверждал условия Зборовского мира, выплачивал хану 200 тыс. талеров и обещал давать упоминки в 30 тыс. талеров ежегодно. Несмотря на то, что в Жванецком соглашении было пересмотрены условия тяжелых для казаков украинско-польских договореностей под Белой Церковью, Б. Хмельницкий решил изменить внешнеполитический курс и заключил союз с русскими, что привело к изменению системы политических отношений [11, с. 118-120; 12; 13; 14; 2, с. 182-186].

В 1654 г. 18 июля Ян Казимир заключил мир с Крымским ханством. В Варшаву на заседании сейма был крымский посол Сулейман-ага. Король Речи Посполитой и хан Крыма и далее продолжали называться пышными титулами. Упоминалось о давних традициях дружбы между государствами, а также как давнее обязательство Речь Посполита обещала платить упоминки. Говорилось, что во владения королевства вторглись московский царь с казаками. Объектом вторжения названы земли Великого Княжества Литовского. Крымский хан и его преемники обязывались предоставить полякам помощь против московского царя и запорожских казаков. Он обещал не заключать сепаратного мира с русскими и запорожцами. Указывалось, что, когда казаки и население Украины вернутся под власть Речи Посполитой, король обязывался не допускать с той стороны набегов, которые бы

послужили причиной для войны. Указывалось, что поляки согласны быть друзьями вассалам Османской Империи – трансильванскому князю Дьёрдю Ракоци II, государям Молдавии и Валахии. В документе от 20 июля 1654 г. Ян Казимир обещал, клянясь на Евангелии, находится в дружбе с Ислам-Гиреем и ордами подчинявшимся ему и воевать против русских. Тем же числом датирована присяга сенаторов быть в дружбе и заключить союз с Ислам-Гиреем против русских. Заключив с Русским государством договор, Богдан Хмельницкий хотел сохранить хорошие отношения с Крымским ханством. Украинские послы в Стамбуле просили султана позволить хану сохранить мирные отношения с запорожскими казаками. Хмельницкий написал письмо Исламу-Гирею, в котором обещал вечную дружбу. Крымский везир Сефер-Гази-ага обвинял гетьмана в том, что он заключил договор с русскими. В мае 1654 г. в Чигирине пребывал крымский посол, который вернулся в Крым в начале июня. Летом татарские войска стали готовиться к вторжению на Гетьманщину. В августе умер Ислам-Гирей, что несколько отложило вторжение. Новый хан послал к гетьману своего эмисара Камамбет-мирзу, предлагая союз, но требуя оставить русских. В ответ на это гетьман отправил посольство в Крым во главе с Михаилом Богаченком. В октябре Мехмед-Гирей начал угрожать гетьману. В том же году состоялись переговоры с крымским послом Токтамыш-агой. В январе 1655 г. во время похода крымцев на Украину у Охматова состоялся новый раунд переговоров. Тогда же гетьман получил предложение Карач-бея и части султанов о союзе против поляков, но при условии разрыва с русскими. 12 ноября 1655 г. украинцы и крымцы заключили перемирие под Озерной. Гетьман находясь в сложном положении, был вынужден подписать крайне невыгодный договор. Впрочем, Богдан Хмельницкий серьезно и не пытался его выполнять. В январе 1656 г. он вел переговоры о том, чтобы украинцы и крымцы освободили пленных татар и украинцев соответственно от плена. В апреле 1656 г. украинцы уведомили перекопского бея Периш-агу о своем посольстве в Крым. Хан Мехмед-Гирей в письме Яну-Казимиру просил не подписывать мирного договора с русскими и советовал подписать договор со шведами. После же заключения Виленского перемирия между русскими и поляками хан просил Яна-Казимира отречься от союза с Москвой [1, с. 964-973; 11, с. 129-184; 8, с. 196-199; 9, с. 43-46].

В связи с этим, необходимо в общих чертах рассказать о

компания 1654-1655 гг. на украинских землях. В конце 1654 г. крымцы выступили в войне на стороне поляков. В Летописце Дворецких сказано, что в 1655 г. около Дрыжиполя, Хмельницкий многих поляков уничтожил, да и татары понесли потери [15]. Ф. Софонович сообщал, что в 1654 г. осенью пришли поляки под Брацлав и там же к ним присоединились татары. Сообщалось, что не татары, а поляки разбили Томиленка, и других полковников вынудили отступить в Умань. Под 1655 г. сообщалось, что поляки и татары осадили Умань и на протяжении трех дней усилено штурмовали. Хмельницкий и Шереметьев двинулись на выручку городу, однако были окружены между Ахматовым и Ставыщами на Дрыжиполи. Указано что казаки и русские мужественно давали отпор полякам и татарам. Отмечалось, что после этого Хмельницкий с Бутурлиным двинулись к Львову и взяли контрибуцию с этого города, но когда казаки возвращались, татары окружили их под Озерной. Много казаков попало в плен к татарам, но русские и украинцы в целом смогли отразить татар, а русских много погибло не в битве, а при отступлении зимой [14].

В Черниговской летописи указывалось, что много татар было под украинскими городами. Сообщалось, что хан пришел под Смелу, Волховец и Звенигородку. Отмечалось, что хан разозлился на Хмельницкого за то, что тот принял русское подданство и многих казаков, которые шли из-под Львова, откуда повернули после общей с русскими осады этого города, уничтожал и самого Хмельницкого под Озерной чуть не схватил. Однако казацкому гетьману удалось дипломатическими приемами договориться с крымским ханом [16].

В Лызогубовской летописи отмечалось, что в 1654 г. Ян Казимир послал Ислам-Гирею III 100 тыс. золотых, однако эти деньги уже принял следующий хан, который пришел на Украину и многие местности опустошил. Под 1655 г. сообщалось, что поляки и татары под Уманью осадили И. Богуна, а потом и самого Хмельницкого между Ставыщами и Ахматовым, однако казаки отразили их нападения. После осады Львова казаки отдельными отрядами шли назад, и татары их уничтожали, а под Озерной крепко потеснили Хмельницкого, однако тот сумел дать отпор, а после этого договорился с ханом, который отдал в заложники нескольких членов династии Гиреев. Казаческий гетьман встретился с крымским ханом и выслушал от него угрозы, а также укор за то, что принял протекцию не турецкого султана, а русского царя. Сам же хан желал отвоевать у русских Астрахань. Хмельницкий же делал упор на то, что татары немалую

пользу вынесли от совместно войны с казаками против поляков и брали ясырь. Также он сделал укор за то, что Ислам-Гирей III бежал с поля боя при Берестечке [17].

В летописи Самовидца указывалось, что зимой 1654-1655 г. польский король отправил послов к хану в Крым и тот прибыл с большими силами. Сообщалось, что на Дрыжиполи между Слободищами и Уманью украинцы были окружены. Сообщалось, что в битве полегло множество поляков, а также много татар. О битве при Озерной летописец молчал [18].

С. Вэлычко сообщал, что, не дождавшись исполнения королем условий Жванецкого мира, хан отправил против поляков свое войско. Крымцы для того чтобы взять ясырь рассеялись по Волини, Полесью, а также достигли польских земель у Замосця и Люблина. Сообщалось, что Сапеги, направленные против татар, разбили ряд чамбулов. Потом, идя землями Украины назад до Крыма, крымцы ограбили их. Отмечалось, что 15 тыс. татар, которые действовали в Великом Княжестве Литовском должны были возвратиться через Киевщину. Около Белгородки и Межигорья их встретили казаки и перебили. Были освобождены люди, взятые в ясырь. 1,5 татар и 11 мирз взято в плен, иная добыча распределена между казаками. Сообщалось, что после того как из Крыма прибыл посол Яскольский при польском дворе появился татарский посол Сулейман-ага. Он требовал дани в 600 тыс. и присяги о том, что поляки не будут воевать против Крымского ханства. Король пообещал исполнить эти условия. А хан в свою очередь пообещал отправить против казаков значительное войско. Поляки же обещали, что с ними против казаков выступят трансильванский князь, господари Валахии и Молдавии. К власти в Крыму через некоторое время после смерти Ислам-Гирея пришел новый хан, который через калгу подтвердил союз с поляками. Хмельницкий пытался дипломатическим путем расколоть этот союз, отправил посланца к хану, однако тот после совета с мирзами был полон решимости, придерживаться мира с поляками. Под 1655 г. сообщалось, что хан поставил перед Хмельницким ультиматум, в которых требовал, чтоб он ограничил казаков 10 тыс. реестра, позволил шляхте вернуться на свои земли, отказался от союза с русскими и признал своим государем только короля Речи Посполитой. На это гетьман ответил отказом и тогда татары под Уманью соединились с поляками. Во главе татар стоял сын умершего хана. Его отряды брали ясырь аж по Днепр, а численность всего войска была в

40 тыс. Б. Хмельницкий с 25 тыс. двинулся под Ахматов, где в четырех верстах в чистом поле был окружен поляками и татарами. Счастливым исход битвы для казаков предопределил удар И. Богуна в тыл полякам. Одновременно с ним против поляков и татар выступил и Хмельницкий, в результате чего поляки и татары были вынуждены отступить. Украинцам помогало и русское войско. При этом в битве на Дрыжиполи поляки понесли основной урон, а татары отступили с ясырем. Сначала одна их часть покинула поле боя. А потом и вторая. При этом польский гетьман укорял мирз в том, что из-за них была проиграна битва. То они разгневались и оставили поле боя. Часть татар, которую хан отправил брать ясырь в Полесье, еще не вернулась назад. Этим воспользовался Хмельницкий, отправив против них 10 тыс. казаков во главе с Богуном. Тот разбил отдельные татарские отряды под Чудновом, Котэльного, Кодном, Кормыном, которые возвращались к кошу около Умани. Погибло 8 тыс. татар, а 2 тыс. 50 чел взято в плен. 500 из пленных татар Хмельницкий отправил, как дар, русскому царю. Только те татары, которые были у Полонного, смогли возвратиться целыми и с ясырем домой. Те татары, которые не были подарены русским, выкупили себя из плена [19].

Г. Грабянка указывал, что в 1653 г. татары, идя назад через украинские земли, многих забрали в плен. Потом поляки пришли к союзу с поляками, король обещал хану помочь отвоевать Астрахань. В обмен на это хан обещал покорить Украину Польше. При таких условиях украинцы пришли в подданство русским. Казацкий летописец пересказывал слух, что хана отравила рабыня из Украины, которая подавала хану вино. Сообщалось, что новый хан разбил наказного гетьмана Томиленка и под Уманью осадил И. Богуна зимой 1654-1655 г. Б. Хмельницкий шел на помощь, но его под Ставыщами и Ахматовым окружили поляки и татары. Сообщалось, что сражались главным образом казаки с поляками. На второй день поляки и татары снова атаковали казаков, однако казаки подкупили татар и поляки снова сражались с казаками, пока из под Умани не пришел Богун. Татары взяли ясырь и просили поляков идти к Днепру, но те, понеся потери, не смогли это сделать. Когда казаки возвращались из похода на Львов около Озерной татары окружили казаков, но не смогли им нанести поражения и дело закончилось переговорами. Хан укорял гетьмана, что он забыл то добро, которое ему сделали татары, когда он воевал против поляков, которых даже боялся австрийский кайзер. Казацкий гетьман же указывал, что в

начале восстания хан отправил только одного Тугай-бея. Указывал, что под Корсунем и Пылявцами преимущественно казаки добыли победу, что под Пылявцами было только 4 тыс. Кара-бая. Гетьман обвинял хана, что воля крымского хана не позволила ему разбить поляков под Зборовым и Жванцом, что только по доброй воле казацкого, судна хана могут плавать на Черном море и по рекам, что Ислам-кермен благодаря тому только и цел, что крымцы присоединились к полякам стоило только им пообещать, что при помощи короля они отвоеуют Казань и Астрахань. В ответ хан ответил, что, мол Ислам-Гирею Хмельницкий боялся такие слова говорить. Однако вряд ли такие речи говорили сами гетьман и хан, иначе бы они не нашли компромис. Эти слова им приписал казацкий летописец, живший через несколько десятков лет и не скрывавший своей антитатарской позиции [12].

Несколько отличается описание событий у поляков. И. Ерлич под 29 января 1655 г. сообщал, что между Пятигорами и Ахматовым татары под руководством калги и поляки встретились с казацким и русским войском численностью более 100 тыс. Силы татар же оценивались в 40 тыс. В ходе битвы поляки побеждали, а русские хотели перебежать к полякам. И. Выговский начал отступать к Ахматову и его отряд преследовали отряд Лянцкоронского и часть татар. Видя неблагоприятное течение битвы Хмельницкий подкупил часть мирз и те покинули поле боя. Сообщалось, что русские и казаки после этого пришли к Львову и, чтобы их отразить, поляки призвали на помощь татар. Крымцы прошли около Галича, Перемышля, Ярослава и местное население пострадало от них. Отмечалось, что Хмельницкий был окружен войсками хана под Озерным около Зборова и Тернополя. В битве погибло большое количество русских бояр. Потом хан двинулся к Днестру и Каменцу. Где раньше было 40 тыс. населения, после крымцев 8 тыс. насчитывалось [20, с. 167-168, 173-174, 176-178].

В «Краткой истории о бунте Хмельницкого» было указано, что в 1655 г. поляки с татарами двинулись против казаков. Отмечалось, что татары в Запорожье ходили за ясырем. Сообщалось, что под Ахматовым поляки были, разгромили Хмельницкого, если бы в тыл не ударил в И. Богун. Отмечалось, что хотя крымцы и окружили казаков, но более думали о подарках и добыче чем об успехе совместного предприятия. Когда татары брали ясырь Хмельницкий смог уйти к Белой Церкви [21; 22].

В. Коховский отмечал, что в 1654 г. хан на знак доброй воли освободил двести знатных поляков, находящихся в неволе у татар. Хан

направил на помощь полякам 30 тыс. воинов и эти силы соединились с поляками 28 октября. С крымцами было 20 тыс. конницы и 8 тыс. пехоты поляков. Поляки взяли Мурафу и Краснэ, Чарнецкий планировал взять Киев. Крымцы с поляками объединились у Брацлава. Крымцы возглавлялись мирзами Ахметом и Камамбетом. Вместе они взяли Дембовку, но Умань, которую укрепил И. Богун, не смогли взять. Хмельницкий собирался с русскими на помощь осажденным, но поляки и татары под Ахматовым их окружили. В. Коховский сильно преувеличивал силы неприятелей, указывая, что только русских было 80 тыс., а конных калмыков 20 тыс. Поляки обстреливали лагерь казаков и русских из пушек. Лянцкоронский хотел взять русско-украинский лагерь, не теряя сил конницы. Ночью татары отступили от лагеря, поляки спрашивали, почему те отошли, на что получили ответ, что не привыкли воевать ночью и что стоят морозы. Польская пехота страдала не меньше, и много солдат умерли от морозов. Потом по сведениям хрониста, стало известно, что Камамбет был подкуплен Хмельницким, а потом к калге от казаков были послы с подарками. Поляки были вынуждены отступать, а крымцы отошли в свои владения и около Саврани собрались с русскими и украинскими людьми забранными в ясырь. Хан обещал Яну-Казимиру 100 тыс. войска. На помощь королю против шведов пришло 20 тыс. татар Зих-мирзы [23, с. 187-199, 201-202, 212, 223].

В «Войне Домовой» Самуэля Твардовского сказано, что умер хан и новый хан прибыл в Крым. Калга и брат хана вместе с новым правителем посоветовались и отправили к королю послов с предложением дружбы. Письмо было послано через Челеби. Хан обещал разорвать союз с казаками и быть союзником против всех врагов. На полдороге назад Челеби встретил украинского посланика, который обещал большие упоминки. Крымский правитель вел переговоры с обеими сторонами. Крымцы выступили против казаков, когда поляки вторглись в Брацлавскую землю. Мелин-Гирей привел 40 тыс. войска. Отмечалось, что татары ограбили украинские села, а Мехмед-Гирей подошел через некоторое время с большой орды. Самуэль Твардовски с сожалением говорил, что нет толку от дружбы с поганами, дружбу с которыми оплатили жизнью христиан, зря с татарами заключили союз и оплатили союз ясырем из христиан. Выражалось сожалению, что не уважали Зборовского мира и греческой веры [24, с. 230-234; 25].

В «Рифмованной хронике» Самуэль Грондский упоминал, что

русских и украинцев было 100 тыс., а татар несколько десятков тысяч. Татары дали знать польскому гетьману, что на него идет огромное войско. В Ахматове оно было окружено. Отмечалось, что татары с криками Аллах, аллах крепко ударили на русских и вместе с поляками чуть не взяли русско-украинский лагерь под Дрижиполем. Хмельницкий переманил на свою сторону Нуреддина, обещав ему золото и серебро за то, что тот не будет нападать на лагерь украинцев. Поляки были обижены на Нуреддина за его поведение. Тогда татары начали брать села и города, которые были населены поляками. Поляки же боялись, что на них нападет многочисленная татарская орда, чтобы обеспечить союз с татарами и обеспечить вольный путь на Украину и не мешать взять Ясырь. Татары нанесли большой ущерб русским и украинцам. Множество людей стали невольниками. В 1657 г. Хмельницкий хотел привести в Польшу хана с его ордой. В 1659 г. Е. Любомирский вместе с татарами вторгся в Венгрию. Еще ранее поляки в 1658 г. воевали в Трансильвании и только в 1660 г. вывели свои войска из страны. Под 1658 г. сообщалось, что хан разбил Яноша Кепеня над рекой Стрепой у Зарваницы. Многие венгры попали в плен. Польский хронист сравнивал татар с волками и описывал их неприхотливый кочевнический быт. Отмечалось, что татары готовы напасть на поляков, немцев, русских, украинцев, венгров. С. Грондский в Хронике польско-казацкой войны указывал, что татарский хан пришел под Тернополь. Отмечалось, что крымцы уничтожили многих русских, которые ушли отдельно от украинцев. Потом хан ожидал поляков на Покутье [24, с. 259-263, 268-281, 298-299]. Молдавский хронист Мирон Костин сообщал, что казаки бросили татар и приняли подданство московского царя. Зимой 1654-1655 г. татары вместе с поляками нанесли урон казацкой земле. Они осадили украинцев и русских в одной местности [24, с. 308-309].

С. Потоцкий указывал, что татары не прибыли своевременно. Османский султан Мехмед IV писал, что зимой 1654-1655 г.. изменив присяге вместе с молдаванами и венграми, воевал против украинцев. В этой ситуации Хмельницкий просил о турецком протекторате над Гетьманщиной. Турецкий султан предлагал украинцам наладить отношения с теперешним ханом (Мехмед-Гиреем IV). 2 ноября были выдвинуты жестокие условия крымско-украинского примирения. Казакам приказывалось покинуть русских и признать своим законным правителем Яна-Казимира. Реестровцев должно быть 6 тыс., да и те должны быть перемешены с польскими и венгерскими пехотинцами,

чтобы никаких дипломатических действий украинцы не предпринимали без согласия короля и чтобы шли громить Карла X Густава. Понятное дело, что на такие условия украинцы не могли согласиться. 27 ноября в письме к С. Потоцкому Мехмед-Гирей отмечал, что он часть Украины опустошил, но вынужден был остановиться под Соленым городком для сражения против украинцев и русских. Хан обещал польскому Гетьману усеять земли от Каменки до Зборова телами казаков, которые возвращались из-под Львова. Также он обещал расправиться с шведами. Через два дня он написал коронному маршалу Е. Любомирскому, что крымцы находятся на Покутье и ждут, пока к ним присоединятся поляки. Посол Речи Посполиты в Крыму М. Яскульский сообщал, что хан пришел к Тернополю и собрал мирз и беев на совет. После него отдельные отряды пришли под Тернополь, Микулинцы, Тербовлю и Стрыжив. Когда украинцы и русские переправлялись у Озерной на них напали ногайцы из крымского войска. Они убили сразу же несколько сот русских. Войска украинцев и русских были осаждены в Диброви. Во время битвы Ян Казимир прислал хану письмо, в котором предлагалось, чтобы Хмельницкий был образумлен. Когда татары начали давить на украинские войска, то встретили ожесточенный огонь из мушкетов и пушек, Каммамбет был ранен и тогда Субханкули-ага, Аз-Мирза и Карас-бей начали переговоры, укоряя Хмельницкого за то, что тот изменил присяге, данной Тугай-бею. Украинцы отвечали, что вошли в союз с русскими из-за того, что хан заключил союз с поляками. Крымцы же говорили, что много раз присылали посольства и проявляли дружелюбие, только бы украинцы покинули русских. Казацкие послы говорили, что готовы жить в мире с поляками и крымцами. Однако они наотрез отказались от выполнения ультимативного требования по выдаче русских крымцам, говоря, что это большой грех. После этого возобновились поединки между украинцами и крымцами. Немного погодя стычки прекратились. Хан собрал совет и решил примириться с Хмельницким и убрать требование выдачи русских, лишь бы заключить мир и союз с казаками. Хан подарил Бутурлину коня. Единственным условием было стать подданными Яна-Казимира [24, с. 14, 25-26, 30-32, 34-35].

20 апреля 1656 г. И. Выговский отправил письмо перекопскому Пырыш-аге. Он просил, чтобы ага посоветовал хану сохранить дружбу с казаками. Предлагалось вместе сражаться против общих неприятелей. Казимир Стаховский, захваченный русскими, в документе

от 25 февраля 1657 г. сообщал, что Б. Хмельницкий готов снова стать союзником татар, шведов, венгров и поляков против русских. Из немецкого летучего листка сообщалось, что в войске Дьёрдя Ракоци II находятся семены (сеймены-татары), казаки, валахи, молдаване, венгры, опришки. В конфесате пленных венгров, шведов и казаков после 8 мая 1657 г. указывалось, что шведы отправили послов в разные страны, в частности в Крым прибыл королевский камергер Лелизор. Отмечалось, что войска Ракоци насчитывается 37 тыс., из которых 7 тыс. немцы, казаки, сеймены. В документе от 3 июня 1654 г. Мартин Пушкар и Яков Барабаш говорили, что стоят в поле, оберегая страну от набегов татар. Они просили И. Выговскому дать знак хану, чтобы крымцы отступили от земель украинцев. Русский посол Иван Желябужский писал Дьёрдю Ракоци, что Онтон полковник (так он называл Антон Жданович) готов выступить вместе с русскими против турок и татар к Каменцу-Подольскому. Позже он говорил, что русские не смогут присоединиться к венграм у Каменца-Подольского поскольку с ними воюют русские. Позже крымский хан пришел со всем войском в города. Отмечалось, что войско украинцев было рассеяно, а крымцы потом разбили войска Дьёрдя Ракоци и после победы ушли с казной трансильванского князя и Ясырем из его воинов в Крым. Также они воевали в Молдове. Крымцы звали поляков воевать против украинцев. Однако те отказались от похода на казаков. Татары обиделись на поляков из-за того, что те не выдали Дьёрдя Ракоци. Польский король заплатил некоторую сумму крымцам за помощь. Евстафия Выговский в письме к Павле Тетере от 11 августа 1657 г. указывал, что казаки страшно опустошили Крымское ханство. В письме неизвестного в сентябре 1657 г. указывалось, что жители Пинчане помогали казакам громить татар. Силистрийский паша Чауш к Богдану Хменицкому писал, что между казаками и татарами произошла ссора. В новостях из Варшавы говорилось, что в декабре в город прибыл крымский посол, который предлагал выступить против казаков, поскольку настало хорошее время для их разгрома [24, с. 53, 71-72, 78, 95-96, 102, 104-105, 109-110, 113-116, 123, 131-132].

Украинский посол в Крым Михаил Богавченко в письме от 26 октября 1654 г. говорил, что его в посольство отправил переяславский полковник из Каменки вместе с Камамбет-мирзой. Он прибыл в улус Келембета. Тогда у татар было беспокойно. Блюдас-салтан, Сефан-Гази и Сефер-Гази-ага прислали Камамбет-мирзу, чтобы войском устроить мятежных султанов. Когда в Джан-Кермене услышали о

посольстве запорожских казаков, то Корага-султан и Сефер-Гази помирились с беями. Нураддин-султан и Сафан-Гази-ага стояли у Перекопа. Камамбет же боялся их и обошел Перекоп через лиманы. Посольство должно было передать документы хану и беям, что Богаченко и сделал. Посол был отослан в Старый Крым. Хорунжий Корицкий прибыл к Нураддин-султану и Сафан-Гази-мирзе. Там он узнал настроение татар, которые решили побрататься с поляками и разорить всю Украину. Камамбет-мирза присягнул польскому послу, что он поможет королю, что возьмет в плен Хмельницкого. На украинцев пеняли тем, что они заключили союз с Москвой. Войско татар собралось у Перекопа и простояло там несколько недель. Киевский писарь сообщал сведения от невольника-украинца в Крым. Все лето поляки и король присылали послов к Ислам-Гирею и беям. Хан же отправлял мирз к королю. Сам король и сенат присягнули татарам. Украинским послам же татары сказали, чтобы они оставили Москву и что имеется приказ из Стамбула о войне вместе с поляками. Карач-бей через три дня после этого позвал к себе казацких послов. Он собрался вместе с абызами, кади, мирзами и требовал от украинцев оставить Москву, а если этого произойдет, то силами турок, венгров, валахов и поляков Украина будет разорена. В то время пришел крымский посол в Украину Байтемир-ага, который говорил, что Гетьман просил присягнуть татар и тогда он разорвет отношения с Москвой. Потом призвал украинцев Сефер-Гази-ага отстать от Москвы и вернуться под польскую власть. Карач-бей говорил, что все казаки погибнут, если не оставят Москву. Он разобьет сначала казаков, а потом Москву. Потом послы побывали у хана, который говорил, что хочет жить с Гетьманом как прежний хан (Ислам-Гирей). Хан же отправил Кая-бея до ногайских мирз в частности в Буджак. Калга-султан тоже должен был переправиться на правобережье Днепра. Польского посла после украинских послов хан отпустил вместе с сыном Тугай-бея Али-беем. Хорунжий Яскульский оставили в Крыму. В посольство к туркам отправили Бекгановского и Белецкого. Тогда султан обещал отправить 100 тыс. войска на Москву. Сафан Казы-ага Левер толмач Ивана Выговского провожал из Крыма посольство во главе с Михайлом Боганченком [9, с. 203-206].

Литовский подстольный Игнаций Сципион сообщал, что в 1655 г. крымский хан вынудил Хмельницкого признать своим королем Яна Казимира. В автобиографии Богуслава Радзивилла указывалось, что Богуслав был взят в плен Субхан-гази в битве под Простками в 1656 г.,

но был освобожден паном Войновичем. В мемуарах А. Радзивилла под 1655 г. упоминалось, что крымский хан привел Хмельницкого к подданству королю. Николай Емелевский сообщал, что под Умань пришел брат хана с 20 тыс. войска и вместе с поляками там потерял две недели, штурмуя крепость. Под Ахматовым 60 тыс. русских и украинцев были окружены татарами и поляками. Отмечалось, что татары, которые были давними побратьями казаков, во время штурма два раза неожиданно отходили назад. В Приднестровье пришел калга с 60 тыс. войска и встретился с крымцами в Бершади. Отмечалось, что татары и от поляков и от украинцев получили много золота и других богатств. С. Лянцкоронский указывал, что в Ободивке польный гетьман встретился с ханом. В свите хана были Камамбет и Ах-Мурза. В письме неизвестного к неизвестному от 4 февраля отмечалось, что враг слал Камамет-мирзе дары, чтобы татары отделились от поляков. Татары устранились от битвы. Русские послы в Крыму доносили, что в Крыму находился Нуреддин, а калга воевал в Украине и татары привели оттуда множество пленных. В письме от 23 февраля 1655 г. сказано, что С. Лянцкоронский отдал в Ясырь татарам 10 тыс. из Кисовоничинец. Также отдали татарам в Ясырь жителей Махнивки, Ялановки, Сульпиховой, Скародной, Кочубиевки, Сухой Дибровы. В письме Яну Казимиру от 27 февраля крымский хан писал, что отправил послов к казакам и что настаивал, чтобы те отошли от русских. Также он хотел, чтобы Гетьман пошел вместе с крымцами против врагов хана. В письме от Сефер-Гази от этого числа было сказано, что он отправил троих послов к казакам и предложил, чтобы те отошли от русских. В июне 1655 г. в письме С. Реверы Потоцкого говорится о приходе калги после отъезда Мелима-султана. Король инструктировал М. Яскульского, что необходимо добиться аудиенции у Менгли-Гирея-султана и напомнить ему о польско-крымском союзе. В немецком летящем листке 1656 г. говорилось о письмах хана к польскому королю. Летом 1655 г. за инициативой хана поляки начали переговоры с украинским Гетьманом. Мехмед-Гирей в 1656 г. писал, что Хмельницкий отправил посла к турецкому султану. В инструкции польскому послу в Крым осенью 1655 г. Ромашкевичу было сказано, чтобы хан повлиял на Хмельницкого в заключении мира. В ноябре 1655 г. Нуреддин Адиль-Гирей отправил в Каменец-Подольский своего посла Камамбета, чтобы узнать, где королю объединиться с татарами и поляками. Находясь под Галичем в этом месяце, хан писал королю, что он воевал с русскими и украинцами под Соленым

городком и опустошил значительную часть Украины. Он обещал усеять трупами пространство от Каменки до Зборова. Немного погодя сообщали, что татары громили казаков под Озерной и что сам Хмельницкий с полковниками просил хана принять его в вассалы польского короля. В Письме о прусских делах было сказано, что шведы говорят о том, что казаки и татары, польские союзники. В письме виленского воеводы из Кенигсберга от 4 января говорилось, что казаки и татары должны соединиться с войсками Яна-Казимира. В январе 1656 г. киевский воевода писал королю, что на Брацлавщине было 30 тыс. Менгли-Гирея. В войске были ногайские мирзы Келимбет и Шах. В инструкции Яну Шумовскому послу от короля к хану предписывалось, чтобы запорожцев сделать верным королю и чтобы Хмельницкий покинул русских. Также требовалось добиться присылки 10 тыс татар и 10 тыс. украинцев на подмогу полякам. В мае 1656 г. Ян-Казимир просил помощи у хана для того, чтоб одалеть Дьёрдя Ракоци. В летящем немецком листке от апреля 1656 г. говорилось о письмах хана к польскому королю, о переговорах с казаками и о помощи татары с их стороны. В мае-сентября 1656 г. говорилось, что в мае запорожцы напали на Ураловы улусы ногайцев. В то же время прибыли послы от Хмельницкого, которые добивались дружбы с крымцами. Также прибывали украинские послы в августе и сентябре 1656 г. В июле 1656 г. турки и татары выступили против Дьёрдя Ракоци. В августе 1656 г. хан отправил 20 тыс. буджакцев против шведов. По данным немецкого летящего листка после 11 октября 1656 г. говорилось о победе литовцев и татар над брандербуржцами и шведами под Простками. Это же событие зафиксировано в еще одном летящем немецком листке от того же месяца [24, с. 214, 221, 239-248, 315, 317-335].

В письме Ислам-Гирея от второй половины января 1654 г. хан обвинял гетьмана в том, что он изменил присяге и что не имеет права без позволения хана заключать договоры не только с иноземными монархами, но и со своим монархом – польским королем. Он требовал, чтобы гетьман отрекся от присяги Москве. Он призывал вместе воевать против Москвы. Гетьман ответил в письме от 16 апреля 1654 г., что на переговорах под Камянцем татары не помогали казакам. Татары разграбили часть владений казаков, когда возвращались из похода и это вынудило Войско Запорожское сомневаться. Кроме того, гетьман нарекал на то, что оказался в опале у хана. Также отмечалось, что Потоцкий вместо мира воевал против казаков и ему помогал

опустошать поселения казаков Глигорус Гурмас. Они вторглись на украинские земли по самую Умань, но казаки вынудили поляков отойти. Гетьман говорил, что союз с Москвой был заключен согласно совету крымского хана, который ранее говорил что поляки набирают людей из разных краев, чтобы погубить казаков. Касательно Смоленска и других городов, что Москва отобрала у короля, то гетьман говорил, что не знает об этом. Касательно того, что казаки задержали татар, было сказано что их отпустили. Более детально об этом сообщить должен был посол украинцев в Крым Семен Савич. Говорилось, что во время боев под Уманью в плен попал ксендз Потоцкого, который выставлял дело так, что Потоцкий не хотел воевать, но его заставил король, который отправил на войну королевича Карла. Карл должен был получить помощь татар. Эти данные были подтверждены письмами из Литвы, которые были при убитом поляке. Гетьман просил хана со всеми агами и беями против общих врагов. В письме Богдана Хмельницкому от Мехмед-Гирея IV сказано, что к украинцам пришел Токтамыш-ага. Гетьман высказывал пожелание, чтобы новый хан вел себя по отношению к казакам, как Ислам-Гирей. Хан в своем письме, отправленном с Токтамышем, угрожал, что если казаки не отступят от Москвы, то он натравит на них венгров, мультян (валахов) и валахов (молдаван). Гетьман говорил, что не преступал клятву, наоборот король Владислав был наказан за это. Богдан говорил, что не боится тех, кого на него хочет наслать хан, и надеется на Бога, а вовсе не на Москву. Гетьман обещал дружить с ханом и просил прислать какого-то вельможу для нового договора. Более детально хану должен был сказать Токтамыш-ага. 2 ноября 1655 г. Войско Запорожское заключило новый договор с Крымским ханством. Гетьман признавал своим господином Яна-Казимира, обещал отступить от Москвы, реестр мог быть более 6 тыс., обещал не заключать договоров с иноземными странами в обход поляков. Богдан обязывался воевать против шведов. В письме Богдана Хмельницкого от 31 января 1656 г. ясно, что гетьман избежал помощи полякам против шведов, ссылаясь на трудные обстоятельства [9, с. 199-203, 206-210].

Самуил Пашковский в письме к Яну Владиславу Радзивиллу от 9 января 1657 г. писал, что русские вместе с украинцами и татарами погубили всю Литву. В письме из ченстоховы от 17 марта говорилось о намерении татар снова напасть на Трансильванию. В мае 1657 г. сказано, что татары нанесли много убытков украинским землям у

Чечельника. В апреле 1657 г. хан, калга, везирь отправляли письма в Речь Посполиту. Субхан-кули-ага в одном документе от апреля 1657 г. был назван правителем Буджака. В новостях от 30 мая сообщалось, что 3 тыс. казаков перегородили путь татарам у Молдовы и Украины. Субхан-Гази-ага писал, что украинцы, венгры, молдаване, валахи пошли войной на польского короля. Он заявлял о готовности вторгнуться во владения венгров (Трансильванию). В инструкции Ромашкевичу от мая 1657 г. указывалось, что хан воюет против русских. В инструкции С. Беневскому послу от Речи Посполитой к Б. Хмельницкому указывалось, что нужно довести до ведома гетьмана о походе турок и татар на Трансильванию. В английском летящем листке после 15 августа говорилось, что 15 августа татары разбили трансильванцев под Вишневецком. В письме Николая Салги к Анджею Конецпольскому лета 1657 г. говорилось о том, что татары уничтожили 800 рейтар курфюрста. В анонимном письме от 14 сентября 1657 г. указывалось, что татары опустошали украинские города на границах с русским государством. В письме Яна Казимиру русскому царю Алексею Романову от 17 октября 1657 г. говорилось о том, что татары и турки воюют против Дьёрдя Ракоци. В октябре 1657 г. подьячий Артемий Федоров сообщал, о нападении казаков на Крым и ногайские улусы. Запорожцы напали на Крым и ногайцев в числе 7 тыс. В ходе похода запорожцы потеряли сотню воинов. Они убили 15 тыс. татарского Ясыря, а 5 тыс. татар привели в Ясырь в Запорожье. С татарским войском они сражались у Перекопа [24, с. 337, 340-343, 345-347, 352-354, 356-358].

Турок Мустафа Наима сообщал, что ляхи (поляки) отправили письмо к ханскому везиру Сефер Гази Аге, прося его посредничества в деле заключения мира. Он посоветовался с ханом и его приближенными. Указывалось, что поляки вымотаны семнадцатидневной осадой, а Подолье опустошено. Говорилось, что власть в ляшском крае принадлежит беям и что нужно взять в аманаты по два сына из родов наизнатнейших беев и требовать дани с них. Поляки же были готовы пойти на выполнение любых условий татар. Ляшские командующие выехали из лагеря и прийшли к крепости Каманиче. Туда же прибыл Сефер-Гази-ага, Катлазиюш и бей Ширинов, а также десять аг. Татары выдвинули требование давать дань хазины, отправить в аманаты сыновей двух наивысших беев, не делать вреда казакам. Также требовали, чтобы поляки отдали население сел и городков края на разграбление, иначе 100 тыс. татар и

ногайцев вместе с 80 тыс. казаков снова будут воевать против Польши. Некоторые из татар были против мира с поляками. Это были Кайтасага и Кан-Мехмед. Они требовали свернуть переговоры и вернуть Хани-агу, муллу отданого полякам в заложники. Поляки, однако, пошли на все условия татар, однако говорили, что плохо, если казаки будут грабить села и городки. Поляки отправили в аманаты по одному сыну военачальника и какого-то воеводы. 15 декабря 1653 г. был заключен мир. Татарские и казаческие послы вернулись в Вислатен (Гусятин). Татары разорили местности у города Дубно и Карт-Константин (Староконстантинова). Сына Сефер-аги взял Карт-Константин. Чамбулы татар грабили поселения на Черном шляху. После того, как они набрали ясырь, весной 1654 г. прибыл посол от поляков в богатой одежде и на роскошном коне, но с никчемными дарами. В июле 1654 г. умер хан Ислам-Гирей III. Тогда казаки вышли в Черное море и опустошили берега Варны и Эрегли. Кроме того, они напали на Балчик. Сийавуш-паша из Силистрии смог взять в плен экипаж одной чайки. В конце августа Мехмед-Гирей IV отбыл из Турции в Крым. После прибытия в 1655 г. он направил войска в страну казаков, мстя за набеги на румелийские поселения. Тогда хан без труда взял города, население брал в ясырь и убивал. Далее он двинулся к крепости, которую осаждали казаки и московиты. Тогда осада была снята, и казаки вернулись в свои земли. Когда те отступали в болотистой местности, татары перебили половину из 50 тыс. казаков и 100 тыс. московитов. Московиты, которые уцелели, отошли на три дня пути от места битвы. Там снова татары напали и 5 тыс. из 30 тыс. московитов погибло. Татары после этого вернулись в свои владения и там встретили посольство из 500 московитов с известием, что шведский король овладел страной Ляха. Зимой 1655-1656 г. было решено вырвать страну ляхов из рук шведов. Естественно турок завьшает численность войска противника и крымцев [26, с. 164-172].

По дипломатическим документам нам известно, что крымский хан призывал поляков не начинать кампании без крымцев. В декабре 1654 г. крымский посол, посетивший Речь Посполиту, указывал на 50 тыс. татар, готовых выступить в поход. Он говорил, что они готовы выступить в поход на Москву. Крымские мирзы требовали не уничтожать казаков вовсе. В январе 1655 г. они выступили походом на Украину. В том же году калмыки вели переговоры о подданстве с русскими и планировали вместе с донцами воевать против крымцев. Действия калмыков ограничивались действиями против касаевцев

(остатков Малой Ногайской Орды) в районе Терека. Фактически против альянса крымцев и поляков выступали русские и украинцы. Польский посол Корицкий договорился с буджакскими ногайцами о походе на Украину. В начале декабря они стояли у Днестра, ожидая, когда замерзнет река и около Рашкова можно будет пройти по льду. А. Раздивилл сообщал, что крымцы с коронным войском соединились еще в декабре 1654 г., а 1 января 1655 г. поляки соединились с татарами. Во время зимней кампании Б. Хмельницкий при помощи дипломатии и денег добились того, что крымцы не участвовали в битве при Ахматове 19-22 января 1655 г. Гетьман влиял на хана при помощи мирз, которые были близки покойному Ислам-Гирею III. Нужно отметить, что Мехмед-Гирей IV еще в октябре 1654 г. предлагал Б. Хмельницкому отречься от союза с русскими и остаться союзником крымцев. Под Ахматовым активно действовали только поляки, которые взяли в осаду лагерь русских и украинцев. Победа в этой битве была добыта благодаря тому, что И. Богун атаковал противника с тыла и подошел к нему из Умани. Крымцы, не вступив в бой, отступили, ведя с собой ясырь с Киевщины и Брацлавщины. События под Дрыжиполем позволили развернуть общее наступление на восток. Русские войска продвигались на восток территориями Великого Княжества Литовского, дойдя до Гродно и Вильнюса, а казаческие отряды вместе с вспомогательными русскими войсками вторглись на коронные земли и через Волынь и Подолье пришли в Галичину. В битве под Городком в сентябре-ноябре они разбили войска С. Потоцкого, а потом взяли в осаду Львов. Поражения Речи Посполитой стали сигналом для шведов, которые вторглись в Польшу летом 1655 г. [6, с. 83-86, 91-96; 12; 19; 13; 14; 2, с. 190-194].

В 1655 г. крымский хан Мехмед-Гирей IV отправил в Европу ряд своих посольств. Крымское посольство двинулось в путь в конце декабря – в начале 1655 г. Посольство возглавлял Майдан Гази-бек. Посольство добиралось в Австрию через Речь Посполиту, поскольку трансильванский правитель в то время был враждебен к полякам. Нужно отметить, что Ян Казимир отрядил своих людей сопровождать татар до австрийской границы. В конце февраля 27 числа австрийский император дал аудиенцию крымскому послу. Это событие нашло отображение в английских и немецких газетах. Татарин подарил Кайзеру коня, который стоил 1 тыс. дукатов и был удивительно вынослив. 1 марта Кайзер дал прощальную аудиенцию крымскому послу и подарил золотую цепь и 1400 дукатов на обратную дорогу.

Крымцы сообщали австрийцам про восхождение на престол нового хана Мехмед-Гирея IV, а также сообщали о дружбе с австрийцами. Предлагалось послать на помощь полякам императорские войска. Голландский резидент в Вене указывал, что хан потребовал от Кайзера финансовой или любой другой поддержки Речи Посполитой. Польские же послы говорили, что польское войско в обозримом будущем должно объединиться с татарским и что они вместе вступят на провинции занятые врагом [5, с. 45-46].

В том же году прибыло посольство в Данию. Посольство в находилось в Дание с конца декабря 1654 по июль 1655 г. Самих документов о контактах в Датском королевском архиве не осталось, но их черновики сохранились. Это были ответы на предложения татарской стороны. Посольство крымцев в Данию коррелировало со стремлением Речи Посполитой противопоставить шведам датчан. Из ответа датчан крымцам можно сделать вывод о том, что датскому королю пришлось шесть писем от крымского хана, его главной жены, калги Гази-Гирея, Нуреддина Адиль-Гирея, визиря Сефер Гази-Аги, казначея Джан-мирзы-аги. Хан писал королю, что заключил союз с Яном Казимиром и что предлагает ему с таким же уважением, как и он, относиться к польскому королю. Ленчицкий воевода Я. Лещинский упоминал о датском шкипере перевозящем татарского посла. Ответ датского короля крымцам был написан 20 (30) июня 1655 г. Крымский посол должен был прибыть в Данию в середине или во второй половине мая. Вернувшись в свою столицу 8 (18) июня датский король Фредерик планировал дать аудиенцию крымцам. На этой аудиенции крымский посол сообщал о восхождении на престол Мехмед-Гирея IV и уверял в дружбе. Хан планировал использовать Данию для участия в антирусской коалиции. Шведский дипломат Магнус Дюрель сообщал, что хан предлагал датчанам напасть на русских морем со стороны Норвегии. 30 июня (10 июля) крымский посол получил ответ, что у Дании нет никаких причин воевать с русскими. Кроме того, крымский посол просил датчан повлиять на Швецию, чтобы она заключила мир с Речью Посполитой. Упоминание об этом есть в письме К. Тышкевича Я. Радзивиллу. Крымский хан требовал от поляков, чтобы они для войны с русскими вели переговоры с англичанами и голландцами. 19 мая 1655 г. польское посольство отправилось в Нидерланды, идя навстречу просьбам хана. Крымские послы после 20 (30) июня на протяжении месяца находились в Копенгагене. Английские газеты сообщали, что татары готовы возвратиться, лишь ожидают воли

датского короля. В конце июля крымские послы оставили Данию и возвращались через Речь Посполитую, где встречались с Яном Казимиром [5, с. 42-44].

В 1655 г. крымцы отправили в Швецию послов с целым комплексом документов. Перед шведами они говорили о дружбе и союзе с Яном Казимиром. В. Беневский сообщал, что посольство в Швецию было инспирировано Яном Казимиром для того, чтобы шведы не задумали воевать с Речью Посполитой. Кроме того, крымцы согласовали свои контакты со скандинавскими странами с правительством Османской Империи. Крымский посол вез с собой письма хана, калги Гази-Гирея, Нуреддина Адиль-Гирея, старшей жены хана, везира Сефер Гази-аги, а также Тимур-Аги, сына Бахадыр-Гирея Мехмед-Гирея, Али Гази-аги, Абдуллы Керим-Аги, ханского секретаря и Джана мирзы-аги. Письмо хана к шведскому королю было передано через Адильшаха-мирзу, а письмо от жены хана – Али, от Нуреддина – Муртазу, от секретаря хана – Хассана, от сына Бахадыр-Гирея – Гизеля. Немецкий хронист Иоганн Георг Шледер указывал, что крымское посольство насчитывало 17 человек. Послам были даны инструкции для того, чтобы использовать шведов против русских. Польский король распорядился, что крымских послов до Гданьска должны были сопровождать пан Юхно, а также бывший польский посол в Швеции Г. Каназилий.

Французский резидент в Швеции сообщал, что крымское посольство прибыло в конце января 1655 г. Шведский дипломат И. Экельбад сообщал, что татары добрались до Стокгольма 9 (19) мая 1655 г., а датские резиденты в Швеции сообщали о посольстве от перекопского (крымского) хана к шведскому королю. Необходимо отметить, что крымцы информировали о восхождении на престол Мехмеда-Гирея IV и поздравляли со вступлением на престол Карла X Густава. 16 (26) мая 1655 г. Крымцы получили аудиенцию у шведского короля. 22 мая (1 июня) переговоры с ними вел шведский канцлер Э. Оксеншерн. Адильшах-мирза убеждал шведов в добрых намерениях хана и в необходимости поддержания мира с Речью Посполитой. В этот же день шведский король ответил крымцам. 24 июня они получили прощальную аудиенцию, а 5 июля крымский посол, получив дары от короля, двинулись в обратный путь. В переписке крымского хана с шведским королем было предложение создать антирусскую лигу из Крымского Ханства, Речи Посполитой и Швеции. В свою очередь, Карл X Густав писал, что союз с поляками

невозможен потому, что в прошлом Сигизмунд III и Владислав IV из династии Ваза неоправданно претендовали на шведский престол. Также отмечалось, что королева Кристина хотела решить противоречия с поляками, но ей это не удалось. Шведский король отмечал, что крымский хан был знаком с польско-шведскими противоречиями. Материалы переписки Сигизмунда III и Владислава IV с крымскими ханами дают нам основание говорить, что крымские ханы были прекрасно осведомлены о притязаниях этих королей и, стараясь заключить союз с Речью Посполитой, включали в титул короля Речи Посполитой титул шведского короля. Шведы просили крымцев не трогать украинских казаков и возобновить с ними союз. В общем крымское посольство 1655 г. было неуспешным [5, с. 38-41]. Украинцы из Гетьманщины после заключения союза с русскими в Переяславе старались установить мир с татарским ханом. В феврале-апреле 1654 г. оправилось посольство С. Савича в Крым, в августе 1654 г. – посольство П. Тетери [8, с. 166-167]. В 1657 г. татары возобновили конфронтацию с украинцами. Они заняли много городов на пограничье. Попытка гетьмана нейтрализовать крымцев была неудачной. В то время, крымцы заключили мир с русским царем, чтобы быть в мире. В марте 1657 г. было отправлено посольство Лариона Капуста в Стамбул. В письме янычарскому аге было сказано, что гетьман вошел в союз с крымским ханом, что и близко было не так. Тем временем, Речь Посполита заручилась союзом с Габсбургами и Данией. Причиной этого было вторжения шведов и трансильванцев, а также намерение русских включить в свое государство западноукраинские земли [9, с. 46-52].

Крымские ханы на конфликт с Трансильванией должны были получить санкцию со стороны Османов. И такое позволение было получено Мехмедом-Гиреем IV в 1657 г. В 1655 г. Дьёрдь Ракоци II занимал выжидательную позицию и предлагал полякам свое посредничество в переговорах с казаками. Поражение поляков в битве под Ахматовым обусловило декларацию Дьердя Ракоци о своей враждебности Речи Посполите. В 1656 г. он вступил в союз с Швецией и Гетьманщиной против Речи Посполитой. Участие венгров в войне против Речи Посполитой в начале 1657 г. не было согласовано со Стамбулом, поэтому хан и смог воевать против Трансильвании. Необходимо отметить, что вступление в 1657 г. в войну против Швеции, Дании. Русско-шведская война вынудила шведов перекинуть свои войска из Польши на другие направления. Войска Дьердя Ракоци

И до того бывшие под Краковом и Варшавой были вынуждены отступать из Польши. Трансильванское войско и корпус Д. Ждановича были настигнуты С. Чарнецким под Магеровым 11 июля 1657 г. Украинцы, не принимая боя, бежали, а трансильванцев разбили основные силы поляков, которые напали на венгров тогда, когда они отразили нападение польского авангарда на свой лагерь. После этой победы отряды Д. Ждановича оставили трансильванского князя и быстро отступали, а С. Чарнецкий соединился с войсками С. Потоцкого и Е. Любомирского. Кроме того, на соединение с ними шло крымское войско [6, с. 90-91; 12; 19; 14].

Шведская и трансильванская дипломатия еще в 1655 г. старалась разорвать союз Яна Казимира с крымцами, однако Нуреддин Адиль-Гирей появился под Галичем и благодаря помощи татар поляки удержали Львов. О столкновении трансильванцев и крымцев сохранились сведения у шотландца Патрика Гордона. Он сообщал, что в 1657 г. стало известно о приближении крымцев, то казаки рассеялись по Украине, а трансильванский князь капитулировал перед поляками и обязался выплатить контрибуцию полякам за нанесенные убытки [27].

И. Ерлич сообщал в 1656 г., что татары, опустошившие Подляшье, пришли в Пруссию, взяли в ясырь 100 тыс. немцев и шведов, а шведский полководец отступил. Под 1657 г. сообщалось, что около Черного Острова казаки отделились от трансильванского князя при Черном острове, где его и разбили татары. Из всего войска к Сапеге убежало 400 венгров, а Ракоци и Кемени остались живы [20, с. 186; 28, с. 3-5].

Мустафа Наима, сообщая о событиях 1656-1657 гг., писал, что нечестивец Ракоци захотел занять ляшские земли и заключил союз с воеводами Богдана (Молдовы) и Эфляка (Валахии). Он выступил в поход во главе 60 тыс. войска и был союзником Швеции. Когда он узнал, что против него вышел хан с неисчислимым татарским воском, то стал лагерем и оградился рвами. Тогда хан отправил 100 тыс. татар на разграбление Эрделя, земли Ракоци. Тогда тот решил защищать свою страну и бежал из лагеря. Войско же без монарха было разбито татарами. Татары же в Эрделе уничтожили много поселений [26, с. 172-174].

Самовидец писал, что на венгров Ракоци в 1657 г. от Подгорье к Меджибожу пришли татары вместе с поляками. Отмечалось что до этого поляки, пребывая в сложном положении, попросили хана прийти на помощь. Через земли Молдавии и регион Подгорья (через Галичину

и Малопольшу) крымцы пришли на помощь. Хмельницкий отправил своего сына Юрия на помощь, но тот повернул назад, когда узнал, что Ракоци уже разбит [18].

С. Вэлычко сообщал, что в битве под Простками поляки и татары под руководством Гонсевского разбили шведов, взяв в плен трех полководцев, а советник шведского короля был убит татарами. Под Вармией поляки и татары разбили войска брандербургско-прусского курфюрста. Эти успехи, а также Виленское Перемирье и вступление в войну Дании, вынудили шведов отступить, пруссов устранить от войны с поляками, шведов перекинуть войска против русских и начать выводить войска из Речи Посполитой. Эти обстоятельства осложнили положения Дьёрдя Ракоци, а вторжение Любомирского и австрийского войска в трансильванские земли стали неприятной неожиданностью. Венгры начали отступать и под Магеровым и Куликовом поляки под руководством Чарнецкого победили их. Дьёрдь Ракоци отступал к Зборову, а потом к Черному Острову. Там на него напал Чернецкий и Сапеги, и трансильванский князь был вынужден отречься от польского престола, войска же Ждановича отделились от венгров еще перед битвой [19].

Сообщалось, что татары с венграми не заключали мира, напали на них, и войско Дьёрдя Ракоци потеряло 5 тыс., а Януш Кемень попал в плен к крымцам. Войско Дьёрдя Ракоци II составляло 13 тыс. венгров и 6 тыс. молдаван и валахов. Г. Санин высказывался в пользу 20 тыс. венгров и 6 тыс. валахов и молдаван в его войске. Эвлия Челеби сообщал о 60 тыс. венгров, что конечно очень большое преувеличение. А общее количество татарских воинов Эвлия Челеби указывал в 80 тыс. человек. Говорилось, что к татарам из Гданьска поступило десять возов кошельков. Турецкий хронист отмечал бегство Дьёрдя Ракоци II и отмечал, что мужественный Я. Кемень оковал цепями табор и защищался. Крымцы оказали помощь Речи Посполитой не сразу, поскольку зимой 1656-1657 гг. произошел падеж скота, а также на владения ханства напали донцы. Крымский хан ответил осадой города Черкеска и лишь весной отправил войска на помощь. Вскоре трансильванский князь покинул войска, и войском управлял Я. Кемень [29, с. 100-125; 30].

П. Гордон сообщал, что венгров со всех окружили крымцы в числе 60 тыс. На войско Я. Кемени оказывалось мощное давление, но обороняющиеся вагенбургом венгры смело отражали татар при помощи мушкетов и пушек. Татары же массированно обстреливали

противника из луков, нанося потери ему. Многие тягловые животные были перебиты, а продовольствие закончилась около Меджибожа. Наиболее храбро в войсках трансильванцев сражались молдаване, но, когда татары переоделись в турков, пришли в замешательство и восстали. После этого войско Я. Кеменя капитулировало, когда крымцы пообещали им дать дорогу домой. Однако как только венгры разомкнули ряды возов, крымцы напали на них [27].

Венгры сражались храбро, но были разбиты. 275 знатных людей попало в плен. Их выкупили за 123 тыс. золотых. В Трансильванию из этих пленных не вернулись 23 человека. Если же говорить о количестве всех пленных, то их было около 4 тыс. Я. Кеменя не утвердили, как князя Трансильвании, поскольку он был пленником хана, а выкупом пленных занялся М. Апафи, который через некоторое время стал князем [31, с. 126-134].

Политика Крымского ханства была направлена на поддержание равновесия сил в Восточной Европе. Отношения Крымского ханства с Украиной (Гетьманщиной) были достаточно сложными. Заключение сепаратного мира с Речью Посполитой в конце 1653 г. привело к разрыву с украинцами, который, однако, не был окончательным. В компании 1654-1655 гг. крымцы не допустили разгрома Б. Хмельницкого под Ахматовым, который смог договориться с Мухаммедом-Гиреем IV. Даже окружение украинцев ханским войском под Озерной не привел к разгрому украинцев, а хан и украинский гетьман вели активные переговоры. Хан не упускал возможности договориться с Б. Хмельницким. В полную силу крымцы воевали против других врагов Речи Посполитой. В битве под Простками крымцы помогли полякам одолеть шведов, а рейд на Пруссию вынудил местного правителя прекратить активную войну против польского короля. Сражение с войсками Дьёрдя Ракоци II привело к полному разгрому венгров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. – XXXVI, 1109 p.
2. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska. – Warszawa: Ksiązka i wiedza, 1987. – 359 s.
3. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
4. Малов А.В. Руссо-польская война 1654-1667. – М.: Цейхгауз, 2006. – 50 с.
5. Федорук Я.О. Посольства Крымського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Швеції,

Я.В. Пилипчук. Военные аспекты союза между Речью Посполитой...

- Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. – № 5. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 37-50
6. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 рр.). // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Вип. 2 – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2011.– С. 83-100
 7. Федорук Я. Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654-1655 рр. // Чорноморська минувщина. – Вип. 2. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2012. – С. 3-11
 8. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2010. – 446 с.
 9. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. – 274 С.
 10. Смолій В., Степанов В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2009. – 447 с.
 11. Перналь А.Б. Річ Посполита двух народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659 рр. – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2013. – 400 с.
 12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во Знання України, 1992. – 192 с. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
 13. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. 9. Кн.2. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с. <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm>
 14. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
 15. Мицик Ю.А. Літописець Дворецьких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Хроніки и летописи 1984. – М., 1984. <http://litopys.org.ua/samovyud/sam15.htm>
 16. Черниговская летопись // Южнорусские летописи. – К., 1856. <http://litopys.org.ua/bilozer/bilz01.htm>
 17. Лизогубівський літопис // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet02.htm>
 18. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с. <http://litopys.org.ua/samovyud/sam.htm>
 19. Величко С.В. Літопис. – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
 20. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 21. Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми в царствие Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – № 4. – М., 1846. <http://litopys.org.ua/samovyud/sam12.htm>
 22. Historia o buntach Chmielnickiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Węgrami za króla Władysława IV i za Jana Kazimierza przez lat dwanaście, krótko zebrana, ab anno 1647, anno 1648. <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=6295&from=FBC>

23. Kochowski Wespazjan. *Historya panowania Jana Kazimierza*. – T.1. – Poznan: Nakladem i Czinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859.
http://dir.icm.edu.pl/pl/Historya_panowania_Jana_Kazimierza/Tom_1/
24. Мицик Ю.А. Джерела з історії Гаціонально-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. – 540 с.
25. Twardowski S. *Wojna domowa z Kozaki, Tatary, Moskwa, potym szwedami i z Wegry przez lat dwanasie za panowania Najjasniejszego Jana Kazimierza Krola Polskiego*. – Calissii: Typ. Collegii Callisiensis, 1681.
http://books.google.com.ua/books?id=yk0_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
26. Наїма Мустафа. *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу*. – К.: Вид-во Жупанського, 2016. – 288 с.
27. Гордон 2001 – Патрик Гордон. *Дневник 1635-1659*. – Т. 1. – М.: Наука, 2001.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset3.htm>
28. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Т. 2. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853.
http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
29. Санін Г.А. *Россия, Украина, Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе*. – М.: Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 100-125.
30. Эвлия Челеби. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М.: Восточная литература, Наука, 1961.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text3.phtml?id=1729>
31. Иванич М. *Трансильванские пленники в Крымском ханстве в 60-е годы XVII века // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе*. – М.: Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 126-134

REFERENCES

1. Kolodziejczyk D. *The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents*. – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. – XXXVI, 1109 p.
2. Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska*. – Warszawa: Ksiazka i wiedza, 1987. – 359 s.
3. Sanin G.A. *Otnosheniia Rossiі i Ýkraiны s Krymskim hanstvom v seredine XVII v.* – М.: Naýka, 1987. – 270 s.
4. Malov A.V. *Rýsso-polskaia voina 1654-1667*. – М.: Tseihgáýz, 2006. – 50 s.
5. Fedorýk Ia.O. *Posolstva Krymskogo hana Megmeda Gireia do Shvetsii, Shvetsii, Daniі ta Avstrii ý 1655 r. // Ýkraínsku istorichnu jýrnal*. – № 5. – К.: Instytut istorii Ýkraїni, 2010. – S. 37-50
6. Fedorýk Ia. *Ýkraїnsko-polska viina v polititsi Krymskogo hanstva, Rosii i Pridýnaiskih kniazivstv (kinets 1654 – pochatok 1655 rr.) // Problemi istorii kraїn Tsentralnoї ta Shidnoї Evropy*. – Vip. 2 – Kamianets-Podilsku: Kam'ianets-Podilsku derjavnu ýniersitet imeni Ivana Ogiienka, 2011.– S. 83-100

Я.В. Пилипчук. Военные аспекты союза между Речью Посполитой...

7. Fedorýk Ia. Politika Krimskogo hanstva v Ohmativskú kampanii 1654-1655 rr. // Chornomorska minývna. – Vip. 2. – Odessa: Odesku natsionalnu úniversitet im. I.I. Mechnikova, 2012. – С. 3-11
8. Chýhlib T. Kozaki ta ianichari. Ýkraïna v hristsiansko-mýsýlmanskikh vïnah 1500-1700 rr. – K.: VD Kiïvsko-Mogilianska Akademiia, 2010. – 446 s.
9. Chýhlib T. Kozaki i tatar. Ýkraïnsko-krimski soýzi 1500-1700-h rokiv. – K.: Vidavnicnu dim Kievo-Mogilianska akademiia, 2017. – 274 S.
10. Smolii V., Stepanov V. Ýkraïnska natsionalna revoliýtsiia XVII st. (1648-1676). – K.: VD Kiïvsko-Mogilianska Akademiia, 2009. – 447 s.
11. Pernal A.B. Rich Pospolita dvýh narodiv i Ýkraïna. Diplomaticzni vidnosini 1648-1659 rr. – K.: VD Kiïvsko-Mogilianska Akademiia, 2013. – 400 s.
12. Litopis gadiatskogo polkovnika Grigoriia Grabianki. – K.: T-vo Znannia Ýkraïni, 1992. – 192 s. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
13. Grýshevskii M.S. Istorïia Ýkraïni-Rýsi. – T. 9. Kn.2. – K.: Naýkova dýmka, 1997. – 776 s. <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm>
14. Cofonovich F. Hronika z litopistsiv starodavnih. – K.: Naýkova dýmka, 1992. – 336 s.
15. Mitsik Iý.A. Litopisets Dvoretских – pamiatnik ýkraïnskogo letopisanïia XVII v. // Hroniki i letopisi 1984. – M., 1984. <http://litopys.org.ua/samovyd/sam15.htm>
16. Chernigovskaia letopis // Iýjnorýsskie letopisi. – K., 1856. <http://litopys.org.ua/bilozer/bilz01.htm>
17. Lizogýbivskii litopis // Sbornik letopisei otnosiahsia k istorii Iýjnoi i Zapadnoi Rýsi. – K., 1888. <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet02.htm>
18. Litopis Samovidtsia. – K.: Naýkova dýmka, 1971. – 208 s. <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
19. Velchko S.V. Litopis. – T.1. – K.: Dnipro, 1991. – 371 s. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
20. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gs_bse_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
21. Kratkia istorïia o býntah Hmelnitskogo i voine s tatarami, shvedami i ýgrami v tsarstvie Vladislava i Kazimira, v prodoljenu dvenadtsati let, nachinaia s 1647 g. // Chtenuia v Imperatorskom obestve istorii i drevnosti rossiskih pri Moskovskom ýniversitete. – № 4. – M., 1846. <http://litopys.org.ua/samovyd/sam12.htm>
22. Historia o buntach Chmielnickiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Węgrami za króla Władysława IV i za Jana Kazimierza przez lat dwanaście, krótko zebrana, ab anno 1647, anno 1648. <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=6295&from=FBC>
23. Kochowski Wespazjan. Historia panowania Jana Kazimierza. – T.1. – Poznan: Nakladem i Czcinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859. http://dir.icm.edu.pl/pl/Historia_panowania_Jana_Kazimierza/Tom_1/
24. Mitsik Iý.A. Djerela z istorii Gatsionalno-vizvolnoï viini (1655-1658). T. 4–K.: Instytut ýkraïnskoï arheografii ta djereloznavstva im. M.S. Grýshevskogo, 2015. – 540 s.
25. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki, Tatary, Moskwa, potym szwedami i z Wegry przez lat dwanasie za panowania Nayjasnieyszego Jana Kazimierza Krola Polskiego. – Calissii: Typ. Collegii Callisiensis, 1681. http://books.google.com.ua/books?id=yk0_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gs_bse_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
26. Naïma Mýstafa. Gýseïnovi gorodi ý vitiagý istorii iz zahodý ta shodý. – K.: Vid-vo Jýpanskogo, 2016. – 288 s.

27. Gordon 2001 – Patrik Gordon. Dnevnik 1635-1659. – T. 1. – M.: Naýka, 2001. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext3.htm>
28. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 2. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853.
http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
29. Sanin G.A. Rossia, Ýkraina, Transilvania v sisteme mejdýnarodnyh otnoshenni serediny XVII v. // Gosýdarstvennost, diplomatiya, kýltýra v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope. – M.: Instítýt slavianovedeniya RAN, 2005. – S. 100-125.
30. Evliya Chelebi. Kniga pýteshestviya (Izvlacheniya iz sochineniya túretskogo pýteshestvennika XVII veka). – Vyp. 1. Zemli Moldavi i Ýkrainy. – M.: Vostochnaya literatýra, Naýka, 1961. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text3.phtml?id=1729>
31. Ivanich M. Transilvanskiye plenniki v Krymskom hanstve v 60-e gody XVII veka // Gosýdarstvennost, diplomatiya, kýltýra v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope. – M.: Instítýt slavianovedeniya RAN, 2005. – S. 126-134

Аңдатпа

Мақалада Қырым хандығының 1654-1657 жж. Польша-Литва достастық әскери-дипломатиялық аспектілері талқыланды. 1654 жылы Шығыс Еуропада халықаралық қатынастар жүйесін қайта құру орын алды. Хетман аймағын Ресей мемлекетінің протекторлығымен ауыстыру Гирей мен Ваз әулеттері арасындағы тығыз ынтымақтастықты тудырды. Қырым татарларын поляктар жағына ауыстыру казактарды қорғанысқа баруға мәжбүр етті. 1656 жылы Озернадағы шайқас украиндарға үлкен шығын әкелді. Қырым татарларының Простыками және Қара аралдағы поляктарға көмектесуінің арқасында Бранденерлер мен Трансильвиен жеңіліске ұшырады. Поляк байланыстары арқылы Қырым австриялық империяға, Дания мен Швецияға елшіліктер жіберді. Дания мен Швецияны орыстарға қарсы коалицияға тарту әрекеттері сәтсіз болды. 1657 жылы князьлердің Трансильвиансқа қарсы әрекетіне османдықтар рұқсат берді.

Кілт сөздер: Польша-Литва достастығы, гетманшылдар, қырым татарлары, қырым хандығы, халықаралық қатынастар, Гирей.

(Пилипчук Я. 1654-1657 жылдары Польша-Литва Достастығы мен Қырым хандығы арасындағы одақтың әскери аспектілері)

Özet

Bu makale, Kırım Hanlığı'nın 1654-1657 yılları arasındaki Polonya-Litvanya Topluluğu ile olan birlikteliğinin askeri ve diplomatik yönlerini ele almaktadır. 1654 yılında Doğu Avrupa'daki uluslararası ilişkiler sistemin yeniden yapılandırılmıştır. Hetman bölgesinin Rusya'nın himayesine devredilmesi, Giray ve Vaz hanedanları arasında yakın işbirliğine neden olmuştu. Kırım Tatarlarının Polonyalıların tarafına devredilmesi ise Ukraynalı Kazakları savunmaya zorlamıştı. 1656 yılı Ozernaya'daki savaş Ukraynalıların kayda değer kayıplarına neden olmuştu. Kırım Tatarlarının Prostykami ve Kara Ada altındaki Polonyalılara yardımı sırasıyla Brandener ve Transilvanyalıların yenilgisine neden olmuştu. Polonyalılar aracılığıyla Kırımlılar, Avusturya, Danimarka ve İsveç'e elçiler göndermişti. Danimarka ve İsveç'i Rusya'ya karşı koalisyonla çekmeye yönelik girişimler başarısız olmuştu. Makalede, Kırımlıların 1657'deki Transilvanyalıları karşı seferlerinin Osmanlılar tarafından onaylanmasını ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Polonya-Litvanya Topluluğu, Hetman, Kırım Tatarları, Kırım Hanlığı, uluslararası ilişkiler, Girey

(Piliпчук Я., 1654-1657 Yılları Arasında Polonya-Litvanya Topluluğu ile Kırım Hanlığı Arasındaki Koalisyonun Askeri Yönleri)

Т.Еңсегенұлы¹, С.Тоқболат²

¹ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(e-mail: tokbolat.ensegenuly@ayu.edu.kz)

²т.ғ.к., доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз, Қазақстан

Ясауи жолы, ол жасаған ілім

Андатпа

Мақалада Шығыс жұртшылығына ертеден танылған Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» атты қасиетті кітабына зерттеу жасалып, ғұламаның өмір жолы қоса қарастырылған. Мұнда көтерілген мәселе өте ауқымды, маңызы, идеясы күрделі болғандықтан бұл жұмысты тарихи-типологиялық, салыстырмалы және синтездік тұрғыда тексеру қажеттілігі қолға алынды. Сонымен қоса, зерттеу тақырыбының өзегі діни мәселе және содан өрістейтін Ясауи ілімі, оның өмірден алар орны жайында болғандықтан осы зерттеудің нысанасын, саяси-идеялық жолын айқын, анық көрсету үшін бірнеше тараушаға бөліп қарастырылған. Бірінші ретте, ұлы ғұламаның өмір жолы оның жасаған «Диуани хикмет» кітабымен қатар салыстырыла, тарихи негізде тереңдетіле сөз болды. Екінші Ясауи поэзиялық шығармасының жұмбақ құпиясы, ерекшелігі ашылды. Үшінші Қожа Ахмет Ясауи жасаған ілімнің туындау себебі, мәні, мақсаты, құндылығы, өміршеңдігі сараланып, ғылыми түйіндеулер жасалды. Төртінші, қасиетті «Диуани хикмет» кітабы – ислам дінінің негізін қалаған құран тектес екінші асыл мұра екендігі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Ясауи ілімі, «Диуани хикмет» кітабы, түркілік дәстүр.

T. Ensegenuly¹, S. Tokbolat²

¹Prof. Dr. (e-mail: tokbolat.ensegenuly@ayu.edu.kz)

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

² PhD, Associate Professor, Taraz State Pedagogical University, Taraz, Kazakhstan

The Studies of Yasawi, the Path of Yasawi

Abstract

This article discusses research on Khoja Ahmed Yasawi and his Holy Book "Divani Hikmet" (Divine Wisdom) which is well-known in an ancient Eastern public. The raised issue is very big, important and because of the complexity of the idea, it is necessary to study this work in the historical-typological, comparative and synthesis aspects. Moreover, the subject of the study was devoted to a number of chapters in order to clearly show the subject of this work, the political and ideological path, the religious issue and the teachings of K.A.Yasawi. Firstly, the life of the great thinker was comparable with the book of "Divani Hikmet" as well as deepened on a historical basis. Secondly, the secrets and peculiarities of the poetic work of the poet K.A.Yasawi were revealed. Thirdly, the causes of doctrine, the essence, the purpose, the value, the viability of the doctrine of K.A.Yasawi were differentiated and composed the scientific summary. Fourth, the sacred book "Divani Hikmet" is considered as the second noble heritage of the Quran.

Key words: Turkestan city, the doctrine of K.A.Yasawi, the book «Divani Hikmet», Turkish tradition

1. Ғұлама туралы деректер мен тұжырымдар

Қожа Ахмет Ясауи баба жайлы ойлағанда сол ұлы тұлғамен байланысты, оны қоса есептегенде төрт тарихи дүние қабаттаса ойға келеді. Олар: Түркістан қаласы, ғұламаның өзі, ол жасаған «Диуани хикмет» кітабы және Қожа Ахмет Ясауи кешені. Сондықтан, бір жерден мұнартқан осы төрт рухани жұлдызды бір-бірінен ажыратпай қатар атау қажет-ақ.

Қазіргі уақыт қажеттілігіне орай көтеріліп отырған мәселеге сәйкес әуелі зерттеу жұмысын ірі тұлға Қ.А.Ясауидің ғұламалық өмір жолы мен оның «Диуани хикмет» кітабына қарай бұруға тура келеді. Өйткені, кешегі жетпіс жылдай дәуірлеген Кеңес үкіметі тұсында жалпы дінге, оны насихаттағандарға ешқандай кешірім жасалмай, аяусыз соққы берілді. Әсіресе, Коммунистік партияның органы атанған басылымдар бір ауыздан Қ.А. Ясауи жөнінде «Діншіл рухани ғұлама – ислам дініне жетік, кертартпалығы үстем ой-пікірдегі адам, діни медреседегі рухани мансап иесі. Олар ертеден-ақ ғылым негіздерін бұрмалап, «Диуани хикмет» тәрізді санаға қонымсыз шығармалар жазып, уағыз-насихат жүргізумен шұғылданды», – деп жазды. Сол бағыттағы саяси басылымдардың айтар сөздері де бір-бірінен айнымайтын жаттанды пікір болатын.

Сондай-ақ, дін негізінде жазылған жалпы еңбектер мен көркем шығармаларға да әлгіндей жан түршігерлік көзқарас қалыптасты. Міне, осындай себептердің салдарынан атақты ғұлама Қожа Ахмет Ясауи жөнінде жинақталған деректердің өзі ешкімнің қолы жетпейтін зынданға түсті. Бірақ, үлкен жүректі зиялы қауымдардың бірсыпырасы үнсіз жатпай, ол жөнінде мүмкіндік тауып, сөз қозғауға тырысты. Мысалы, түрік ғалымы М. Куприлзаде, орыстың шығысты зерттеушілері А.Н. Самойлович, Е.Э. Бертельс, А.К. Боровков, кейінірек өзбек әдебиетшілері Э.Р. Рүстемов, В.И. Захидов, қазақ ғалымдары Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев және басқалар негізінен бұл ақынның мұрасы жайлы әңгіме қозғады.

Ал сонау қиын-қыспақ кездері өзімізден шыққан ойшылдар М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Ә. Марғұлан және басқалар Қожа Ахмет Ясауи өмірінен мәлімет жинап, мүмкіндік тапқандары мерзімді басылымдарда жариялады. Осындай жазылған еңбектерге, архивтік мәліметтерге сүйеніп әйгілі баба өмірі жайлы қысқаша ой, мәлімет, толғамдар білдіруге мүмкіндіктер болды. Бұл кезге дейін Қожа Ахмет

Ясауидің қай кезде дүниеге келіп, қашан қайтыс болғаны жөнінде әртүрлі жорамалдар айтылып келеді.

Негізгі ойды түйіндей білдіргенде, Ясауитануды алғашқылардың бірі болып толымды түрде зерттеген түрік ғалымы М.Ф.Куприлзаде Қожа Ахмет Ясауиді 120 жыл жасаған деген болжам білдіреді. Осы пікірді академик Гордлевский де айтты. Қазақтың белгілі жазушысы Ж.Аймауытов та халық аузындағы аңыздарға сүйене отырып, сол санға тоқталады. Бірақ, бұлар Ахмет Ясауидің қашан туғанын дәлелдеп көрсетпейді. Шетел ғалымдары, әсіресе, орыс зерттеушілері оның дүниеден қайтқан жылын шамамен айтумен шектелді.

Бұдан соң осы саланы арнайы зерттеген ғалымдарымыздың бірекеуінің жазғанына назар салайық. Профессор Ә.Қоңыратбаев: «Қожа Ахмет Ясауи Ибрагимұлы Ибн Махмұт (1104-1107) XII ғасырда Түркістан маңындағы Сайрам жерінде дүниеге келген көрнекті ақын», – дейді [1, 89 б.].

Ірі ғалым Х.Сүйіншәлиев: «Соңғы кезге дейін зерттеушілер Ахмет Ясауи 1167 жылы 63 жасында өлген деп келді. Бұл пікірді айтушылар ақынның өлеңдерінде кездесетін сөзіне сүйеніп айтады. Бұл жыр жолдарында Ясауи өлген себебін айтып отырған жоқ. Жер асты қылуатке кіру себебін білдіріп отыр. Ал, Ташкентте шыққан «Хикметтің» 1902 жылғы басылымында ол жетпіс үш жас ғұмыр сүрдім депті. Асылы осы пікір дұрыс. Біздіңше де Ясауи 1094 жылы туып, 1167 жылы өлген адам», – дейді [2, 115 б.].

Әдебиетшы-ғалым М.Жармұхамедұлы Ясаудің қазақша шыққан жинағына жазған алғы сөзінде: «Ендеше ол қайтыс болды деген 1166-67 жылдар ақынның жер астына түскен 63 жасы болса керек. Осы жылды негізге алсақ, Қожа Ахмет 1103 жылы туған болады. Ұлы ақынның өзі айтқандай, жиырма жеті жаста пірді тапқаны да жөнге келеді. Сонда ол Ж.Хамаданиге 1130 жылы жолығып шәкірт болғаны анықталады. Дәл осы болжамға тоқталсақ, ойшыл ақын 1103 жылы туылып, 1228 жылы қайтыс болады», – дейді [3,10 б.].

Расында, үлкен ғұламаның «Диуани хикмет» атты кітабын оқып отырғанда біршама жәйттің сыры ашылады. Иманжанды ақын осы әйгілі шығармасындағы сегізінші хикметін:

Таң сәріде дүйсенбі күні жерге кірдім,
Мұстафаға қайғы тұтып кірдім міне.
Алпыс үште сүннет деді есітіп білдім,
Мұстафаға аза тұтып кірдім міне,—

деп бастап:

Бақыл айтып жер астына қадам қойдым,
Жарық дүниені талақ етіп хақты сүйдім,–

дейді [3, 34 б.]. Одан соң жиырма екінші хикметте:

Алпыс үште сүннеттерін бекем тұтып,
Естіп оқып жерге кірді бұл Қожа Ахмет.
Жер үстінде өлмес бұрын тірі өлдім,
Жарандардан пайда, көмек ала алмадым,
Жүз жиырма беске кірдім, еш нәрсе біле алмадым,–

деп жырлапты [3, 55 б.].

Құдайға шын құлшылық етіп, қолына құран ұстап, алланың ақ жолына құлаған, сөйтіп бұл дүниенің жағымсыз, жалған әрекетінен шошынған, содан жиіркене безініп, сондайларды көргісі келмей көрге кірген кемеңгер Қожа Ахмет Ясауидің бұл жырында жалған сөйлеуі мүмкін емес. Сондықтан зерттеушілердің көпшілігі жазғандай, Ахмет Ясауидің көз жұмған уақыты санап жүрген 1166-1167 жыл (хижрамен 562 жыл) – оның құдайға құлшылық етіп өз еркімен көрге, қылуатке түскен кезі.

Ұлы ғұламаның есіміне қоса Ясауи деп аталуының өзіндік сыры бар. Туғаннан ерекше зерек етіп жаратылған Ахмет жастайынан-ақ сол алғыр, ақылдылығымен ата-анасын сүйсіндіріп, өзін олардың ілгері жетелеуіне мәжбүр еткен. Ол өз жырында жазғандай, бүлдіршін кезінен бастап ежелден даңқы шыққан, үлкен мәдениет, сауда орталығы – бүгінгі Түркістан қаласына келіп тұрады. Кейде Ясыны – ауыл, елді мекен, белгілі бір төбе, қалашық деп атаушылар да бар. Осы Түркістан қаласы ежелгі дәуірде Шавғар, X-XI ғасырлар тұсында Ясы, кейін, XIV ғасырдан бері қарай Түркістан қаласы деп аталған. Сондықтан оны бөтен орындармен шатастырудың қажеті шамалы.

Ахмет әуелде от басында әкесі Ибрагимнен мұсылманша сауат ашып, кейін ірі ғұлама Арыстан Бабтан білім, тәрбие алады. Оның сауатының жетіліп, ой-өрісінің кеңейіп, қаршадайынан өзінің өмірлік жолын табуына сол әйгілі ата – Арыстан Баб күшті әсер еткен. Бұл пікірге Ахмет Ясауи ақынның «Диуани Хикмет» атты шығармасындағы:

Жеті жаста Арыстан Бабқа қылдым салам,
Мұстафаның аманатын бер деп маған.

Сол мезетте мың бір зікір еттім тама,
Нәпсім тыйып, Аллаға бет бұрдым міне,–

деген жыр жолары дәлел [3, 19 б]. Ұлы баба ата-анасынан ерте айрылады. Содан кейін ол Түркістан қаласындағы апасының қолына келіп тұрады. Оның бұл ескі ірі қалаға бет бұруына басты себептің бірі осы болса керек. Ахмет Ясауи білімін толықтыра түсу үшін сол кездегі үлкен мәдениет, өнер орталығы Бұқара қаласына барып, сондағы атақты Ж.Хамаданидің діни медресесінде оқиды.

Бұл бағыттағы бірсыпыра зерттеу еңбектерде Қожа Ахмет Ясауи Шығыстың байырғы қалаларын аралап, білім, ғылыммен қаныға сусындаған деген болжамдар айтады. Негізінде, бұл сөзде шындық бар. Өйткені, сол дәуірлерде білім іздеп, үлкен қалаларда оқу кәдімгі дәстүрге айналған.

Өз топшылауымызша да Қожа Ахмет Ясауи аласапыран өмірге қайран қалып, қамығып, оның зұлымдық, жауыздық мерезіне ем іздеп, оған қарсы күресудің жолын қарастырып, бұл бағытта дінге көбірек арқа сүйеп талай елді шарлаған. Бұған Ахмет Ясауи ақынның он тоғызыншы хикметінде:

Уа, дариға, не істеймін ғаріптікке,
Ғаріптікте кезбе боп қалдым міне.
Хорасан, Шам уа Ғираққа ниет қылып,
Ғаріптіктің көп қадірін білдім міне.
Не келсе де көреміз бір құдайдан,
Жүсіпті айырып еді ол Қынғаннан.
Туған жерім қасиетті Түркістаннан,
Бауырымды тасқа ұрып келдім міне, –

дегені айғақ [3, 52 б]. Осы келтірілген өлең шумақтарынан байқағанымыздай, діншіл ақын өзінің ғұмырындағы екі жол – өмірбаяндық жол мен рухани жолын «Диани хикмет» атты даналық кітабының өн бойына өлеңмен кіріктіре өріп жіберген. Айтпақ ой түйіні – ойшыл ақын Қожа Ахмет Ясауи Сыр бойында туып, осында, Түркістан қаласында қайтыс болған. Әрине, оны ислам дініне қарай тура тәрбиелеген сол кездегі Орта Азиядағы тарихи-әлеуметтік жағдай, әсіресе, ислам дінін насихаттаушылар екені белгілі.

2. Ақын шығармасының құпиясы

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» атты кітабы ислам дінін мойындаушыларға Мұхаммед жасаған Құраннан кейінгі даналық шығарманың нақ өзі ретінде танылған. Расында, «Диуани хикмет» шығармасы – ғибрат, үгіт, ақыл-парасат, білім-ғылым, өнер, философияны бойына сіңіріп, соны жыр жолдарымен жұмарлап айтып тұрған құнды еңбек. Сондықтан, мына қасиетті кітаптың жұмбақ құпиясын танып білудің жолы жұртқа айқынырақ болуы үшін осы шығарманың ішкі құпиясына, әр хикметтің негізгі мазмұнына аз-кем тоқталып өтейік.

«Диуани хикмет» кітабы, ақиқатында, екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – ғұмырнама. Онда, негізінен Ұлы баба Қожа Ахмет Ясауидің бүлдіршін шағынан жер астына, үмбеттік, сүннеттік жолмен қылуатке түскенге дейінгі өмірін жырға қосып баяндайды. Екінші бөлім – мұсылмандық дін, шарифат, имангершілік, надандық, зұлымдық жайлы және екі дүниенің болмысы туралы толғау-жырлардан тұрады. Бұған зейін жеткізу үшін дәлел келтірейік. «Диуани хикмет» кітабындағы бірінші және екінші хикметте Ахмет Ясауи осы кітапты жазудағы мақсатын айта келіп, өзі туралы:

Төрт жасымда хақ Мұстафа берді құрма,
Жол көрсеттім, адасқанды салдым жолға.
Сегізімде сегіз жақтан жол ашылды,
Хикмет айт деп басыма нұр шашылды,–

дейді [3, 23 б]. Бұл өлең жолдарынан оның жастайынан осы дін жолында тәрбиеленіп, сегіз жасынан-ақ өлең шығаруға бет бұрғанын байқаймыз. Олай болса «Диуани хикмет» кітабынан бұрын да талантты тұлға бірталай жыр толғаған болуы керек.

Даналық кітаптағы үшінші хикметте тағы да өмір жолы туралы ақын:

Он алтымда барлық аруақ үлес берді,
Он жетімде Түркістанда тұрдым міне,
Он сегізімде шілтенменен шарап іштім,–

десе төртінші хикметте:

Мен жиырма екі жаста толысып жігіт болдым,
Жиырма алты жасымда сауда қылдым.

Жиыма жеті жаста пірді таптым,
Отыз жаста отқа қақтап күйдіреді,
Күллі әулие жиналып дүниеқорлықты қойдырды, –

дейді [3, 25-26 б]. Мұндайда еске салатын нәрсе, Ахмет ақын осы кітабында өз ішкі ниетін білдіру барысында «шарап іштім» деген сөзді жыр толғау барысында едәуір қолданады. Осы сөзден сабақтай ой суыртпақтаудың әсерінен кейбір зерттеушілер бұл бабаны кезінде шарап ішкен деген байлам жасап жүр. Мұнысы, меніңше, жеңіл тұжырым жасағандық. Ол пенде болған деп қисынсыз нәрсені оған жапсыру ретсіз.

Құдай жолына жан-тәнімен түсіп, онымен ол дүниеде болса да дидарласуды армандаған Ясауи баба осы сөз арқылы имангершілік, рахым, алла нұрына, оның шапағатына ептеп жақындай түскенін бейнелеп көрсетіп отырған тәрізді. Мұндай теңеулер өмірде кездеседі. Мысалға, бір-біріне ғашық жандар «махаббат шарабын сімірдім» дейді. Ясауи де сол дін тағылымына ғашықтығын білдіріп отыр. Мәселен, ақынның «Он сегізімде шілтеннен шарап іштім» дегені әлгі мағынаны танытады. Осы даналық кітабындағы бесінші хикметте:

Отыз бірде Қыдыр бабам шарап ішірді,
Көңілімнен әзәзілімді қақ қашырды.
Отыз бесте мешіт көріп, дәурен сүрдім,
Шәкірттерге ғашық дүкенін шексіз құрдым,–

депті ақын [3, 27-28 б]. Ұлы бабаның бұл ғұмырнамасына үңіле қарасақ, оның отыздың ортасына жеткенде елге танылған, жан-жақты оқып жетілген ұлағатты ұстаз болғанын аңғарамыз. Одан әрі ақын кітабындағы жетінші хикметінде:

Елу екі жаста кештім мүлік-малдан,
Елу төртте жан дүнием зар жылайды,
Ғылым-білім майданында бас айналды.
Алпыс үште хабар келді: құлым жерге кір деген,–

деп жырлайды [3, 32-33 б]. Мұнан кейінгі сегізінші хикметте ақын жаратушыға табынып жер астына түскенін, онда алпыс күн, алпыс түнде бір-бір реттен тағам татып, құдайға басын шұлғып, намаз оқығанын айтып:

Жер астында қорлық көрдім көп машақат,
Төсек, жастық тастан қылдым, шектім мехнат.
Машақат тартпайынша пайғамбардың жүзі қайда,
Қызмет қылмай бос қиял бермес пайда,—

дейді [3, 35 б]. Міне, Ұлы баба жарық дүниедегі және жер астындағы ғұмырын осылай баяндайды. Тағы еске саларымыз, жоғарыда келтірілген үшінші хикметте: «Он алтымда барлық аруақ үлес берді», – деп жазылған [3, 25 б]. Аруаққа табыну көне түркілердің Тәңірлік дінінде бар. Ислам дінінде аруаққа табынбағаны анық сияқты, байқаған дұрыс.

«Диуани хикмет» кітабындағы екінші бөлімге жатқызылған хикметтердің мәні, мағынасы, ұсынбақ идеясы алдыңғы аталған хикметтерден едәуір күрделілеу, ойлы, философиялық толғамдарға жақынырақ құрылған шығармалар деуге болады. Бұл бөлімдегі хикметтерді, әсіресе, құран, дін шарифаттары, өмір заңдылықтары, әділет пен арамдық жайлы жырларды Ахмет Ясауи ақын үлкен ақыл, сезіммен, ойшылдық тебіреніспен жазғаны анық білінеді. Осындай ерекшеліктеріне қарап кітаптың екінші бөліміне жататын хикметтерді Ахмет Ясауи тоқтасқан, кемеліне жеткен шағында шығарған деген тұжырым жасауға негіз бар. Мысалға, кітаптағы оныншы хикмет:

Білгейсің бұл дүние барша елден өтер,
Малға да сенбе бір күні қолдан кетер,—

деген ғибраттық толғаныс жырымен басталады [3, 38 б]. Ойшыл ақын Ясауи өзінің он бесінші хикметінде адамгершілікке жат қылық жайында айту барысында:

Наданменен өткен өмірің дозақ болар,
Надан барса дозақ та одан қашар.
Наданменен дозаққа қылма сапар,
Наданменен қазан айындай солдым міне,—

дейді [3, 46 б]. Мұндай ойсыздарға тән тобырлық, жаман қылықтар туралы Ясауидің мына сөзінен асырып айту мүмкін емес шығар. Сол тәрізді ақын құдайға құлшылық жасау жайлы айта келіп:

Бұл жолдардың азабы: қайғы, мехнат,
Мехнат тартып жапа шеккен көрер рахат,—

деген тұжырыммен жаратушыға шын жалбарынып, еңбек, игі әрекет еткен әрбір пенденің мәртебесі барлық уақытта биік болатынын танытады [3, 74 б]. Осындай ойлы, өмірде тозбайтын жыр шумақтары бұл кітапта молынан кездеседі. Бұл бағыттағы пікірімізді жинақтай білдірсек, Ахмет Ясауи бабаның даналық кітабындағы хикметтер өмірдің келелі, зәру салаларының сырын ашуға арналып жазылған.

Әрине, соның ішінде дінді, шариғатты насихаттауға, солардың игі болмысын түсіндіруге арналған хикметтер көп-ақ. Мысалға, осы жырмен жазылған көлемді еңбектегі 29-33, 37-хикметтер және елу жетінші хикметтен бастап 69 хикметтер түгелдей дінді насихаттауға арналған.

Сол сияқты кітаптағы 16-хикметтен бастап 30-шы және 33-хикметтер бір аллаға сыйынудың мәнін түсіндіреді. 23 және 31 мен 35 аралығындағы хикметтер – Мұхаммедті, оның ізбасарларын мадақтауға құрылған. Ал, 36-хикметтен бастап алпыс тоғызға дейінгі хикметтерде дәруіштікті, о дүниені марапаттап жырлаған.

Сол секілді 11, 14, 15, 31, 67-хикметтерде надандық, дүниеқұмарлық, залымдық, нәпсіқұмарлық жайлы сөз қозғалады. Сосын, 28-хикметте заман жайлы, 49-хикметте ұрмақ туралы айтылған, елуінші хикметте пейіш пен дозактың айтысы берілген. Кітаптағы өзге хикметтер де өмірдің өзекті саласын қамтыған тәлім-тәрбиеге құрылған жырлар. Бұл негіздерге сүйене отырып, мына қасиетті шығарманың құрылысын әрі қарай талдасақ: дін, шариғат жайлы жырлар, Мұхаммед және оның ізбасарлары туралы жырлар, дәруіштік, ғаріптік, адалдық, екі дүние келбеті, сопылық, имангершілік, нәпсі, жағымсыз қылық жайлы жырлар деп бірнеше топқа бөлуге болады. Осы пікіріміздің айқындылығына көз жеткізу үшін ақын Ясауидің қасиетті жыр кітабына үңілейік. Мысалға, ол дін, шариғат жайлы ой толғай келіп:

Ғалым сол дүр: намаз оқып, бой ұсынса,
Хақтан қорқып ақыреттің қамын жесе,—

дейді [3, 69-б]. Ғұлама бүкіл әлемнің иесі бір ғана жаратушы екеніне жұрттың көзін жеткізеді. Қожа Ахмет Ясауи баба мұсылман пайғамбарының ғажайып, құдіреттілігін, кереметтілігін, әсерлі іс-әрекетін жырға қосу барысында:

Мұхаммедті білсеңіз бейне сұңқар,
Хадиша оны көріп болыпты зар.

Көріңіздер құданың тапқан жүйесін,
Мұхаммед баққан екен оның түйесін,–

деп пайғамбар өмір тарихынан сығымдап мәлімет беріп өтеді [3, 93 б]. Ясауи ақын осындай бағытта Мұхаммедтің серіктестері Әбубәкір, Сыдық, Расул, Оспандарды еске түсіріп, кітаптағы 51-55-хикметтерді соларға арнаған.

Ақын дүниені бүлдіретін екіжүзді, алаяқ, арсыз арамзалар туралы ашына сөйлейді. Оған Қожа Ахметтің:

Үміт қылма надандардан қадірің білмес,
Қараңғыда бірге жүрсең жолға салмас.
Мойныға бұршақ салсаң қолыңды алмас,
Надандардан күдер үзіп келдім міне.
Дүние үшін бір-біріне қылмас шафхат,
Залымдарға тұтқын болып өлдім, міне,–

деген өлең шумақтары дәлел [3, 41-43 б]. Ол алды-артын ойламайтын ұшқалақ, бура желісті, нәпсіқұмарларға жиіркене қарап:

Нәпсісі ұлық, шарифаты бұзық әкім білме,
Жатса-тұрса шайтанмен бірге болар.
Нәпсіні теп, нәпсіні теп, әй пәтшағар,–

деп оларға мінін көрсетіп, адамгершілікке шақырады [3, 73-89 б.]. Ойшыл Ахмет Ясауи алысты болжап, тереңнен ойлайтынының нәтижесінде заман жайлы толғанып, кейбіреулердің кертартпа қасиет кейпін дәлелдеп көрсеткен. Оған ақынның:

Үлкен, кіші адамдардан әдеп кетті,
Қыз, келіншек, нәзік жаннан ұят кетті.
Пара алған әкімдер – арамдықпен жүргендер,
Өз бармағын өзі шайнап өкінішпен қалады,–

деген өлең жолдары куә [3, 61-87 б]. Ясауи әлгіндей сұмдық жәйттерді айтады да оның ақыры қайда апарып соқтыратынын:

Заман ақыр болғанда ақыл кеткей,
Адамзат бірін-бірі түтіп жегей.
Дүние үшін иман, ислам дінін сатқай,
Ақылдыларға бұл сөзді айтқым келер,–

деп білдіріп, есті жұртты сондайға қарсы күресуге ымдайды [3, 111 б]. Міне, ойшыл ақын поэзиясындағы осы аталған ерекшеліктерге сүйене отырып біз, Қожа Ахмет – ислам дінінің жыршысы, Қожа Ахмет Ясауи – замана насихатшысы, Қожа Ахмет – шындықты жоқтаушы, Қожа Ахмет – шарифат жыршысы, Қожа Ахмет – қанағатшылдықты толғаған ақын, Қожа Ахмет – ғибрат айтушы ақын деп даралап айтуымызға толық мүмкіндік бар. Осындай қасиетті мұраларға кезінде Кеңес үкіметі жақтырмай қарады. Оған ғалым Р.Бердібайдың: «Діни кітаптарды жинау былай тұрсын, олардың көзін жоғалту әдеттегі іске айналды», – деген сөзі дәлел [7]. Ал Н.Келімбетов «Диуани хикмет» кітабын: «Ізгілікке жетелейтін құдіретті күш» [8, 231 б], – деді.

Қожа Ахмет Ясауи жасаған ілім

Түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ғұламасы, ақын Қожа Ахмет Ясауи жайлы сөз қозғағанда: дін уағзын жырлаған сопылық-миститикалық әдебиеттің ірі өкілі, «Ясауия» деп аталынатын сондай ағымның негізін қалаушы деп тұғырып, таптап айтатын сөздер үздіксіз естіліп келді. Осы пікір дұрыс па? Бұған өзімізше жауап беру үшін Қожа Ахмет бабаның атын ұзаққа сақтаған «Диуани хикмет» атты кітабын ол неге жазғанына ептеп болжау жасайық.

Әділінде, біздің солай ой толғауымызға сол даналық кітаптың өзі тікелей әсер етті. Имангершілік тағылымдарын ана сүтімен бірге татқан Қожа Ахмет Ясауи кейін мұсылманша оқып білім, ілім алған соң жан дүниесі кіршіксіз таза, пәк ниетті азамат болып қалыптасты. Ол оң мен солын айырған кезден бастап-ақ сол өмірдегі қорлық, зорлық, үстемдікті, қатыгездікті көріп шошынып, еріксіз ой теңізіне шомылады. Сөйтіп оның осы даналық кітапты жазуына өз кезіндегі заманның кедірлі-бұдырлы, кесапатты келбеті тікелей әсер етті. Бұған ойшыл адамның көңіл сыры төгілген – «Диуани хикмет» кітабындағы:

Уа, дариға жақсының бәрі жылап өтті,
Анасынан туа сала қайғы жұтты,–

деген жыр жолдары нақты дәлел бола алады [3, 111 б]. Расында, ойшыл ақын өз дәуіріндегі және болашақтағы да әділет пен зұлымдықтың арпалысын осы көлемді шығармасындағы елуінші хикметте:

Бейіш, тозақ таласар, таласуда мағына бар,
Дозақ айтар: мен артық, сараң құлдар менде бар.
Сараңдардың бойында отты шынжыр кісен бар,
Бейіш айтты: мен артық пайғамбарлар менде бар,
Пайғамбарлар алдында қаусар, хоры нөкер бар.
Дозақ айтар: мен артық, залым құлдар менде бар,
Залымдарға беруге заһар менен у да бар,—

деп образды түрде бейнелеп көрсетеді [3, 91 б]. Сондай-ақ ақын кеудесін өрттей лапылдап күйдірген бұл дүниенің көксұр дидарын осы туындысында:

Ел, дүние, халқымызда қайырым жоқ,
Патша менен уәзірлерде әділет жоқ.
Дәруіштердің дұғасында қасиет жоқ,
Түрлі бәле халық үстіне жауды достар,—

деп тебірене толғанады [3, 62 б]. Тіршіліктегі мынандай әділетсіздіктен қатты қапаланып, шошынған ақын:

Жер астына қашып кірдім надандардан,
Қолым жайып дұға тілеймін жомарттардан,—

деп шын сырын білдіріп, «Диуани хикмет» кітабын жазуға кіріскен [3, 47 б]. Сөйтіп, биік парасатты, дана кейіпті Қожа Ахмет Ясауи адамзат арасындағы теңсіздікті болдырмайтын, бір-бірін қанамай, тыныштықта, сыйластықта өмір сүретін жолды ойлап тапты. Арамдық, пасықтық, жауыздық қайдан туындайды? Қожа Ахмет Ясауи баба сол күрделі мәселенің сырын да ойлап ашып, оны жазатын емді де ұсынды.

Расында адамды бір-бірімен ащылыстыратын, араздастыратын, жауластыратын не? Ол – мал-мүлік, байлық, дүниеқұмарлық екен. Сол қу дүние үшін, баю үшін, мансап үшін адам бір-бірімен қырлысады, жауыздыққа барады. Демек, сол байлық, мансапқа құмарлықты кілт тоқтататын не? Ол – дін, шарифат, жаратушы Алла жолы. Мұсылман дінінде тек имангершілікті ғана қалаған, қылдай қиянатқа бармайтын тақуа адам құдайдың құлы атанады.

Сол көкейіндегі кемеңгерлік ойын адамзатқа жеткізіп, жер бетінде теңдік орнатудың жолын көрсету үшін Қожа Ахмет қасиетті асыл мұра – Құранға сүйене отырып, тың жаңалық әкелген ғаламат еңбек – «Диуани хикмет» кітабын жазды. Бәлкім маркстік-лениндік идеядағы

«Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген басты түйінді шешім осындай шығармалардан алынған шығар.

Ұлы баба бұл даналық шығарманы жазғанда ислам діні шариғаты шарттарын, пайғамбар кітабын басты сүйеніш етіп, соны қоса насихаттағанын осы туындысының соңында:

Менің хикметтерім Алладан пәрмен,
Оқып ұққанға бар мағынасы: Құран,—

деп білдіреді [3, 112 б]. Ақын Қожа Ахмет Ясауи бұл шығармасы арқылы ислам діні идеясын және адамзатқа ортақ әділет, тазалық, адалдық, имангершілік қағидаларын ғылыми тұрғыда әрі қарай өрістете дамытты. Оған ақынның осы шығармасындағы:

Шариғаттың шапанын кимейінше,
Тарихаттың пырағына мінбейінше,
Ой әлеміне беріліп батпайынша,
Хақиқаттың майданына кіріп болмас,—

деген жыр шумақтары дәлел [4, 74 б.; 115 б]. Осы кітаптағы ақын ұсынған теориялық тұрғыдағы қағидалар: мағрифат – білім, ғылым; шариғат – ислам дінінің жолы, заңы; тарихат – сопылық жол; хақиқат – құдайға ғашықтықпен құлшылық ету деген мағынаны білдіреді. Дана баба осы айтылған қағидаларды бір-бірімен ұштастыра жүргізгенде ғана көздеген мақсатқа жетуге мүмкіндік туатынын мәлімдейді. Бұл кітаптың сондай даналық, болжау ойлардың жиынтығы екеніне тағы бір дәлел мынау. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» кітабындағы бірінші хикмет:

«Бісміллә» деп баян еттім хикмет айтып,
Шәкірттерге дүр мен гауһар шашты, міне.
Жанды жалдап, қайғы шегіп, қандар жұтып,
Мен «Дәптер сәни» сөзін аштым, міне,—

деген алғашқы өлең шумағымен басталады [3, 17 б]. Бұл өлең жолындағы «Дәптер сәни» сөзі – екінші дәптер деген мағынаны нақты танытады. Осы сөз төңірегінде бірталай талас пікірлер айтылып келеді. Турасына көшкенде, Қожа Ахмет Ясауи бұл еңбегін – ислам дінінің негізін қалаған аса құдіретті – Құран Кәрім кітабынан кейінгі сол бағыттағы екінші қасиетті асыл мұра деп есептеген. Бұл да оның өзінен бұрынғы ұлылықты мойындап, ретін сақтаған, солай болуын атап

көрсеткен көреген әрі ойшылдығының белгісі. Бұдан туар тұжырым: данышпан бабаның «Диуани хикмет» атты кітабы – Сыр бойында жазылған екінші Құран.

Сөйтіп, Қожа Ахмет Ясауи табиғат сыйлаған дарындылығының, даналығының арқасында ислам діні негізіне сүйене отырып, оны кең көлемде өрістетуге сүбелі үлес қосатын жаңа, құнды еңбек жазып, ислам дінінің маңызын, мәртебесін ел-жұрт сүйсінетіндей етіп биіктетті. Қожа Ахмет Ясауи баба ислам дінін тануда тың ғылыми арналар енгізумен қатар, мұсылман діні шарифаттарын, идеологиясын тұтастай сақтап, оған өзіндік соны үлестерін қосты. Ол араб әрпімен, түркі тілмен, жұртты еліктірер поэзия үнімен әуезге орап жырлаған, сол бағытта жаңаша жол салған ғұлама ақын.

Ясауи кітабының нұры

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» атты жыр кітабы ислам әлемі әдебиетіне игі леп әкелді деп батыл айту қажет-ақ. Әрине, құдіретті құран кітабы әуелден мақаммен айтуға бейімделіп жасалынғандықтан, құран – арабтардың ежелгі әдеби ескерткіштерінің бірі болып қабылданды. Сол көне дәуірдің өзінде ислам діні енді құрыла бастаған тұста-ақ араб жұртын билеген халифалар ұстаған сарай ақындары дінді, Мұхаммедті мадақтап жырлар шығарды. Бірақ, мынадай тұтастық көлемде дін бағытында жыр кітабы туған жоқ еді. Сондықтан, Ахмет бабаның бұл қасиетті кітабынан мұсылман халқы ақындарының көбісі тәлім алып, соған сүйеніп өз шығармаларын жасады.

Сол тәрізді, бұл кітап қазақ әдебиетіне, әсіресе, халқымыздың жыраулық поэзиясына, кеңес дәуіріне дейінгі барлық мәдениетімізге зор ықпалын тигізеді. Соның ішінде Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығына кәдімгідей едәуір ықпалы тигені анық. Оның өзіндік себебі бар. Бүгінде «Диуани хикмет» кітабының Қазан, Стамбул, Ташкент нұсқалары бар. Ал Сыр бойында осы қасиетті кітаптың бірнеше ежелгі нұсқасы сақталғаны байқалды. Өйткені, осы шығарманы оқуға кеңес дәуірінде қатаң тиым салынды. Саясат қылышынан зәрезап болған жұртшылық оны жасырын түрде көшіріп оқыды.

Мәселен, үлкен ақын Асқар Тоқмағамбетов дүниеден қайтарынан екі-үш жыл бұрын, сексенінші жылдың басында Қожа Ахмет Ясауи бабаның осы кітабының арабша жазылған нұсқасын қолына түсіріп, ол

кісі көп еңбектеніп, бұрынғы жыр үлгісі қалпында қазақшаға аударды. Бірақ оны жариялауға шамасы да келмеді, батылдығы да жетпеді. Қазір сол даналық кітаптың аудармасы Асқар Тоқмағамбетовтың Қызылордадағы үйінде сақтаулы тұр. Қожа Ахмет Ясауидің әлгі қасиетті кітабының арабша нұсқасының бір данасы бұрынырақ облысты басқарған, Қызылордада тұрған бір кісінің қолында болған.

Мұндай деректерді келтіруіміздің мәнісі – «Диуани хикмет» кітабы ежелден Сыр бойына тарап, бірден-бірге көшіріліп келген. Бұл шығарманы солай көшірушілердің көбісі мұсылманша сауатты молдалар, ақын-жазушылар болған. Сондықтан, бұл өңір шайырларының бәрі дерлік сол қасиетті кітаптан тәлім алды. Мысалға, қазақ ақындары арасындағы жыр сеңгірлерінің бірі – Балқы Базардың «Дүние кудым» деген толғауындағы:

Опасы жоқ бұл дүние,
Түспеді қолға қуғанмен.
Дүние – киік, адам – ит.
Қуа-қуа інденіп,
Бізден бұрын өтіпті.
Екі етегін түрініп,
Иманын тілеп жүгірген.
Хақ дегенде еміреніп,
Ғайып ерен қырық шілтен
Шылауында екен олардың
Жұмыла әулие күңіреніп,–

деген жыр жолдары [4, 39 б] Ахмет Ясауидің даналық кітабындағы:

Дүние боқ соңынан итше жорыттым,
Іздеп оны артынан күн-түн кудым.
Әмірін тұтпай хақ жолына көзім жұмдым,
Қайда барам, ә достар, қайтем міне!
Дүние қоңыз мал жиғанды көзбен көрдім.
Өлер кезде қалайсың деп жақын келдім,
Шайтан айтты: иманыңа қолың салдым,–

деген өлең шумақтарымен туыстас екені сөзсіз [3, 45-66 б]. Тағы бір байқағанымыз – екі ақынның да өлеңдерінің жасалу жолдары өте ұқсас, өз аттарынан баяндайды. Екі ақын да білдірмек ойын түйіндегенде өз шешімін айтады. Екі ақында да жыр сарыны мұңлы әрі мақаммен толғауды тілеп тұр.

Қожа Ахмет бабаның осы кітабындағы барлық хикметтер Құрандағыдай әдейі мақаммен айтуға негізделіп жасалынған. Балқы Базардың жасаған туындыларының көбісі де тыңдаушы көңілін тербетер мақамға бейімделіп шығарылған. Мысалға, Балқы Базардың «Дүниенің опасызын көрдім көзбен» деген туындысындағы:

Дүние, зат екенсің іштен туған,
Жігіттің жоқ ақылы сені қуған.
Келгенде әр жасыма әр түрленттің,
Өткіздің бір басымды неше сыннан.
Дүниенің опасызын көрдім көзбен,
Сенбеуші ем опасыз деп айтқан сөзден,—

деп басталатын өлең шумақтары [4, 70 б], сондай-ақ, осы ақынның «Сұм дүние» атты толғауындағы:

Әлеуметтер, құлақ сал,
Мына пәни дүниеден —
Хан өлмейді дер едім:
Аранға түскен аюдай,
Күйі қатты жараған,
Солардан өткен сұм дүние,—

деген жыр жолдары [4, 74 б], мұнымен қоса Балқы ақынның «Әр кемелге бір сауал» деген шығармасындағы:

Менменсіген ер жігіт —
Талайды сөйтіп басынған.
Өлшеулі демі біткенде,
Ажалдың оғы жеткенде
Жанды жерден қадалған
Бір жалғыз оққа кез болар,—

деп жалғасатын жыр шумақтары [4, 36 б] Қожа Ахмет Ясауи ата кітабындағы:

Дүниені менікі дегендер — жаһан малын алғандар,
Құзғын құстай арамға белшесінен батқандар.
Сопыларға хақ рахметі болар жуық,
Сопылардың көңілі сынық, көзі жасты.
Менмендердің дозақтағы халі мүшкіл,—

деген жыр жолдарымен етене сабақтас екенін танимыз [3, 36 б].

Қожа Ахмет Ясауи адам жасының ілгері өсу барысындағы өзіндік ерекшелігін көрсетіп, оны өмірмен сабақтастырып жырлаған алғашқы ақынның бірі. Осы дәстүр қазақ поэзиясында да, соның ішінде Сыр бойы ақын жыраулары шығармаларында да шынайы жалғасын тапқан. Мәселен, Балқы Базар шығармасындағы:

Қаншама халық басқарған хан болсаң да,
Шат болып шалықтауың жиырма-отызбен.
Қырықта қылау түсіп тұтығарсың,
Мысалы өрмектей-ақ ауған жүзден.
Елуге жетсе жасың абайларсың,
Тұрғандай таразыны басып безбен,—

деп басталатын толғау өлең ақын Ясауидің «Диуани хикмет» кітабындағы:

Мен жиырма екі жаста толысып жігіт болдым,
Шипа болып, шын дертке дауа болдым.
Жалған ғашық пен шын ғашыққа куә болдым,
Сол себеппен хаққа сиынып келдім міне,
Көзімді жұмып ашқанша жетті алпыс,—

деген өлең жолдарынан бастау алғаны белгілі [3, 25-33 б]. Осындай дәстүрлі жалғастықты Базар ақынның көлемді шығармаларынан да табуға болады. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» кітабы Сыр бойының сүлейлері Қарасақал Ерімбет, Дүр Оңғар, Бұдабай Қабылұлы, Ешнияз сал, Кете Жүсіп, Шораяқтың Омары, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Рахмет Мәзіқожаұлы тағы басқа да ақын-жыраулардың шығармашылығына елеулі әсер еткені байқалады.

Мысалға, Қарасақал Ерімбет, әсіресе, көлемді шығармаларының бәрін жазарда «Ұлығы Түркістанның Қожа Ахмет» деп, соған әуелі сиынып алып барып бастаған [5, 487-папка]. Сол сияқты оның «Сәдуақас Сақи» дастанындағы:

Малыңнан зекет, бастан пітір,
Бай болып келсе шамаң Қаббаға тарт.
Үйретті осылайша ақ пайғамбар,
Ашатқа түсіндірген төрт шарифат,—

деген өлең шумағы [5, 487-папка, 8-дәптер] «Диуани хикмет» кітабындағы 69-хикметпен үндесіп жатыр [3, 109 б]. Шораяқтың Омары «Өмір мен өлім айқасты» деген жырында:

Келдің де айрылмадың кесел мұнар,
Соншама айрылмастай менде нең бар?!
Он жеті ай от басында бақтым сені,
Ретің келген жоқ па жағдай тыңдар,—

деп бастап, адалдық, әділетсіздік жайлы ой толғайды [6, 106 б]. Осы туынды Қожа Амет Ясауидің 36, 37-хикметтерімен үндесіп жатыр [3, 74-б]. Ясауи хикметімен өзектес халық мұраларын жинауда фольклоршы Ә.Қайнарбаев елеулі еңбек сіңіргенін атап айту керек [9, 1-9 дәптер]. Бүгінгі уақытта Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың өмірі, оның «Диуани хикмет» еңбегінің тілі мен оның лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылысындағы ерекшеліктер туралы зерттеулер тек қазақ тілінде ғана емес, әлемдік тіл білімінде қарастырылып келеді [10; 11]. Осындай дәстүрлі жалғастық төңірегінде сөз қозғау алдағы уақытта да жалғаса берері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары. Алматы: Қазақ университеті, 1991. 398 б.
2. Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғ. қазақ әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1989. 278 б.
3. Хикмет жинақ: даналық сыр. Алматы: «Жалын», 1998. 656 б.
4. Базар жырау шығармалары. Алматы: Жазушы, 1986. 151 б.
5. Қарасақал Ерімбет жырлары. Қазақстан Ғылым академиясының қолжазба қоры, 487-папка, 8-дәптер.
6. Еңсегенұлы Т. Сыр бойы ақын-жыраулары. Алматы: «Білім», 2000, 241 б.
7. Бердібай Р. «Діни дастандар тағлымы». // «Заман Қазақстан», 13.08.1993.
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Атамұра, 2005, 234 б.
9. Қайнарбаев Ә. Ұлттық ғылым академиясының орталық кітапханасы 836-папка, 1-9 дәптер.
10. Petek E., Dağıstan S. “‘Divan-ı Hikmet’in Yeni Bir Nüshası-Kökşetau Nüshası’”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: Bahar 2017/43, Ankara-Türkiye. 207-233 s.
11. Petek E., Dağıstan S. “‘Divan-ı Hikmet’in Kökşetau Nüshasının Dili’”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 63 Eylül 2017, Calal-abad – Kırgızistan. 111-119 s.

REFERENCES

1. Qońyratbaev Á. Kóne mádeniet jazbalary. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 1991, 398 b.
2. Súinsháliev H. VIII-HVIII ǵ. qazaq ádebieti. Almaty: Mektep, 1989, 278 b.
3. Hikmet jinaq: danalyq syr. Almaty: «Jalyn», 1998, 656 b.
4. Bazar jyraý shyǵarmalary. Almaty: Jazyshy, 1986, 151 b.
5. Qarasaqal Erimbet jyrlary. Qazaqstan Gylym akademiasynń qoljazba qory, 487-papka, 8-dápter.
6. Eńsegenuly T. Syr boyy aqyn-jyraýlary. Almaty: «Bilim», 2000, 241 b.
7. Berdibay R. «Dini dastandar taǵlymy». // «Zaman Qazaqstan», 13.08.1993.
8. Kelimbetov N. Ejelgi dáýir ádebieti. Almaty: Atamura, 2005, 234 b.

9. Qainarbaev Á. Ulttyq ғылым akademiasynyń ortalyq kitapphanasy 836-папка, 1-9 дәптер
10. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Yeni Bir Nüshası-Kökşetau Nüshası”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: Bahar 2017/43, Ankara-Türkiye. 207-233 s.
11. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Kökşetau Nüshasının Dili”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 63 Eylül 2017, Calal-abad – Kırgızistan. 111-119 s.

Özet

Bu makalede Doğu halkı tarafından eskiden beri tanınan Hoca Ahmet Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet" isimli eseri araştırılıp alimin hayatı da incelenmiştir. Makalede ele alınan mesele çok geniş, önemli ve karmaşık olduğu için bu işi tarihi-tipolojik, karşılaştırılmalı bir biçimde ve sentez yaparak kontrol etmenin gerekliliği ele alındı. Bununla birlikte, inceleme konusu dini mesele ve Yesevi ilmi, onun hayattaki yeri olduğu için siyasi-ideolojik açıdan da kısa ve net olarak birkaç bölümde değerlendirmeler yapılmıştır. İlk bölümde ulu alimin hayatı, onun yazdığı "Divan-ı Hikmet" eseriyle karşılaştırılıp tarihi yönüyle incelendi. İkinci bölümde H.A.Yesevi'nin şiirsel eserinin sırları üzerinde durularak bilinmeyen özellikleri açıklandı. Üçüncü bölümde Hoca Ahmet Yesevi ilminin yayılma nedeni, manası, amacı, kıymeti incelenip özetlendi. Dördüncü bölümde kutsal "Divan-ı Hikmet" kitabının İslam dininin temelini oluşturan Kuran-ı Kerim kadar önemli bir miras olduğu vurgulandı.

Anahtar kelimeler: Türkistan şehri, Hoca Ahmet Yesevi öğretileri, Divan-ı Hikmet, Türk geleneği.

(Eñсегенұлы Т., Тоқболат С. Ясеви'нин Yolu ve Yarattığı Öğreti)

Аннотация

В статье обсуждаются исследования священной книги «Дивани хикмет» (Божественная мудрость) Ходжи Ахмеда Ясави, которая была хорошо известна древневосточной публике. Вопросы, исследуемые в статье, имеют важное значение в изучении истории развития тюркских языков, а из-за сложности идеи необходимо изучить эту работу в историко-типологическом, сравнительном и обобщающем аспектах. Кроме того, предмету исследования были посвящены ряд глав, чтобы ясно показать политический и идеологический путь, религиозные взгляды и учение Х.А.Ясави. Во-первых, жизнь великого мыслителя сопоставима с книгой «Дивани хикмет», а также представляет научный интерес в историческом плане. Во-вторых, раскрыты секреты и особенности поэтического творчества поэта Х.А.Ясави. В-третьих, опираясь на основы философского учения Х.А. Ясави, автором выявляется сущность, цель, ценность, жизнеспособность учения К.А.Ясави. В-четвертых, утверждается, что священная книга «Дивани Хикмет» считается вторым благородным наследием Корана.

Ключевые слова: город Туркестан, учение Х.А.Ясави, книга «Дивани Хикмет», турецкая традиция.

(Еңсегенұлы Т., Тоқболат С. Путь Ясави - это учение, которое он создал)

МАЗМҰНЫ

Тіл тарихы және құрылымы		
Бекжан О. (Түркістан)	Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің типтері	9-28
Мағжан С. (Түркістан)	Ым мен ишараттар семантикасы	29-39
Петек Е., Арал Р. (Кентау)	Маулана мен Шал ақын шығармаларындағы нәпсі тұжырымдамасын түсіндіруде қолданылған метафоралар	40-47
Абдулханова М.А. (Түркістан)	Жақын шетелден қоныс аударған қазақтардың тіліндегі дауыссыз дыбыстардың алмасуы	48-58
Әдебиеттану және фольклор		
Бекеева А. Мұхамедова Ф. (Махачкала)	Құмық балалар поэзиясындағы анималистік бейнелер	59-69
Шехрияр Г. (Баку)	Игнац Куностың Анадолы халық әдебиеті және тіл біліміне қосқан үлесі	70-78
Балдане О. (Денизли)	Түркі киім-кешек пен безендіру мәдениетінің терме мен жыр мәтіндеріндегі көрінісі	79-94
Тарих және этнография		
Кушқумбаев А.К. (Астана)	Дешті Қыпшақ, Алтын Орда және Орталық Азия тарихындағы Шығыс Мадиярлар	95-114
Қожа М. Танауова Ж. (Түркістан)	Қазақтар және қалалар	115-128
Пилипчук Я. (Киев)	1654-1657 жылдары Польша-Литва Достастығы пен Қырым хандығы арасындағы одақтың әскери аспектілері	129-156
Ясауитану		
Еңсегенұлы Т. (Түркістан) Токболат С. (Тараз)	Ясауи жолы, ол жасаған ілім	157-175

İÇİNDEKİLER

Dil Tarihi ve Yapısı		
Bekjan O. (Türkistan)	Kül Tigin Abidesindeki Basit Cümle Türleri	9-28
Mağjan S. (Türkistan)	Jest ve Mimik Semantiği	29-39
Petek E., Aral R. (Kentav)	Mevlânâ ve Şal Akın'ın Eserlerinde "Nefs" Kavramı İçin Kullanılan Metaforların Karşılaştırılması	40-47
Abdulhanova M.A. (Türkistan)	Yurtdışından Göçen Kazakların Dilindeki Ünsüzlerin Değişmesi	48-58
Edebiyat ve Folklor		
Bekeyeva A. Muhamedova F. (Mahaçkale)	Kumuk Çocuk Şiirinde Hayvan İmgeleri	59-69
Şehriyar G. (Bakü)	Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları	70-78
Baldane O. (Denizli)	Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürünün Türkü ve Mahnı Metinlerindeki Yansımaları	79-94
Tarih ve Etnografya		
Kuşkumbaev A.K. (Astana)	Deşt-i Kıpçak, Altın Ordu ve Orta Asya Tarihindeki Doğu Magyarlar	95-114
Koja M. Tanauova J. (Türkistan)	Kazaklar ve Şehirler	115-128
Pilipçuk Y. (Kiev)	1654-1657 Yılları Arasında Polonya-Litvanya Topluluğu ile Kırım Hanlığı Arasındaki Koalisyonun Askeri Yönleri	129-156
Yesevilik bilgisi		
Ensegenulı T. (Türkistan) Tokbolat S. (Taraz)	Yesevi'nin Yolu ve Yarattığı Öğreti	157-175

CONTENTS

History and Structure of Language		
Bekzhan O. (Turkestan)	Types of Simple Sentences of the Written Monument of Kul-Tegin	9-28
Magzhan S. (Turkestan)	Semantics of Mimic and Gesture	29-39
Petek E., Aral R. (Kentau)	Comparison of the Metaphors Used for the Concept of "Nafs" in the Works of Rumi and Shal Akyn	40-47
Abdulhanova M.A. (Turkestan)	The Alternation of Consonants in the Language of the Kazakhs who Moved from Abroad	48-58
Literature and Folklore		
Bekeeva A. Mukhamedova F (Makhachkala)	Animal Images in Kumyk Children's Poetry	59-69
Shehriyar G. (Baku)	Ignats Kunosh's Gifts to Anatolian Folklore and Linguistics	70-78
Baldane O. (Denizli)	Reflections of Turkish Clothing and Adornment Culture in Turku and Mahni Texts	79-94
History and Ethnography		
Kushkumbaev A.K. (Astana)	Eastern Magyars in the History of Dasht-i Kipchak, The Golden Horde and Central Asia	95-114
Kozha M. Tanauova Zh. (Turkestan)	The Kazakhs and the City	115-128
Pilipchuk Ya. (Kiev)	Aspect of Alliance of Crimean Khanate With Rzecz Pospolita, 1654-1657	129-156
Yesevi's sciences		
Enseguly T. (Turkestan) Tokbolat S. (Taraz)	The Studies of Yasawi, the Path of Yasawi	157-175

СОДЕРЖАНИЕ

История и структура языка

Бекжан О. (Туркестан)	Типы простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина	9-28
Магжан С. (Туркестан)	Семантика мимики и жестов	29-39
Петек Е., Арал Р. (Кентау)	Сравнение метафор, использованных в понятии «нафс» в работах Руми и Шал акына	40-47
Абдулханова М.А. (Туркестан)	Чередование согласных звуков в языке казахов, которые переселились из-за границы	48-58

Литературоведение и фольклор

Бекеева А. Мухамедова Ф. (Махачкала)	Анималистические образы в кумыкской детской поэзии	59-69
Шехрияр Г. (Баку)	Вклад Игнаце Куноса в анатолийский фольклор и лингвистику	70-78
Балдане О. (Денизли)	Размышления о турецкой культуре одежды и украшений в текстах Турку и Махни	79-94

История и этнография

Кушкумбаев А.К. (Астана)	Восточные мадьяры в истории Дашт-и Кыпчака, Золотой Орды и Центральной Азии	95-114
Кожа М. Танауова Ж. (Туркестан)	Казахи и города	115-128
Пилипчук Я. (Киев)	Военные аспекты союза между речью посполитой и Крымским ханством в 1654-1657 гг.	129-156

Ясавиедение

Енсегенулы Т. (Туркестан) Токболат С. (Тараз)	Ясави – это учение, которое он создал	157-175
---	---------------------------------------	---------

АВТОРЛАР

- Бекжан Орынбай** – филология ғылымдарының кандидаты, Түркология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Дәндейұлы**
- Мағжан Сауле** – филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Ержан Петек** – доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Режеп Арал** – оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Абдулханова** – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Мадина**
- Абдибаевна**
- Бекеева Айгуль** – аспирант, Г. Цадасы атындағы Тіл, әдебиет және өнер институты, Ресей ғылым академиясының Дағыстан ғылыми орталығы.
- Муратовна**
- Мұхамедова** – филология ғылымдарының докторы, Р.Гамзатовтың әдеби мұрасын зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Г. Цадасы атындағы Тіл, әдебиет және өнер институты. Ресей ғылым академиясының Дағыстан ғылыми орталығы.
- Фатыма**
- Хамзаевна**
- Гумру Шехрияр** – Әзербайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Фольклор институты, Қорқыт ата бөлімі.
- Балдане Орхан** – зерттеуші, Тіл-әдебиет факультеті, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі, Памуккале университеті.
- Кушқумбаев** – тарих ғылымдарының докторы, Аймақтану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті.
- Айболат**
- Кайрслямович** – тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Қожа Мұхтар**
- Танауова Жұпар** – аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Пилипчук** – тарих ғылымдарының кандидаты, тарих факультеті, Славян тарихы және археологиясы кафедрасының аға оқытушысы, М.П Драгоманов Ұлттық педагогикалық университеті.
- Ярослав**
- Еңсегенұлы** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Тоқболат**
- Тоқболат** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз мемлекеттік университеті.
- Сейілхан**

YAZARLAR

- Orınbay Bekjan** – Dr. Türkoloji Arařtırmaları Enstitüsü, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Saule Mağjan** – Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Ercan Petek** – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Recep Aral** – Okutman, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Abdulhanova Madina** – Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Bekeeva Aygul** – Dr. G. Tsadasa Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Dağıştan Bilim Merkezi, RAS
- Mukhamedova Fatyma** – Filoloji Doktoru, Tsadasa Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Dağıştan Bilim Merkezi, RAS
- Gumru Şehriyar** – Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Anabilim dalı
- Orhan Baldane** – Arařtırma Görevlisi, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- Kuşkumbayev Aybolat** – Dr., "Bölgesel Çalışmalar" Bölüm Profesörü, L.N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi
- Kozha Muhtar** – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Tanauova Jupar** – Arařtırma Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Pilipçuk Yaroslav** – Doç. Dr., M.P. Dragomanov Milli Pedagoji Üniversitesi Slav Tarihi ve Arkeoloji Bölümü
- Ensegenuli Tokbolat** – Prof. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Tokbolat Seylhan** – Doç. Dr. Taraz Devlet Üniversitesi

AUTHORS

- Orinbay Bekzhan** – Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Saule Magzhan** – Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Erzhan Petek** – Doctor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Rezhep Aral** – Lecturer of Turkish Language, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Abdulhanova Madina** – Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Bekeeva Aygul** – Institute of Language, Literature and Art n.a. G. Tsadasa, Dagestan Scientific Center, RAS
- Mukhamedova Fatyma** – Doctor of Philology, Chief Researcher of The Centre of Study of R. Gamzatov's Literary Heritage, Institute of Language, Literature and Arts n. a. G. Tsadasa, Dagestan Scientific Centre, RAS
- Gumru Şehriyar** – Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Folklore, "Grandfather Korkut" department
- Orhan Baldane** – Research Assistant, Pamukkale University Faculty of Arts and Sciences Department of Turkish Language and Literature
- Kushkumbaev Aybolat** – Doctor of History, Professor of Regional Studies, Chief Researcher of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov
- Kozha Muhtar** – Doctor of History, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Tanauova Zhupar** – Senior Researcher, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Ensegenuh Tokbolat** – Prof. Dr. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Tokbolat Seylhan** – Doç. Dr. Taraz State University

АВТОРЫ

- Бекжан Орынбай** – кандидат филологических наук, научно-исследовательский институт Тюркологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Дандейулы**
- Магжан Сауле** – кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Петек Ержан** – доктор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Арал Режеп** – преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Абдулханова** – Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Мадина**
- Абдибаевна**
- Бекеева Айгуль** – аспирант, институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук
- Муратовна**
- Мухамедова** – доктор филологических наук, главный научный сотрудник
- Фатыма** – Центра изучения литературного наследия Р. Гамзатова
- Хамзаевна** – Института языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук
- Гумру Шехрияр** – Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Фольклора, кафедра «Деде Коркут»
- Балдане Орхан** – научный сотрудник, Университет Памуккале Факультет искусств и наук, факультет турецкого языка и литературы.
- Айболат** – главный научный сотрудник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, доктор исторических наук, профессор кафедры регионоведение.
- Кайрслямович**
- Кушкумбаев** – кандидат исторических наук, старший преподаватель
- Пилипчук Ярослав** – кафедры истории и археологии славян исторического факультета Национального педагогического университета им. М.П. Драгоманова.
- Кожа Мухтар** – доктор исторических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Танауова Жупар** – старший научный сотрудник, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Енсенулы** – доктор филологических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави.
- Токболат**
- Токболат Сейлхан** – кандидат исторических наук, доцент, Государственный университет Тараз.

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдеріндебұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 6 рет жарық көреді.

Ақылдастар алқасы мына мәселелерге назар аударуларыңызды сұрайды:

- мақалада міндетті түрде отандық авторлардың жұмыстарына сілтеме болу керек;
- «Түркология» журналының алдыңғы сандарына сілтеме құпталады;
- мақаланы жазғанда жаңадан шығып жатқан дереккөздер, қайнаркөздің 50% соңғы 5 жылда жарық көрген болуы тиіс (тарихи тақырыптардан басқа).

Сонымен қатар ғылыми дәрежесі мен атағына қарамастан мақалаға 2 сын пікір (сыртқы және ішкі) және кафедра (бөлім, құрылым) мәжілісі хаттамасының көшірмесі болуы шарт, автор туралы толық мәлімет «Авторлар» бөліміне және «Мазмұнына» төрт тілде беріледі.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі және Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы (ГТАМР).

2. Авторлардың аты-жөні мәтіннің жоғарғы жағына беріледі және автордың жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі.

2.1 Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, түрік, орыс және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекен-жайы, ұялы телефоны, электронды поштасы) қосымша бетте көрсетіледі.

2.2 Автордың аты-жөні 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

4. Андатпа 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 7-8 сөйлем).

5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек).

6. Мақала мәтіні.

7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латынәріптермен транслитерация жасалып жазылады.

8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 8 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2,0; төменгі жағы – 2,0; оң жағы – 2,0; сол жағы – 2,0 болуы тиіс. Шрифт – 14, Times New Roman, андатпа, кілт сөздер шрифт – 12, Times New Roman.

9. Мақаланың аты мазмұнын ашып тұратын ұтымды болуы керек.

10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалған беттер тік жақшамен [1, 20 б.] көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың (мерзімді басылымның аты//екі бөлшекпен) жазылады) атауы, қаланың аты, баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі.

11. Мақаланың мәтінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс.

12. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.

13. Журналға жариялау үшін мақалалар отандық және шетелдік барлық ұйымдардан қабылданады.

Журналда жарияланған мақалалардың дұрыс-бұрыстығына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар сараптау комиссиясының шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda altı kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. **Başlık: Makalelerin başlığı dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere içerikle uyumlu ve **koyu** puntolarla yazılmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve e-posta(lar)ı:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu ve dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) verilmeli, e-posta ise normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir. Yazarlar hakkında detaylı bilgi dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta) ek bir sayfada gösterilmelidir.

3. **Özet:** Makalelerin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 150 en fazla 200 kelimedenden oluşan özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi bulunmalıdır. Özet ve anahtar kelimeler MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

4. **Metin:** MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 14 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmamalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil en az 9-10 sayfadan oluşmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *italik* puntolarla yazılmalıdır.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalelerde, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere *italik* yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası *italik* yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı normal puntolarla yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda makalenin yazıldığı dilde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır.** Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Metnin sonunda, kullanıldığı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynaklar, aşağıda verilen örnekteki gibi yazılmalıdır:

Örnek: Develi H., Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, *Kesit Yayınları*, 2000, 440 s. *İstanbul*

Örnek: Tomar C., "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, s. 209-224

9. Makaleler yayın kurulunun kararından sonra yayınlanabilir ve makale içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

WRITING RULES

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

Articles must be written in accordance with the following rules:

1. **Title:** Titles of articles should be written in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) and should be coherent with the theme and written in bold type.
2. **Author name (s) and e-mail (s):** Name (s) and surname (s) of the author (s) in bold and four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) should be given, e-mail should be written with normal fonts and on the top of the text; the institution(s), communication and e-mail address(s) of the author (s) should be indicated. Detailed information about the authors should be provided on an additional page in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian, name and surname, academic title, office, address, mobile phone, e-mail).
3. **Summary:** At the beginning of the article, an abstract of at least 150 and 250 words should be given. The abstract should not refer to the sources, figures and tables. Keywords with at least 5 words should be given in one line below the summary. Keywords must be comprehensive and compatible with the content. At the end of the article; the title, abstract and key words should be in English. Abstract and keywords should be written in MS Word program with Times New Roman font with 12 font size and 1 line spacing.
4. **Text:** Text should be written in MS Word program, Times New Roman font with 14 font, 1 line spacing. 2.0 cm margins should be left on the page edges and pages should not be numbered. Manuscripts should be at least eight pages including abstract and bibliography. The sections that should be highlighted in the text should be written in italics not bold.
5. **Section Headings:** In Articles, main, intermediate and sub-headings can be used in order to provide a regular information transfer. Main headings (main chapters, references and attachments) in capital letters; intermediate and sub-headings' first letters only should be written with capital letters and in bold.
6. **Tables and Figures:** Tables must have the number and title. The table number should be written on the top, left to right; the name of the table, the initial letters of each word should be written in uppercase and italics. Tables ,in the text, should be located where they should be . Figures should be prepared for black and white printing. Figure numbers and their names should be written in the middle just below the figure. The figure number should be written in italics and end with a dot. The figure name should be written with normal characters and initial letters capitilized only just next to the figure.
7. **Pictures:** High resolution, scanned in print quality should be sent in addition to the article. In the image designation, the rules in the figures and tables must be followed. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one third of the manuscript). Authors with technical means may place the figures, tables and pictures in their place within the text provided that they can be printed exactly.
8. **References:** References are written in the language of the article at the end of the text and Latin transliteration is done. References should be written in square brackets: [1, p. 20]. At the end of the text, it should be arranged in the order it was used. References should be written as follows:

Example: Develi H. Ottoman Turkish Guide. Istanbul, Kesit Publications. 2000. 440 pages.

Example: Tomar C. A Turkish State in Yemen: Resuliis and Sultans of the Wise . // Ottoman Studies. 2000. p. 209-224.

9. Articles can be published after the decision of the editorial board and article authors are responsible for the contents of the article.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

Наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии на казахском, турецком, английском и русском языках публикуются в журнале «Тюркология». Кроме того, публикуются рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» публикуется 6 раз в год.

Редколлегия просит вас обратить внимание на следующие вопросы:

- *в статье обязательно должны быть ссылки на работы отечественных ученых;*
- *приветствуются ссылки на предыдущие номера журнала «Тюркология»;*
- *при написании статьи должны быть использованы новые источники, 50% источников должны быть опубликованы за последние 5 лет (за исключением исторических тем);*

Кроме того, независимо от ученой степени и звания, должна быть копия протокола заседания кафедры и 2 рецензии (внешняя и внутренняя); подробная информация об авторе в разделе «Авторы» и в разделе «Содержание» на четырех языках.

1. УДК – Универсальный десятичный классификационный индекс и государственный рубрикатор научно-технической информации (ГРНТИ).

2. ФИО автора (ов) указывается перед текстом, а место работы автора выражено в виде аффилиации.

2.1. Подробная информация об авторах дается на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский): ФИО, научная степень, место работы, адрес, мобильный телефон, электронная почта) на дополнительной странице.

2.2. ФИО автора на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

3. Название статьи на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

4. Аннотация на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 100-150 слов).

5. Ключевые слова на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 5 слов).

6. Текст статьи.

7. Список литературы составляется на языке статьи и в виде транслитерации латинским алфавитом.

8. Оптимальный объем научных статей должен составлять не менее 10 страниц. Текст должен набираться одиночным интервалом, при параметрах: сверху - 2,0; снизу - 2,0; справа - 2,0; слева - 2,0. Шрифт – 14, Times New Roman. Аннотация и ключевые слова набираются шрифтом – 12, Times New Roman.

9. Название статьи должно быть рациональным и как можно точнее раскрывать содержание.

10. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы [1, с. 20]. В списке использованной литературы указывается ФИО автора, название монографии, сборника (название журнала пишется при помощи двойного слэша //), название города, название издательства, год, том, номер, общее количество страниц.

11. Иллюстрации обязательно должны быть упомянуты в тексте. Они размещаются в соответствии с авторскими пожеланиями. Место их расположения в тексте должно быть отмечено с авторской точки зрения (сноски на полях: рис. 1. и т.д.), они выполняются на компьютере с обозначением всех необходимых букв и символов.

12. Таблицы должны быть с заголовком и пронумерованы. Они обязательно должны быть упомянуты в тексте.

13. Статьи для публикации в журнале принимаются от всех отечественных и зарубежных организаций.

Редакция не отвечает за содержание публикуемого материала. Научные статьи публикуются после принятия решения экспертной комиссией, состоящей из ученых университета.

В редакции статьи обрабатываются и не возвращаются авторам.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan / KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house "Turan"

Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы Р.Бердалиева
Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan-KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
КАЗАХСТАН / Туркестан
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet
Yesevi Üniversitesi «Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясауи

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme A.Evler
Rusça Tercüme R.Berdalyeva
Kazakça Tercüme E.Zhiyenbaev

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға
болмайды.

Басуға 25.06.2019 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.